

OCJENE I PRIKAZI

Dr. Teufik Muftić, GRAMATIKA ARAPSKOG JEZIKA, Ljiljan, Sarajevo 1998., 878 str.

Za djelo o kojem je riječ s pravom se može reći da u bosanskohercegovačkoj arabistici predstavlja kulturni događaj u doslovnom smislu. Ono po svome značaju stoji u redu s najvrednijim autorskim ostvarenjima u oblasti bosanskohercegovačke kulturne historije gdje prije svih treba svrstati dobro znana djela iz historije Bosne i Hercegovine, historije Bošnjaka, djela o bosanskom jeziku i bošnjačkoj književnosti.

Muftićeva *Gramatika arapskog jezika* se javlja kao kruna višedecenijskoga dosljednog opredjeljenja za bavljenje različitim specifičnim pojavama u arapskom jeziku, često i takvima u čije ispitivanje se nisu upuštali ni najglasovitiji evropski arabisti. Kao jedan od najvjernijih i užoj specijalnosti najprivrženijih saradnika POF-a, Muftić je na stranicama ovog časopisa prije više decenija objavio čitav niz zapaženih lingvističkih studija o arapskom jeziku, od kojih svaka za sebe ima značaj da se može vrednovati u okvirima ukupnih kretanja u svjetskoj arabistici. Zato smo duboko uvjereni da ni buduće generacije poklonika arapskog jezika neće iznenaditi što njegovo djelo, najavljeno davno izrađenim studijama, dokazano sveobuhvatnim arapskim rječnikom i dovršeno ovom *Gramatikom*, trajno kod nas neće biti dostižno.

Suvišno je i napominjati da je poznavanje jezika elementama pretpostavka naučnom ispitivanju pripadajuće kulture i civilizacije, a u zemlji Bosni još od 15. stoljeća postoji aktivna potreba i želja stanovništva za učenjem arapskog jezika.

Uključenje Bosne pod osmansku upravu izazvalo je velike promjene u privrednom, društvenom i kulturnom životu ove zemlje. Pod uticajem raznih faktora najveći dio autohtonog stanovništva u Bosni prešao je u islam i uključio se u novo političko uređenje, uspijevajući očuvati narodne tradicije i ostale atribute svoje narodnosti. Masovan ulazak Bošnjaka pod okrilje islama je već tada najavljivao da će naši obrazovani preci uzore tražiti među velikanima iz kulturne povijesti kolijevke islama, a na tom putu je valjalo iznalaziti rješenja kako u potrebnoj mjeri naučiti arapski jezik. U takve svrhe su stoljećima dugo, sve do reformi u školstvu potkraj prošloga i početka našeg stoljeća, kad je maternji jezik iz procesa nastave potisnuo strane jezike, služili udžbenici arapske gramatike pisani na orijentalnim jezicima, a doprinos u tome su davali i kompendiji i slični pokušaji naših spisatelja u sastavljanju odgovarajućih priručnika.

Prvo zapaženije djelo iz ove oblasti na našem jeziku bila je *Arapska gramatika. Gramatika i vježbanica*, Alije Kadića i Alije Bulića (Naklada pisaca, Sarajevo - Mostar, 1907.), koja je poslužila kao bazna građa i uzor trideset godina mladoj *Gramatici arapskog jezika za niže razrede medresa i srednjih škola*, sastavljenoj u dva dijela od strane dr. Šaćira Sikirića, Muhameda Pašića i Mehmeda Handžića (Vakufska direkcija u Sarajevu, Sarajevo, 1936.). Za njima je slijedilo djelo Besima Korkuta čija pojava je izazvala žučnu polemiku između prvog recenzenta, Fehima Bajraktarevića (Vidi: Fehim Bajraktarević: Besim Korkut, *Gramatika arapskog jezika za I i II razred klasične gimnazije*, Svjetlost,

Sarajevo 1952, POF III-IV/1952-53, 1953, str. 640-643) i autora djela (Besim Korkut: *Odgovor dr Fehimu Bajraktareviću*, POF V/1954-55, 1955, str. 331-338), koja nije urodila nikakvim plodom već je presudila da to nedovršeno ostvarenje bude povučeno iz upotrebe i ostane nedostupno široj javnosti. Pošto je to bio samo dio Korkutove *Gramatike*, koja je preostalim najavljenim knjigama, što se može pretpostaviti iz Korkutovoga odgovora, trebala obuhvatiti gradivo namijenjeno svim razredima gimnazije, teško je suditi o stvarnoj vrijednosti ovog djela, jer njegovi preostali dijelovi nisu nikad ni objavljeni.

Kao i većina timski rađenih projekata, djelo profesora Sikirića i saradnika je sasvim adekvatno služilo svojoj namjeni, a kako tada u Bosni i Hercegovini nije ni postojalo izučavanje arapskog jezika na univerzitetskoj razini, već se radi sticanja odgovarajućih diploma išlo u arapske zemlje ili u Beograd, ovdje se dugo nije osjećala potreba za priručnikom koji bi udovoljavao i takvim potrebama. Međutim, u Beogradu je od samoga njegovog pojavljivanja, a sljedstveno tome i u Sarajevu već od samoga pokretanja studija orijentalistike 1950. godine, ovaj udžbenik u programima izučavanja arapskog jezika popunjavao prazninu koju je za sobom ostavljalo nepostojanje adekvatnog priručnika za univerzitetске potrebe iz ove oblasti.

Tek 1984. godine u Sarajevu se pojavio *Udžbenik arapskog jezika sa vježbankom i rječnikom* beogradskog profesora Radeta Božovića (Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije - Sarajevo, Sarajevo, 1984.) namijenjen nastavi iz ovog predmeta na univerzitetskoj razini, ali unatoč razmaku od pet decenija od pojave prethodnog udžbenika ni ovo djelo nije bilo u mogućnosti zadovoljavati univerzitetске potrebe, iz jednostavnoga razloga što sadržaji jedne knjige, gotovo istovjetni onima iz prethodnog udžbenika, premda prilagođeni modernijem metodu

izlaganja i snabdjeveni latinskom terminologijom, nisu bili u mogućnosti odgovoriti programima višegodišnjeg studija.

Sama činjenica da su samo navedena dva udžbenika služila univerzitetским nastavnim potrebama govori o opravdanosti da se jedino oni uporede sa sličnim djelima koja su služila istovjetnoj svrsi u drugim evropskim zemljama. Prilikom usporedbe se lahko daje uočiti da su ona gotovo bez izuzetka rađena na istim metodološkim konceptima i, što je posebno zanimljivo, u svojim vježbankama nisu lišena ideološkoga konteksta, jer se u njima mogu naći brojna mjesta posvećena aktuelnome političkom režimu u svojim sredinama.

Za razliku od drugih gramatika Muftićevo djelo u sebi nema nikakvih ideoloških primjesa. Naučno je moderno zasnovano, ideološki indiferentno i politički sasvim neutralno. Muftićeva *Gramatika*, sastavljena po uzoru na najpotpunije arapske gramatike u evropskim arabističkim centrima, svojom cjelinom predstavlja sintezu svih zasebnih prednosti pojedinačnih arapskih gramatika u evropskim zemljama, donoseći sa sobom i stavke koji se pojavljuju kao prvijenci u našoj arabistici. Pri tome se prvenstveno misli na stavak *Semitski jezici* u kojem se naši čitaoci mogu po prvi put sresti s potpunijom podjelom semitskih jezika, kao i stavak *Interpunkcija* u kojoj Muftić ukazuje na značaj onih znakova koji razdvajaju rečenične cjeline i zaokružene njene dijelove, ne propuštajući priliku ni da ukaže na složenost ovog problema u arapskome pravopisu, kojem ni Arapi ne obraćaju dužnu pažnju.

Knjiga je strukturirana u devet kapitalnih, količinski nesrazmjernih poglavlja od kojih neka nisu obuhvatana ranijim udžbenicima gramatike, ni onima iz evropskih zemalja u kojima je arabistika najdalje odmakla, a dobrodošla su za sticanje šireg uvida u naravi arapskoga jezika, njegovo specifično pismo, savremene tokove njegovoga razvoja, za lakše razumijevanje stručne arapske

terminologije i, najzad, za sticanje poželjne predstave o bogatstvu literature iz odnosne oblasti.

Nakon popisanih *Kratice i znakova* početka knjige (n. p.) dolazi poglavlje *Arapski jezik i njegovi dijalekti* (str. 5-17) posvećeno kratkim izlaganjima o semitskim jezicima, historijskom razvoju arapskog jezika i specifičnim dijalekatskim pojavama u savremenome arapskom jeziku. Za njima (str. 19-38) slijedi poglavlje *Arapski filolozi*, namijenjeno glasovitim školama i istaknutim nosiocima razvoja arapske nauke o jeziku. U trećem poglavlju *Ortografija arapskog jezika* (str. 39-85) analizirana su pitanja arapskoga sistema pisanja, pravopisna pravila, interpunkcijski znaci, transliteracija arapskih slova u latinično pismo i arabica koja je Bošnjacima u jednome razdoblju služila kao sistem pisanja.

Poglavlje *Fonetika arapskog jezika* (str. 87-149) detaljno analizira arapske glasove, dajući opise izgovora i mjesta artikulacije svakoga pojedinoga glasa, ne ispuštajući značaj ni naglaska, ritma, pa ni pauzalnoga izgovora riječi na kraju zaokruženog iskaza. Kad se ovaj dio uporedi s odgovarajućim dijelom ruskog *Udžbenika arapskog jezika* koji su sastavili A. A. Kovalev i G. Š. Šarbatov (Moskva, 1969.), gdje je po ocjeni mnogih arabista za nearape najpotpunije predstavljena arapska fonetika, lahko je primijetiti da je profesor Muftić u svim elementima autorskoga doprinosa visoko prevazišao i istaknute ruske arabiste. Međutim, s nelagodom se može zapaziti da ovaj dio nije opremljen i poželjnim ilustracijama govornoga aparata, a to je, nažalost, moglo biti pitanje koje je prevazilazilo mogućnosti autora i pri tome se, bojimo se, prepoznaje da ovaj vrijedni pregalac u svim zahtjevima svoga rada nije imao potrebnu podršku odgovornih krugova iz svoje sredine.

Peto poglavlje *Morfologija* (str. 151-389) s jednoga savremenog lingvističkog stajališta nudi detaljan uvid u kompletan morfološki instrumentarij tvorbe arapskih

riječi, uzimajući primarno u obzir da je arapski jezik *korijenski jezik* i da se dodavanjem korijenu riječi ispred, unutar njega ili na njegovom kraju, utvrđenih morfoloških sredstava, izvode nove podvrste riječi ili nove željene nijanse značenja neke riječi. U ovome dijelu Muftićeva razmatranja su sistematski neuporedivo sredenija i egzaktnija nego što se mogu naći u klasičnim gramatikama arapskog jezika. Tu se iscrpno govori o svim vrstama riječi kao osnovnih jezičkih jedinica s njihovom primjenom na sve aspekte kroz koje one mijenjaju svoje oblike u izmjenjivome kontekstu.

Složenijim sklopovima riječi i misaonim jezičkim cjelinama je posvećeno poglavlje *Sintaksa* (str. 391-660). U ovom poglavlju se sa stanovišta funkcionalne lingvistike razmatraju misaoni skupovi riječi, počev od onih slučajeva gdje su pojedine riječi u stanovitome skupu u funkciji dodatka osnovnim dijelovima rečenice (subjektu ili predikatu), preko njihove funkcije u prostim rečenicama, pa sve do naravi veza složenijih misaonih cjelina u okvirima složene rečenice. O tipovima i modalitetima složenih rečenica, za razliku od sličnih sadržaja u drugim udžbenicima arapskog jezika, u Muftićevoj *Gramatici* i bolje upućeni u ovu materiju iz svoga maternjeg jezika mogu naći dosta materijala na bazi kojih bi mogli ovjeriti svoja znanja o tome.

Za udžbenike sasvim neuobičajenu materiju donosi poglavlje pod naslovom *Uvod u semantiku* (str. 661-721) gdje autor vještinom vrsnoga lingviste raspravlja o denotativnom i konotativnom značenju riječi ili misaonih skupova riječi, ističući im razlike u ovisnosti od toga da li nosilac jezičkoga aktiviteta ima neutralan stav prema stvari ili pojmu koji određuje nekom rječju ili, pak, pri tome izražava svoja posebna osjećanja spram označenoga. U odjeljku *Leksička semantika* (str. 670-706) su podrobna pojašnjenja *sinonimije*, *polisemije*, *homonimije*, *antonimije*, *hiponimije*,

kolokacije i inkompatibilnosti riječi, kao pojava koje u evoluciji jezika riječi stavljaju u dinamične značenjske odnose spram njihovoga vlastitog osnovnog značenja kao i prema značenjima drugih riječi. Odjeljak *Sintaksička semantika* (str. 707-721) govori o sličnim relacijama među misaonim skupovima riječi.

Indeksi kao dodatak knjizi (str. 723-782) donose abecedne popise *Bosanskih i latinskih termina*, zatim *Arapskih termina i morfema* i *Arapskih riječi, čestica i afiksa*, bez njihova vezivanja za stranicu na kojoj su u knjizi iskorišteni. Na istom principu je ustrojen i *Abecedni indeks autora* (str. 853-862) djela i radova koje profesor Muftić navodi u iznimno bogatoj *Selektivnoj bibliografiji lingvističke arabistike* (str. 783-852), razvrstanih u čak devetnaest tematskih skupova.

Pretpostavka što će neopremljenost ovog djela popratnim vježbama iznenaditi manje upućene u suštinske probleme bosanskohercegovačke arabistike nipošto nije propust samoga djela, već naprotiv, ona govori o njegovoj najvišoj naučnoj razini. Premda je namijenjeno poklonicima arapskog jezika kojima to nije maternji jezik, ono može naći primjenu kod onih poklonika čije znanje iz ovog jezika prevazilazi svaku potrebu za obraćanjem i provjerom na bazi materijala iz gramatičkih vježbi.

Zato ne treba ni pomišljati da ovako naučno referentno djelo neće moći odgovoriti aktuelnim potrebama naše arabistike, već treba žaliti što aktuelni trenutak i tradicionalistički odnos prema zadacima arabistike kod nas ne može pratiti neslućene vrijednosti ovoga djela. Kao vrhunski izvedeno djelo iz arapske lingvistike, ova *Gramatika* bi u svojoj punoj primjeni mogla podrazumijevati programski strogo izdiferencirano izučavanje arapskog jezika, počev od onih godina tokom školovanja u kojima se već u osnovnoj školi započinje s izučavanjem drugih stranih jezika kod nas, s tim da se na narednom stepenu

izučavanja ne vraća na sami početak. Tek s takvom pretpostavkom, kojoj po svoj prilici još zadugo neće biti udovoljeno, Muftićevo djelo bi odgovarajuću primjenu moglo naći samo u programima završnih godina studija na univerzitetskoj razini, a nekim svojim dijelovima tek na postdiplomskom studiju.

Mehmed Kico

Nurko Karaman, ARAPSKO-BOSANSKI RJEČNIK ZA ĐAKE I STUDENTE. BEMUST, Sarajevo, 1997, 392+VI str.

Objavljivanje vrlo rijetkih rječnika i priručnika arapskog jezika na bosanskome jeziku odmah ističe nesrazmjeru između duge tradicije učenja arapskog jezika u nas i oskudice u udžbeničkoj i uopće priručnoj literaturi potrebnoj za učenje toga jezika na kome je nastao, između ostalog, i vrlo velik dio bošnjačke kulturne baštine. Interesovanje za učenje i studij arapskog jezika u Bosni i Hercegovini posljednjih godina se intenzivno pojačava: taj jezik je, po slobodnom izboru učenika, uveden u osnovne i srednje škole, te su urađeni i objavljeni i udžbenici arapskog jezika za te potrebe.

Uprkos dugoj tradiciji u izučavanju arapskog jezika i ubrzanom porastu interesovanja za njega, do sada smo imali samo *Arapsko-bosanski rječnik* Teufika Muftića (u prvom i drugom izdanju *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, a treće izdanje se pojavilo 1997. godine), te *Srpskohrvatsko-arapski rječnik* Hasana Kalešija i Kamila Buhija (Sarajevo, 1988). Najzad smo u prilici da predstavimo još jedan značajan rad u ovoj leksikografskoj oblasti - *Arapsko-bosanski rječnik za đake i studente* autora Nurke Karamana.

Autor Karaman i izdavač njegovog *Rječnika*, BEMUST, očigledno su imali sluha za potrebe javnosti o kojima je bilo riječi, uz vrlo važnu napomenu o svojevrsnom i nužnom korespondiranju s Muftićevim *Rječnikom*, što se ogleda u autorovoj odluci da građu organizira po principu drukčijem od Muftićevog.

Naime, Karamanov *Rječnik* organiziran je arapskim alfabetskim redom, ali ne po principu arapskog trilateralizma kao većina rječnika u svijetu. Ovakvo metodološko opredjeljenje smatramo višestruko opravdanim, upravo s obzirom na to da već imamo dobar rječnik urađen po korijenskom principu. Izrada rječnika po korijenskom principu pretpostavlja da je njegov korisnik već potpuno ovladao arapskom gramatikom da bi mogao koristiti takav arapski rječnik, i to je svojevrsan zatvoreni krug koji predstavlja velik problem u učenju arapskog jezika. Međutim, Karamanov *Rječnik* ne zahtijeva prethodno ovladavanje arapskom morfologijom, već je namijenjen upravo onima koji tek uče morfologiju i sintaksu: učenik ili student jednostavno, u alfabetskom nizu, pronalazi izvedenu riječ iako u nastavnom procesu još nije naučio pravila po kojima je riječ izvedena. Zato i stoji u naslovu da je *Rječnik* namijenjen đacima i studentima; tek specijalisti posežu za obimnijim i drukčije organiziranim rječnicima.

Značajna odlika Karamanovog *Rječnika* jest istrajavanje na savremenom arapskom jeziku. Imajući u vidu kojim korisnicima je *Rječnik* prvenstveno namijenjen, autor vrši odбир leksema (mjestimično i sintagmi) uvijek po principu njihove frekventnosti u savremenom jeziku. Time se realiziraju dva značajna cilja - na jednoj strani, funkcionalnost *Rječnika* dovodi se do željenog optimuma, pri čemu se, na drugoj strani i u isti mah, izbjegava prenatrpanost i nepreglednost.

Težnja ka optimalnoj funkcionalnosti i preglednosti utjecala je i na to da autor,

birajući najfrekventnije arapske lekseme, daje samo ona njihova značenja koja smatra najčešćim u savremenome jeziku. Rukovođen istim opredjeljenjem, uz oblike singulara navodi po jedan, najčešći plural, ili - ako je to prijeko potrebno - po dva plurala.

Uz perfekt glagola prve vrste autor je, naravno, davao "kritični srednji prezentski vokal" čime je na maksimalno racionaliziranom prostoru osigurao da korisnik *Rječnika* uz dati perfekt sam tvori prezent/imperfekt. Najzad, uz glagole su navodne i prepozicije koje pomjeraju semantičko polje, a diptote čije pamćenje je vrlo važno istaknute su fiksiranjem krajnjeg vokala. Inače, sve riječi koje imaju potpunu deklinaciju (triptote) vokalizirane su u cijelosti, osim posljednjeg vokala koji se u rječnicima inače ne navodi zbog razumljivih razloga.

Uz pojedine lekseme autor navodi i najčešće složenice, odnosno sintagme koje gradi ta leksema s drugima, napredujući ka leksikalizaciji (npr.: *list; službeni list*). Sintagme su u stupcu pomjerene ulijevo u odnosu na prethodnu (samostalnu) leksemu, što dalje unapređuje princip preglednosti *Rječnika*.

Iako obimom i formatom nevelik (19x14 cm), Karamanov *Rječnik* predstavlja nesumnjivo vrijedan doprinos domaćoj leksikografiji jer je u odnosu na postojeće rječnike u ovome smjeru - tačnije u odnosu na jedini, Muftićev *Rječnik* - koristio metodologiju koja mu daje izvjesne prednosti. Naime, Karamanov *Rječnik* (pored toga što insistira na savremenom jeziku) alfabetskim nizanjem riječi izlazi ususret početnicima u učenju arapskog jezika; on ih vrlo ozbiljno i odgovorno priprema za korišćenje velikih i kompliciranijih rječnika, kakav je Muftićev, čija dragocjenost je evidentna u svakom studijskom bavljenju jezikom.

Esad Duraković

Ekrem Čaušević, GRAMATIKA SUVREMENOGA TURSKOG JEZIKA, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb 1996. 553 str.

Svi oni koji se bave turskim jezikom s razlogom su zahvalni autoru *Gramatike suvremenoga turskog jezika*. Ranije objavljeni zapaženi radovi Dr. Čauševića i uspješan rad u nastavi na Filozofskom fakultetu u Sarajevu svjedoče o autorovom ozbiljnom i naučno akribičnom pristupu gramatičkim kategorijama turskoga jezika, što je u svom punom svjetlu došlo do izražaja pojavljivanjem ove *Gramatike*. S obzirom na suvremenu lingvističku koncepciju *Gramatike*, po čemu je ona jedinstvena i nova u oblasti turkologije, te s obzirom na njenu sveobuhvatnost i iscrpnost izlaganja *Gramatika suvremenoga turskog jezika* Prof. Dr. Ekrema Čauševića predstavlja veliki doprinos lingvističkoj, ali i cjelokupnoj turkologiji.

Iako prevashodno namijenjena sveučilišnom studiju turkologije i turskoga jezika ("Predgovor", VII), ova *Gramatika* je veoma korisna kako onima koji se zanimaju za turski jezik tako i svima onima koji se bave jezikom uopće.

Novi metodološki pristup u izlaganju gramatičkih kategorija turskoga jezika, primijenjen u ovoj *Gramatici*, zapaža se najprije kroz njezine dijelove. Za razliku od tradicionalnog izlaganja jezičkih kategorija u ranije objavljenim gramatikama kroz teme o fonetici, morfologiji i sintaksi, Dr. Čaušević tri osnovna dijela svoje *Gramatike* naslovljava "Fonetika i fonologija", "Morfologija s elementima sintakse" i "Sintaksa (Rečenica)". Ovakva koncepcija *Gramatike* turskoga jezika predstavlja novu osnovu za pristup gradi što rezultira i novim rješenjima nekih pitanja.

Posebno je pažnje vrijedno da su gramatičke strukture turskoga jezika u ovoj *Gramatici* kontrastirane sa maternjim jezikom, što je bez sumnje

iziskivalo autorov veliki napor. Izlaganje u određenu jezičku kategoriju turskoga jezika autor uvodi obaveznim objašnjenjem dotične kategorije u jeziku uopće i potkrepljuje brojnim primjerima na turskom uz obavezni prijevod.

1. Prvi dio *Gramatike* ("Fonetika i fonologija" str. 5-53) obrađen je kroz naslove: "Vokali" (s. 7-14), "Konsonanti" (s. 15-33), "Slog i struktura sloga" (s. 34-36), "Geminirani konsonanti" (s. 37-38), "Hijat" (s. 39-40), "Diftonzi" (s. 40), "Sinkopa" (s. 41-42), "Kraza" (s. 42), "Elizija" (s. 43), "Akcent" (s. 43-52), "Intonacija" (s. 52-53), "Junktura" (s. 53).

1.1. U poglavlju o vokalima autor govori o osam turskih kratkih vokala i tri duga vokala (koji se susreću jedino u riječima preuzetima iz arapskog i perzijskog jezika), zadržavajući se na variranju njihove etimološke dužine. Osim toga, autor ukazuje na "sekundamu" dužinu u nekim riječima arapskog porijekla koja nastaje reduciranjem izgovora arapskih fonema "ayn" i "hemze". Na ovaj način je pokazana jasna razlika između vokalske dužine koja je etimološka i one koja to nije. Na sljedećim stranicama daje se klasifikacija turskih vokala i njihove pozicijske varijante uz opis svakoga pojedinog. Ovdje je objašnjena i pozicijska dužina vokala u izvornim turskim riječima (*da* u izgovoru *dâ*).

Konsonanti su obrađeni kroz opis svakoga pojedinačno i kroz njihove pozicijske varijante (palatalnost, zvučnost).

U posebnim poglavlju obrađeni su palatalnost/velarnost i zvučnost na morfonološkoj razini (korijen+sufiks).

1.2. U izlaganju o jednom od najznačajnijih obilježja turskog jezika, vokalnoj harmoniji - autor navodi devet situacija odstupanja od ovog pravila na leksičkoj razini, govori o adaptiranju stranih riječi pravilima vokalne harmonije (regresivna asimilacija: a)

vokalska *seray* > *saray*, b) konsonantska *ibtal* > *iptal*; progresivna asimilacija: a) vokalska: *mümkîn* > *mümkün* b) konsonantska *isbat* > *ispat*, kombinatoma asim. *çûnki* > *çünki* > *çünkü*. U podnaslovu o vokalskoj strukturi riječi na morfonološkoj razini obuhvaćeni su slučajevi odstupanja od pravila na ovom nivou (sufiksi *-ki*, *-da*, *-leyin*, *-(i)mtırak*, *-(i)yor*, *-man* i gerund na *iken*), zatim je obrađena progresivna konsonantska asimilacija, kao i izuzeci koji ne podliježu asimilaciji u spoju korijen+sufiks (sufiksi *-ti*, *-siz*, *-se/-sa*, *-sin*).

1.3. U poglavlju o slogu i njegovoj strukturi obrađena je struktura sloga u turskim i u riječima stranog porijekla uz opis razbijanja inicijalne (*i-statistik*) i finalne (*emr* > *em-i-r*) konsonantske skupine. Geminirani konsonanti i hijat opisani su kroz primjere u turskim riječima (kombinatorni geminati *el-ler* i komb. hijat *kurbağ*, *okumağa*), te u riječima iz stranih jezika (*okka* ali *hamal* a ne *hammal*, *ait*, *teori*). U posebnoj podnaslovu govori se o otklanjanju hijata na morfonološkoj razini (*oku-y-an*). Kroz primjere je autor pokazao da u turskom jeziku postoji šest vrsta kombinatormog diftonga (*ai*: *yazmakta idi*, *ei*: *evde idi*, *ii*: *yazdı idi*, *ui*: *vrdu ise*, *öldü ise*, *üi*: *bildi ise*). Sinkopa je obrađena kroz: a) vokalsku koja se javlja u derivaciji (*ilerilemek* > *ilerlemek*) i na morfonološkoj razini kod dvosložnih riječi s vokalom klase "i" koji može biti etimološki (*burun* > *burn+u*) ili interkalarni (*şehir* > *şehir+i*); b) konsonantsku na leksičkoj razini (*bağışak* > *barsak*), i na morfonološkoj razini (*büyük* > *büyücek*, *ufak* > *ufalmak*). Autor se zatim zadržava na primjerima krazie (*ne asıl* > *nasıl*, *cuma ertesi* > *cumartesi*) i na opisu elizije koja je inače rijetka fonetska promjena u turskom jeziku (*ne olur* > *n'olur*).

1.4. U okviru izlaganja o akcentu autor govori o akcentu u turskim riječima i utvrđuje osam situacija

odstupanja od osnovnog pravila, o akcentu u stranim riječima i u geografskim nazivima, obrađuje akcent riječi sa sufiksima, akcent glagolskih oblika, frazeološki i rečenični akcent, te akcent sintagme. U opširnoj tabeli prikazana je uloga akcenta kao sredstva morfološke i semantičke diferencijacije riječi. Na kraju su obrađeni intonacija i junktura.

2. U drugom dijelu *Gramatike* ("Morfoloģija s elementima sintakse", s. 55-448) Dr. Čaušević u metodološkom smislu unosi novinu u odnosu na ranije gramatike turskog jezika uključivanjem i elemenata sintakse u poglavlje o morfoloģiji. Na ovaj je način omogućeno jasno sagledavanje svih morfoloških kategorija u sistemu turskoga jezika, posebno onih koje su, kako autor kaže, "više sintaktičke nego morfološke kategorije" (npr. infinitne forme), pa se kao takve mogu pravilno razumjeti tek prema kriteriju njihovoga funkcioniranja na nivou sintakse.

Konstituirajući svoje izlaganje u ovom poglavlju prema vrstama riječi, autor najprije obrađuje imenice (s. 59-126), zatim pridjeve (str. 126-143) zamjenice (str. 143-171), brojeve (str. 171-187), glagole (str. 187-399), priloge (str. 390-406), postpozicije (prave i kvazipostpozicije) (str. 406-421), veznike (str. 421-424), čestice i modalne riječi (str. 424-430), uzvike (str. 430-435), onomatopeje i onomatopejske izraze (str. 435-436), i na kraju se zadržava na tvorbi riječi (derivaciji) (str. 436-448).

Ove vrste riječi, s obzirom na njihova značenja, autor dijeli u dvije skupine: a) one koje su samostalne po značenju i promjenljive (imenice, pridjevi, brojevi, zamjenice, glagoli i prilozii); b) one koje su nesamostalne (pomoćne) i nepromjenljive (postpozicije, veznici, partikule i uzvici). Napominjući da onomatopeje i uzvike, iako su nepromjenljive vrste riječi, ne uključuje u ovu drugu skupinu zato što se

"sintaktički ne povezuju s drugim dijelovima u rečenici", autor ne zaboravlja ukazati da su neke riječi onomatopejskog porijekla (*horultu, fisıldamak*) nosioci značenja i da, prema tome, pripadaju odgovarajućoj kategoriji riječi (imenice, glagoli).

2.1. Kategoriju roda, kojom započinje izlaganje o imenicama, autor obrađuje kroz leksičko-sintaktički način izražavanja ove kategorije (*tavuk/horoz, kız çocuk*) i ukratko se dotiče roda u riječima stranog porijekla (*müdürlük/müdüre*).

2.2. Kategorija broja imenica obrađena je kroz izražavanje množine imenicom u apsolutnom padežu (*Bu ormanda ayı var mı?*), reduplikatima i udvojenim imenicama (*ev ev dolışmak, konu komşu*) i objašnjava morfološki način izražavanja množine (sufiksom *-ler/-lar*). U posebnim podnaslovima obrađeni su množina imenica arapskog i perzijskog porijekla i ostaci starih nastavaka za množinu u suvremenom jeziku. Ovdje autor obrađuje morfeme *-z* i *-k* kod kojih je "zaboravljeno" značenje dvojine/množine pa se riječi sa ovim arhaičnim sufiksima u suvremenom jeziku upotrebljavaju u značenju jednine (*göz, kulak*).

2.3. Kategoriju posvojnosti je autor obradio kroz njeno izražavanje 1. posvojnim sufiksima i 2. ostalim načinima (zamjenicom/imenicom u gen.+*ki*: *benimki, Ayşe'ninki*; imenicom+*li*: *mavi gözlü kız*; prvom genitivnom vezom: *babamın odası*, u imenskim rečenicama: *Bu oda benimdir*). Autor je u ovom poglavlju dosta prostora posvetio deiktičkoj i anaforičkoj funkciji posvojnog sufiksa *-(s)i*. Deiktičku funkciju ovog sufiksa autor utvrđuje na frazeološkoj razini u izrazima tipa a) *fiyat-ı 1.000 lira*; b) *zarar-ı yok*, c) *kısaca-sı*, d) *ınad-ı-na*. Anaforička funkcija sufiksa *-(s)i* na gramatičkoj razini objašnjena je u sintagmama tipa *talebelerden bir-i*, u tekstualnoj cjelini, npr. *Niçin geç kaldın?*

Hikâye-si uzun, i u primjerima tipa *Odadan çıkarken kapısını kapat*. Na ovim je stranicama osvijetljeno jedno pitanje koje predstavlja problem nenativnim govornicima turskog jezika.

2.4. Izlažući kategoriju padeža Dr. Čaušević polazi od podjele po kojoj turski jezik ima: apsolutni padež, genitiv, dativ, akuzativ, lokativ, ablativ, instrumental i relativ-ekvativ, za razliku od druge podjele prema kojoj se prvi padež imenuje nominativom.

Apsolutni padež je formalno identičan sa imenicom bez nastavka, što podrazumijeva njegovu formalnu identičnost s imenicom u nominativu kao 1. padežom subjekta (*Çocuk geldi*), odnosno s imenicom u vokativu kao 2. padežom dozivanja i obraćanja (*Garson!*). No, autor ukazuje da se apsolutni padež, pored dvije navedene funkcije, upotrebljava i u brojnim drugima: 3. kao padež dopunâ pomoćnog glagola *imek* (*Param var*). 4. kao padež imenice s nekim postpozicijama i kvazipostpozicijama (*buz gibi, iki hafta içinde*), 5. kao padež adverbijalnih riječi (*bugün*) 6. kao padež dopune kompozitnih glagola (*doktor olmak*), 7. kao padež različitih tipova determinatora imenica: (*melek çocuk*). Osim navedenih funkcija koje su utvrđene prema funkcionalno-semantičkom kriteriju, ovaj padež, prema morfološko-sintaktičkom kriteriju, ima funkciju direktnog objekta (*Orhan mektup yazdı*). Slijedeći gore navedenu podjelu padeža u turskom jeziku, autor je sve funkcije imenice sa nultim nastavkom obrazložio kroz izlaganje o apsolutnom padežu (Causus indefinitus). Na ovaj je način izbjegnuta terminološka zbrka koju stvara termin "neodređeni akuzativ", kako neki gramatičari nazivaju apsolutni padež u funkciji direktnog objekta, što autor drži neprihvatljivim, pošto ovo nije jedina funkcija apsolutnog padeža.

U turkologiji se postavlja pitanje da li su instrumental i relativ-ekvativ padeži

budući da se ne tvore pomoću morfema koji imaju isključivo funkciju padežnih nastavaka. Pažnje je vrijedno da je ovo pitanje Dr. Čaušević prevazišao rješenjem da instrumental i relativ-ekvativ imenuje sekundarnim padežima, uspostavljajući tako distinkciju između ove, i skupine osnovnih zavisnih ili kosih padeža u koju spadaju genitiv, dativ, akuzativ, lokativ i ablativ.

2.5. Poslije objašnjenja kategorije određenosti imenica, autor na originalan način obrađuje imeničku frazu (prva i druga genitivna veza, i apozicija).

Kad govori o imeničkoj frazi koja je po svojoj definiciji skup riječi sa imenicom kao upravnim članom, Dr. Causevic polazi od stava da su u turskom jeziku sve vrste riječi koje određuju imenicu u imeničkoj frazi njeni determinatori. Na osnovu ovoga sve determinatore dijeli u dvije skupine: a) determinatori u apsolutnom padežu (*mavi çiçek akar su, okuduğum kitap, iki ev, bu evler*), b) determinatori u kosim padežima (*oğluma mektuplar, hastayı muayene, bal renginde kumaş, firsattan istifade, komşusunu öldürmekle suçlanan, babamın evi*). Kao osnovne osobine determinatorâ autor ističe da oni ostaju nepromjenljivi (u slučajevima kad imenička fraza kao cjelina prima pluralni ili padežni nastavak), te da obavezno stoje u prepoziciji.

Ovakvim pristupom imeničkoj frazi u turskom jeziku autor na nov način izlaze imeničke konstrukcije koje se tradicionalno nazivaju "prvom i drugom genitivnom vezom". Naime, oba ova tipa imeničke fraze sadrže najmanje dva člana od kojih su obje imenice, s tim što prva imenica, naglašava Čaušević, ima funkciju atributa. Drugi je član genitivne veze (nosi posvojni sufiks za treće lice jednine) upravni i dereminiran je prvim članom (koji stoji u genitivu kod prve genitivne veze, odnosno u apsolutnom padežu kod druge genitivne veze). Stoga je u primjeru *ev+in kapı+sı* (vrata kuće) imenica *kapı(sı)* kao upravni član

imeničke fraze (prve genitivne veze) determinirana imenicom *ev(in)*, kao što je u primjeru *kadın+ø çantası* "ženska tašna" imenica *çanta(sı)* kao upravni član fraze (druge genitivne veze) determinirana imenicom *kadın*. Prepozicioni položaj imenice u genitivu, odnosno imenice u apsolutnom padežu, u ovim vrstama imeničke fraze određen je njihovim svojstvom determinatora.

Imeničku frazu koja se tradicionalno naziva "trećom genitivnom vezom" (*demir kapı, altın saat*), gdje također imenica u prepoziciji ima funkciju atributa (determinatora druge imenice) autor obrađuje u okviru imeničkih determinatora koji dolaze u apsolutnom padežu.

2.6. Pridjeve u turskom jeziku autor definira kao zasebnu vrstu riječi, iako ih neki turkolozi ubrajaju u funkcionalnu klasu riječi budući da se jednostavno mogu supstantivirati. Svoj stav autor podupire obrazloženjem da pridjevi u turskom jeziku (opisni ili kvalifikativni) imaju funkciju atributa, imaju funkciju sastavnog dijela imenskog predikata, mogu biti modificirani pomoću priloga i mogu se upotrijebiti u obliku komparativa i superlativa. S druge strane, determinatore imenica koji se izvode pomoću različitih sufiksa (odnosni pridjevi: *kum+sal, ev+cil, hafta+lık* i oni izraženi drugom genitivnom vezom, te posvojni pridjevi *Hasan+ın+ki*, kao i posvojnost izražena prvom genitivnom vezom), autor ne svrstava u kategoriju pridjeva, budući da oni ne zadovoljavaju pobrojane kriterije, pa kategorijalno nisu pridjevi.

2.7. U izlaganju o pridjevskoj frazi kao konstrukciji u kojoj je upravna riječ pridjev i u kojoj drugi elementi fraze imaju funkciju atributa/determinatora pridjeva (*biraz daha iyi, kar gibi beyaz, ailesine bağlı, yükte hafif, başından yaralı, su ile dolu, yaşça eşit*), autor se zadržava na jednom posebnom tipu pridjevske fraze (*boyu uzun*) kada dopunu pridjeva kao upravnog člana

fraze (*uzun*) čini imenica sa posvojnim sufiksom *-(s)i* (*boy+u*). Konstrukciju tipa *boyu uzun genç*, u kojoj pridjevska konstrukcija (*boyu uzun*) determinira imenicu (*genç*), autor objašnjava preko imenske rečenice koju ova konstrukcija nosi u svojoj strukturi (*boyu uzun genç < Gencin boyu uzun(dur.)*). Na ovaj način je definirana funkcija posvojnog sufiksa *-(s)i* koji nosi prva komponenta pridjevske fraze a koji uspostavlja "referencijalnu vezu" između dijela i cijeline (*boy+u genç < genc+in boy+u*).

2.8. Zamjenice u turskom jeziku obrađene su kroz poglavlja: lične, pokazne, upitne, neodređene, posvojno-povratna zamjenica *kendi*, odnosna - *ki* i recipročna - *birbiri*. Treba istaknuti da je autor iscrpno obradio anaforičku i kataforičku funkciju zamjenica *bu* i *şu*, uključujući ove funkcije i kod svih vrsta riječi koje su izvedene pomoću ovih zamjenica (*burada, şurada, böyle, şöyle, bukadar, şukadar* itd.), kao i ograničenu anaforičku i kataforičku funkciju zamjenice *o*. Kako se ove funkcije navedenih pokaznih zamjenica mogu sagledati tek na razini analize teksta, njihovo uvrštavanje u *Gramatiku* ima posebnu vrijednost.

Iza ovog poglavlja slijedi izlaganje o brojevima po temama: glavni, redni, razlomački i decimalni, dijelni (distributivni), neodređeno količinski brojevi i izražavanje multiplikativnih brojeva.

2.9. U drugom dijelu *Gramatike* najviše prostora zauzima obrada glagola. Ovo izlaganje autor počinje sa pomoćnim glagolom *imek, etmek (eylemek, kılmak), olmak*. U ovom poglavlju predikative *var* i *yok* autor uvrštava u forme pomoćnog glagol *imek*, iako po svojoj genezi nisu vezani na osnovu *i-*. Ovakav metodološki pristup predikativima *var* i *yok* autor obrazlaže činjenicama: a) da se oni upotrebljavaju s imenskom dopunom, b) da nadopunjuju glagol *olmak*, c) da se

pomoću njih izražava egzistiranje, pa se prema tome funkcionalno i semantički nadopunjuju s glagolom *imek*.

Pažnje je vrijedno da je autor ovdje posvetio prostora glagolskim frazeologizmima u turskom jeziku koji predstavljaju posebnu poteškoću za nenativne govornike. Autor ih dijeli u dva tipa: a) frazeologizmi kod kojih dopuna glagola može stajati u nekom od padeža (*piyano çalınmak, köşeyi dönmek, kuşkuya düşmek* itd.); b) frazeologizmi kod kojih dopuna prima odgovarajući padežni nastavak (*hoşuna gitmek, aklı başına gelmek* itd.).

2.10. Morfološke kategorije glagola obrađene su kroz kategoriju lika (aktiv, refleksiv, pasiv, reciprocitativ, faktitiv-kauzativ), kategoriju lica i broja i kategoriju načina. Autor uspostavlja razliku na semantičkom i sintaktičkom planu između faktitiva (*öldürmek*) i kauzativa (*öldürtmek*), dva lika koja se tradicionalno obrađuju pod jednim terminom (tur. ettirgen) i koji se u turskom i tvore pomoću identičnog sufiksa. Osim toga, autor minuciozno izlaže razliku između pasiva osnovnih glagola kojima se izražava impersonalna radnja, takva koja se može odvijati spontano, i pasiva faktitivno-kauzativnih glagola kojima se izražava pasivna radnja kao posljedica namjernog djelovanja ili posredovanja (*mum söndü/söndürüldü*)

2.11. U izlaganje o indikativnim glagolskim vremenima (jednostavna i složena), autor je uvrstio i dva oblika, durativnu formu na *-makta olmak* i oblik *-mak üzere*, kojima daje terminološku odrednicu "oblici na margini sustava indikativnih glagolskih vremena" i obrađuje ih u posebnom poglavlju, izdvojeno iz jednostavnih i složenih vremena. Ovi oblici imaju funkciju predikata i izražavaju kategoriju vremena po čemu oni jesu glagolska vremena, kako se i svrstavaju u nekim gramatikama. No kako se ovi oblici ne tvore od participâ, koji su osnova za

tvorbu glagol vremena u turskom jeziku, njihovim svrstavanjem "na marginu sustava" autor ih razgraničava od "pravih" glagolskih vremena.

2.12. Glagolski načini (imperativ, optativ, necesitativ, kondicional) obrađeni su, kao i glagolska vremena, kroz teme: a) morfološki aspekt; b) značenja.

Poznato je da indikativna glagolska vremena u turskom jeziku po svojoj prirodi nose osim temporalnih i modalna značenja. I pored toga, značenja glagol vremena, kao i glagolskih načina, u turskom jeziku mogu se modificirati morfološkim, leksičkim i sintaktičkim sredstvima. Ovo je važno pitanje autor obradio u posebnom podnaslovu ("Ostali načini izražavanja kategorije modalnosti"), zadržavajući se na morfološkim sredstvima ove kategorije (kondicionalna modalnost, modalnost na *-dir* i modalnost na *-i(mış)*). Ovdje je jasno ukazano na razliku između npr. kondicionala kao glagolskog načina (*Babam müsaade ederse gideceğim* "Ići ću ako mi otac dopusti") i kondicionalne modalnosti (*Müsaade ederseniz...* "S vašim dopuštenjem").

Na sljedećim stranicama obrađeni su analitički oblici glagol za izražavanje modalnih i vidskih karakteristika glagol radnje i perifrastična konjugacija, te glagol forme posebnoga tipa npr. *sorup* *soyuşturmak*, *aylmak* *bayılmak*, *gelmesine gelmek* i *gelmez mi?*

2.13. Infinitne oblike glagola Čaušević je obradio u poglavljima o: 1. participima, 2. o glagolskim imenicama, 3. o gerundima.

Participe je autor izložio kroz teme "supstantiviranje participa" i "participi u atributivnoj funkciji". Na ovaj način je jasno ukazao na razliku između upotrebe participa u funkciji imenice (kada može primiti sve vrste nastavaka) i njegove upotrebe u funkciji determinatora imenice (kada je nepromjenljiva vrsta riječi i ima osobine pridjeva). Istovremeno je ovo polazište za izlaganje

tri osnovna tipa participskih konstrukcija koje su semantički ekvivalenti određenih tipova odnosnih rečenica u našem jeziku. Naime, participske konstrukcije tipa *dün hastalanan (dostum)*, *eşi dün hastalanan (dostum)* i *müdürünün eşi bayılan (memur)* Čaušević naziva "jednom vrstom složenog atributa koji determinira korelat iza sebe". Kako atributski determinator u turskom jeziku mora doći ispred imenice na koju se odnosi, postaje jasno zašto participska konstrukcija sa svim svojim elementima (složeni atribut) mora doći ispred korelata (*dostum, dostum, memur*) kojega determinira. Na ovaj način su konstrukcije koje su tradicionalno tumačene iz aspekta ie. jezika i nazivane "odnosnim rečenicama", u ovoj *Gramatici* objašnjene preko turskog složenog atributa.

2.14. Glagolske imenice (proparticipi) na *-dik* i *-(y)acak* upotrijebljene u funkciji atributa (*Benim Getirdiğim kitap*) također su semantičke ekvivalente određenih tipova odnosnih rečenica u našem jeziku. Ukazujući da su ovakve konstrukcije sintaktički identične konstrukcijama sa participima u atributivnoj funkciji, budući da determiniraju korelat (*getirdiğim* determinira *kitap*), autor ih objašnjava kao složeni atribut.

Sintaktička upotreba proparticipa na *-dik* i *-(y)acak* obrađena je kroz njihovu upotrebu: 1. kao supstantiviranih oblika (*Ayşe'nin dediği doğru çıktı.*) 2. kao glagolska imenica (u funkciji subjekta: *Evlendiği doğru çıktı.* i u funkciji predikata: *En tuhaf nokta, bu olayın başka olaylara benzemediğidir.*), 3. u genitivu (*Gelmiş olduğunun farkına varmadım bile.*), 4. kao kvazipredikata u proširenim glagolskim adverbijalima u kojima proparticip prima posvojni sufiks i dolazi samostalno (*-diğında(n)/-(y)acağında(n)* ili sa postpozicijama (*-diğı/-(y)acağı kadar/gibi/için/tüz(e)re* i dr.), 5. u funkciji atributa, 6. u adverbijalima s proparticipima u atributskoj funkciji i odgovarajućim

korelatima (prošireni adverbijali: *-dği zaman* / *-(y)acađı zaman*, *-dđı yerde* / *-(y)acađı yerde*, *-dđı halde*, *-dđı takdirde*). U posebnom podnaslovu obrađen je subjekt proparticipskih konstrukcija. Dodajmo joř da autor u ovom poglavlju nije zanemario i neproduktivnu formu na *-(y)ası* / *-(y)esi* (*giysi*, *kaçasım geldi*, *Kör olası!* *öldüresiye döđmek*), te da je na stranicama koje prethode ovima, iscrpno izložio sintaktičke funkcije glagolskih imenica na: 1. *-mak* / *-mek*, 2. *-ma* / *-me*, 3. *-maklık* / *-meklik*, 4. *-(y)iş*.

2.15. Polazeći od morfoloških kriterija klasifikacija gerunda (tvore se od samosvojnih sufiksa koji se dodaju na jednostavnu ili proširenu osnovu, impersonalni su i indeklinabilni su), autor prevazilazi raniju nedosljednost u klasifikaciji na taj način što gerunde koji zadovoljavaju navedene kriterije (gerundi na *-(y)ip*, *-(y)a*, *-(y)arak*, *-madan*, *-(y)alı*, *-(y)ınca* i *iken*) naziva (pravim) gerundima, dok forme *-madan önce/evvel*, *-mazdan önce/evvel*, *-maksızın*, *-casına*, *-r...-maz*, *-dikta*, *-dikça* *-diktan sonra* naziva kvazigerundima, budući da one ne zadovoljavaju spomenute kriterije (tvore se od glagolske imenice i padežnog sufiksa, od participa nepravog prezenta i padežnog sufiksa, od glagolske imenice, privativnog sufiksa i starog instrumentala, pomoću komparativnog sufiksa, afirmativnog i negativnog participa nepravog prezenta). Na ovaj način Čaušević uspostavlja preciznu terminološku distinkciju i uspješno klasificira gerunde i gerundne forme.

2.16. Priloge autor dijeli, s obzirom na njihovo porijeklo, na: a) imenske (jednostavne: *erken* i složene: *parça parça*, *inceden inceye* itd.) i b) glagolske (*durmadan*, *gittikçe* itd.). S obzirom na njihovo značenje prilozi su obrađeni u dva podnaslova: 1. atributivni (prilozi za način, pril. za količinu, mjeru, stupanj); 2. adverbijalni (prilozi za mjesto, prilozi za vrijeme, prilozi uzroka, svrhe i cilja).

Poslije priloga obrađene su postpozicije po kriteriju: 1. prave postpozicije: one koje zahtijevaju nominativ, one koje zahtijevaju dativ i one koje zahtijevaju ablativ; 2. kvazipostpozicije.

Veznici su podijeljeni na: 1. koordinativne (sastavni, suprotni, rastavni) i 2. subordinativne koji su ovdje samo nabrojani uz ukazivanje na odgovarajući paragraf u kojem je svaki od ovih veznika pojedinačno obrađeni u okviru izlaganja o složenim rečenicama.

Uzvike je autor ove *Gramatike* razdvojio na 1. prave uzvike i 2. riječi koje imaju funkciju i značenje uzvika (uzvici nastali od leksema).

Nakon osvrta na onomatopeje u turskom jeziku, slijedi jezgrovito izlaganje o tvorbi riječi gdje autor navodi najznačajnije denominalne sufikse za tvorbu imenica, pridjeva i priloga i one koji služe za izvođenje glagola, te deverbale sufikse za tvorbu imenica i pridjeva. Autor u ovom poglavlju posebno govori i o tvorbi riječi stvaranjem složenica (*büyük+elçi*, *ön+söz*, *gece+kondu*).

3. S obzirom na koncepciju ove *Gramatike*, svakako pažnju privlači način na koji je izložena sintaksa turskoga jezika pod naslovom "Sintaksa (Rečenica)" (s. 451-521). Kako je sintaksa jedno od najmanje proučenih pitanja u turskom jeziku, držimo da je autor dao veliki doprinos svojim pristupom ovom kompliciranom području. Naime, izlaganje sintakse turskog jezika iz aspekta indoevropskih jezika, što je u turkologiji (bila) praksa, dovodi do komplicirane situacije da se rečenicom (zavisnosloženom) imenuju konstrukcije koje ne sadrže finitni predikat. To su situacije kada se u turskom jeziku infinitnim formama (participima, glagolskim imenicama i gerundima) izražavaju zavisni rečenični članovi koji su semantički ekvivalentni indoevropskih zavisnosloženih rečenica. Čaušević je ovu situaciju prevazišao

konstituiranjem izlaganja o morfološkim elementima i na morfosintaktičkoj razini. Tek se ovakvim metodološkim pristupom kod podjele rečenica u turskom jeziku na vrste može primijeniti kriterij broja finitnih glagolskih oblika u njima (izuzimajući kondicional i kondicionalnu modalnost). Polazeći od ovog kriterija autor rečenice u turskom jeziku dijeli na a) jednostavne (s jednim predikatom), b) složene (s najmanje dva predikata).

3.1. Na početku poglavlja o rečenici autor je najprije obradio članove rečenice (predikat, subjekt, objekt, adverbijalna oznaka), zatim nizanje rečeničnih elemenata, uključujući i njihovu inverziju, i kongruenciju subjekta i predikata.

3.2. Jednostavne rečenice u turskom jeziku autor, s obzirom na njihov sastav, dijeli na: a) dvočlane - one koje u svom sastavu uz predikat imaju i gramatički subjekt. (*Pasaport kayboldu.*) i b) jednočlane - one koje imaju predikat ali kod kojih se ne može uvesti subjekt (*Çok çalışmalı.*).

Prema kriteriju njihove "komunikativne funkcije" autor je jednostavne rečenice podijelio na: a) izjavne; b) upitne; c) zapovjedne; d) uzvične, i kroz ove podnaslove ih obradio. U ovom poglavlju je obradena i negativna (za razliku od afirmativne) rečenica.

3.3. Kod klasificiranja složenih rečenica, autor polazi od "tipa sklapanja složene rečenice iz više jednostavnih (ishodišnih) rečenica", pa ih dijeli na: 1. asindetske (bezvezničke); 2. sindetske (vezničke); 3. sintetičke; 4. rečenice s morfološko-sintaktičkim načinom izražavanja subordinacije, uz napomenu da je ovo "samo jedan od mogućih pristupa njihovoj klasifikaciji" (str. 478)

3.4. Nakon opisa različitih tipova asindetskih složenih rečenica autor je dao detaljno izlaganje o upravnom govoru koji se u turskom jeziku može izraziti na više načina, a zapravo "predstavlja jednu vrstu asindetskog

sklapanje (bez gramatičke povezanosti) više osnovnih rečenica u nezavisnosloženu".

3.5. Sindetske rečenice su u ovoj *Gramatici* obrađene kroz primjere: a) nezavisnosloženih rečenica i b) zavisnosloženih rečenica.

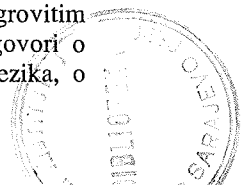
U prvu grupu uvrštene su: sastavne rečenice (sa veznicima *ve, de/da, hem...hem (de), ne...ne(de)*); suprotne rečenice (sa veznicima *am(m)a, fakat/lâkin, ancak/yalnız de/da, halbuki, oysa/oysaki, gelgelelim, yoksa, meğer(se), meğerki*); rastavne rečenice (sa veznicima *ya/veya/yahut/veyahut, ya... ya(da), yoksa, gerek... gerek/ister... ister, bazan... bazan/bazı... bazı, gâh... gâh/kâh... kâh, kimi... kimi*).

U drugoj grupi analizirane su zavisnosložene rečenice koje se grade pomoću različitih vrsta subjunktora (*çünkü, mademki, zîrâ, nitekim i nasıl ki, öyle ki, sanki, ne zamanki, ki*) uz opis svakog od ovih veznika. U posebnim podnaslovima obrađene su zavisnosložene rečenice koje se izražavaju pomoću *diye* i *derken*.

3.5. Pogodbene i koncesivne rečenice, poredbene rečenice sa značenjem proporcionalnosti i habitualne rečenice, koje se inače nedosljedno klasificiraju u turkološkoj literaturi, autor obrađuje kao sintetičke složene rečenice koje po svojoj definiciji podrazumijevaju uvođenje infinitnog predikata u svome zavisnom dijelu. U turskom jeziku ovu funkciju može imati samo kondicional, odnosno kondicionalna modalnost.

3.6. U rečenice s morfološko-sintaktičkim načinom izražavanja subordinacije autor svrstava načinsko-poredbene rečenice kod kojih se subordinacija izražava glagolskim participom s postpozicijom *gibi (okuyor gibi oturuyor)*.

Na kraju želimo istaknuti da je *Gramatika* obogaćena jezgrovitim uvodnim dijelom u kojem se govori o turskom u porodici turkijskih jezika, o

turskom alfabetu i posebnim pravopisnim znacima (str. IX-XII + 1-3), zatim listom osnovne gramatičke terminologije na turskom jeziku (str. 521-525), tabelarnim prikazom ličnih glagolskih oblika (str. 526) i najzad upotpunjena iscrpnom listom izvora i literature (str. 527-530), te kazalom morfema, riječi i pojmova (str. 531-541). Objašnjenja svih gramatičkih kategorija, iako iscrpna, svuda gdje je autor smatrao za potrebno, dopunjena su posebnim "napomenama".

Napor koji je uloženi u klasificiranje i analizu pitanja turske gramatike rezultirao je pojavljivanjem *Gramatike suvremenoga turskog jezika* koja je lingvistički suvremeno koncipirana i, kao takva, neophodna knjiga za sve one koji se bave turkologijom, posebno turskim jezikom. Mi smo ovdje mogli ukazati samo na neke njene prednosti u poređenju s ostalim objavljenim. Zadržavanje na svim momentima koji je čine izvanrednom gramatikom, zahtijevalo bi više prostora.

Kerima Filan

A. von Gabain, *ESKI TÜRKÇENİN GRAMERİ* (čeviren: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu yayınları: 532, Ankara 1995., str. 19+313

Za proučavanje jezika djela pisanih na prostorima gdje žive narodi turkijskoga porijekla i kulturno-civilizacijskog okruženja bili su zainteresirani brojni svjetski istraživači. Jezikom se nisu bavili samo jezičari turkolozni nego i ostali znanstvenici. Svi su oni upotrebljavali različite termine za imenovanje određenih stručnih pojmova i pojava u jeziku ovih naroda tako da su sa teorijskog aspekta unaprijedili razvoj lingvističkog nazivlja na ovom području. S druge strane, oni su otvorili nove

puteve i unijeli brojne nedoumice u pogledu razumijevanja tih istih termina koje su i sami koristili. Međutim, lingvistika prolazi kroz različite svoje faze razvoja, svejedno da li se radi, recimo, o općoj lingvistici ili, pak, o lingvistici u svjetskoj turkologiji i u turkologiji unutar Republike Turske kao i u turkologiji unutar turkijskih republika srednje Azije. Ova pitanja i dalje ostaju otvorena za raspravu i različite pristupe. Zato je od iznimne važnosti za praćenje jezičke naučne misli u turkologiji važno poznavati i razvojni put i metode proučavanja spomenute problematike.

U istočnoj, turkijskoj literaturi, turkijske zemlje, odnosno krajevi gdje žive narodi turkijskoga porijekla najčešće se u prenesenom smislu nazivaju "svijetom Turaka" (Türk dünyası). Sve je više radova u posljednje vrijeme u kojima se ovaj naziv koristi prilikom opisivanja kulture i civilizacijskog naslijeđa ovih naroda. Za objašnjavanje stanja nekog jezika sa dijahronijskog aspekta obično se ne koriste podaci koji se tiču same historije tog jezika ali su podaci ovakve naravi neophodni za bolje razumijevanje tog jezika. Lingvisti koji se bave određenim jezikom naprosto treba da budu upoznati i sa ranijim njegovim stanjem, bez obzira da li slijede tokove moderne lingvistike ili, pak, tragaju putem različitih filoloških istraživanja do novih, dosad nepoznatih ili manje poznatih podataka.

Osim turkologa u Republici Turskoj postoji i veliki broj evropskih turkologa koji su se bavili i koji se i danas bave historijom turskog jezika. Jedna od veoma interesantnih knjiga o starom turskom jeziku, štampana prvi put 1941. godine, jest gramatička studija evropskog turkologa A. von Gabaina, "Alttürkische Grammatik" (Gramatika starog turskog jezika). Originalni tekstovi koji su bili predmetom istraživanja spomenute gramatičke studije pisani su ujgurskim pismom. Gramatika obuhvata studije o natpisima koji su ispisani

kjokturskim pismom srednje epohe u razvoju "kjokturskog jezika", natpisima u srednjoj Aziji koja u to doba još nije imala dodira sa islamom, natpisima koji se nalaze u Mongoliji, onima u oblastima oko gornjeg toka rijeke Jenisej, natpisima u Zemlji sedam voda (Yedi Su ülkesi), u dolini Talas, na ruševinama gradova u Turfanu i Miranu (Kineski Turkestan) kao i natpisima u sjeverozapadnim kineskim pokrajinama Kan-su i Esten-gol.

Interesantno je napomenuti da je ogroman dio ovih ujugurskih rukopisa u posjedu Njemačke akademije nauka u Berlinu, Moskovskog azijskog muzeja, British Museuma, Nacionalne biblioteke u Parizu, u Guimet muzeju, zatim u kolekciji dr. Hedina u Stokholmu, u Kineskoj akademiji nauka u Pekingu i u mjestima Kojoto i Nagoja u Japanu. Svi oni koji žele proučavati ove natpise mogu pronaći originalne dokumente na spomenutim mjestima i dobiti dodatne informacije o tome gdje još ima ovakvih rukopisa.

Najstariji natpisi koji su obrađeni u ovoj studiji potječu iz 8. stoljeća, a može se pronaći i poneki ujugurski rukopis čak i iz 17. stoljeća. Ovim je pismom pisana ne samo proza nego i poezija. Tipični primjeri ove kulture i književnosti nastaju u periodu od 750. do 1300. godine. Sa jezičkog aspekta, starom turskom jeziku najbliža su sljedeća današnja narječja: *jarkend* - narječje istočnog Turkestana, *tarandži* narječje i narječje doline Ili. Interesantno je i to da se u ujugurskoj kulturi mogu primijetiti utjecaji naroda Kine, Indije, Tohara i Irana, a nema utjecaja Arapa i islama, premda u susjednome Kašgaru imamo kasnije i ove posljednje vrste utjecaja u različitim djelima nastalim u kasnijem periodu ujugurske književnosti, kulture i civilizacije.

Studije evropskih turkologa, iako s izvjesnim zakašnjenjem, ipak se prevode i na turski jezik i tako postaju dostupne i turkolozima unutar Republike Turske.

Ovu gramatiku A. von Gabaina na turski je preveo M. Akalın, a rječnik stručnih termina i riječi iz starog turskog jezika najvećim dijelom preveo je dr. Ahmet Temir, lektor turskog jezika u Berlinu i savremenik A. von Gabaina.

U svome predgovoru autor gramatike starog turskog jezika navodi imena kolega koji su se bavili ovom problematikom sljedećim redom: V. Thomsen, W. Radloff, F.W.K. Müller, A. v. Le Coq, W. Bang, Malow, Kotwicz, Samoylovicz, Ramstedt, K. Grönbech, Toy, Németh i Rahmeti Arat (str. XV). Na samom početku gramatike navodi se literatura koja je korištena pri pisanju ove studije.

U uvodnom dijelu se daju osnovne napomene o starom turskom jeziku, o raznolikosti narječja, o "Y-narječju", o narječjima natpisa ispisanih ujugurskim pismom, o "N-narječju", o narječjima brahmanskih rukopisa kao i o osobenostima hrišćanskih rukopisa ispisanih ujugurskim pismom.

Prvo se poglavlje bavi pitanjima ortografske naravi (Yazı Bilgisi, 5-13) - turskim runskim pismom, ujugurskim, sojutskim, manijskim i brahmanskim pismom. Uz ilustraciju alfabeta ovih pisama autor je ponudio i kopije nekih dokumenata koje je dešifrirao i ponudio kao ilustraciju svakog od ovih pisama.

Slijede zabilješke fonetske i fonološke naravi (str. 13-42) koje se bave akcentom, vokalima (dugim vokalima, redukcijom vokala, raznolikošću vokalnog sistema, klasifikacijom vokala, njihovom pozicijom, funkcijom, promjenama, mjestom nekih vokala u slogu, diftonzima), konsonantima (ulogom konsonanata, mjestom, ubacivanjem određenih konsonanata na početak, na kraj ili sredinu riječi, gubljenjem glasa "D", obezvučenjem konsonanata na kraju riječi, ozvučavanjem bezvučnih konsonanata u sredini riječi, gubljenjem nekih konsonanata), gubljenjem sloga, vokalnom harmonijom, melodijom govora i posudenicama.

Autor se potom bavi tvorbom riječi u starom turskom jeziku (str. 43-167) navodeći mnoštvo tvorbenih sufiksa; ulazeći i u pitanje etimološke naravi, on navodi mnoštvo primjera za brojne sufikse koji služe za tvorbu imenica drukčije naravi od onih koje nemaju taj sufiks, zatim primjere sufiksa za tvorbu pridjeva od imenica, sufikse za tvorbu glagola od imenica, sufikse za tvorbu imenica od glagola, sufikse za tvorbu pridjeva od glagola i sufikse za tvorbu glagola drukčije narav od onih koji ne posjeduju te sufikse.

Kad se osvrće na morfološki aspekt starog turskog jezika (str. 43-107) autor obrađuje: imenice (vrste, množinu sa +LAR, + KÜN, +Z, +AN i +T, neodređenost imenice, određenost, padeže: dativ, genitiv, akuzativ, ablativ, instrumental, lokativ), zamjenice (lične, pokazne, prisvojne, prisvojne sufikse, upitne, neodređene, odnosne i povratne "ÖZ" i "KANTŪ"), brojeve (osnovne, redne, zbime, neodređene, deklinaciju brojeva), negaciju, glagole (konjugaciju, nastavke za željni način, imperativ, prosta vremena: prezent, "osvjedočeno" prošlo vrijeme I i II, neodređeno / pripovjedačko vrijeme sa -MIŞ/ MAN, dva oblika za futur), zatim participe, propartcipe, gerundive, modalne glagole, pomoćne glagole, iskazivanje nemogućnosti izvršenja neke radnje, nade, iskazivanje pretpostavki i upitnih sadržaja kao i čestice različitog porijekla. Zanimljiv je njegov pristup sintaksi starog turskog jezika. On se prvo usmjerava na sintagme, rekciju, atribuciju u rečenici, nizanje riječi pri intenzifikaciji neke osobine ili radnje (kao na sintaksički proces), na vrste rečenica, subjekat, komplement, predikat, zatim prelazi na ustrojstvo rečenica u turskom jeziku (proste rečenice, raspored riječi, zavisne rečenice i odnosne rečenice. Slijedi kraći dodatak unutar kojeg su objašnjenja nekih manje jasnih pojava na koje se ukazuje fusnotama u glavnom dijelu knjige. Rječnik staroturskog nalazi

se na kraju. Ispred njega se nalazi indeks, opšima bibliografija korištenih radova (str. 195-228) i različiti, transkribirani latinicom, "staroturski" tekstovi (tekstovi o Kjul Tiginu, pisanju, medicini, hrišćanstvu, maniheizmu, budizmu, pripovijetke, interesantne priče i narodna poezija).

Ova knjiga A. von Gabaina, premda je po svojoj orijentaciji lingvističke naravi, zbog transkripcije raznih pjesama i narodnih pripovijetki pisanih staroturskim jezikom i ujugurskim pismom, može biti interesantna i historičarima turske književnosti. U ovoj knjizi lingvističke pojave se ilustriraju primjerima iz ovog ranog perioda u razvoju turske književnosti, otvarajući još jedan put za njeno bolje, potpunije i svestranije razumijevanje, a time i za razumijevanje turske kulture u širem smislu.

Adnan Kadrić

Henryk Jankowski, GRAMATYKA JEZYKA KRYMSKOTATARSKIEGO. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Seria języko-znawstwo nr. 15, Poznań, 1992., 455 str.

Sudimo li temeljem podataka iz najpoznatije i najiscrpnije turkološke bibliografije (Turkologischer Anzeiger), koja izlazi jednom godišnje, među objavljenim turkološkim radovima u prosjeku je najmanji broj posvećen jeziku. Nadalje, među onima s jezičnom tematikom godišnje se pojave samo dva ili tri rada o fonologiji turskoga jezika. Na koncu, uvid u više svezaka spomenute bibliografije brzo će nas uvjeriti da je pojava gramatike turskoga, odnosno kojeg od turkijskih jezika, u neku ruku pravi događaj. U takvim okolnostima tiskanje svake nove gramatike iskreno će obradovati lingvistički orijentiranog turkologa. To je slučaj i s Gramatikom krimskotatarskoga jezika (Gramatyka

jezyka krymskotatarskiego), čiji je autor poljski turkolog Henryk Jankowski, profesor na Katedri za orijentalne i baltičke studije Univerziteta Adam Mickiewicz u Poznańu.

Gramatika H. Jankowskog suvremen je i lingvistički dosljedno sproveden opis strukture krimskotatarskoga jezika na svim njegovim razinama: fonetsko - fonološkoj, morfološkoj, morfonološkoj, sintaktičkoj i semantičkoj. Knjiga počinje uvodom (1- 9 str.) u kojemu se autor osvrće na povijest toga jezika. Prema geografskome kriteriju on ga, kao i većina turkologa, svrstava u podgrupu crnomorsko - kavkaskih jezika, skupa s karaimskim (i njegovim krimskim dijalektom), kumičkim, karačajskim i balkarskim (ili karačajsko - balkarskim). Po rodoslovnom ili genetskom kriteriju pak krimskotatarski je smješten u podskupinu kipčaćkih jezika, ali se u njegovim dijalektima susreću i natruhe oguskih jezičnih elemenata. Naime, na južnome (priobalnom) dijelu Krimskoga poluotoka zapravo se govori "oguski" idiom, koji je u literaturi nazivan različitim imenima: "osmanskoturskim", "krimskoosmanskim", odnosno "južnim turskim jezikom".

Iako je u centru njegova interesa standardni jezik, Jankowski u svojoj gramatici stalno upućuje na različitosti među dijalektima krimskotatarskoga jezika. Poznato je da je suvremeni "književni" jezik krimskih Tatara standardiziran 1920. godine na temelju centralnoga dijalekta (CD) te da, osim njega, postoje još dva: sjeverni (ND) i južni (SD). Jankowski ističe da se sva tri dijalekta na fonetsko - fonološkoj razini do izvjesnoga stupnja razlikuju, te da je južni (S, onaj oguskoga tipa) u većoj mjeri različit od preostala dva (C i N) kipčaćkoga tipa. Dakako, te se razlike nekada preklapaju te nije uvijek moguće povući razvidnu granicu između oguskog s jedne, i kipčaćkih dijalekata s druge strane. Primjerice, u S dijalektu se

u inicijalnoj poziciji koristi fonem /v/, npr. var- "stići", ver- "dati", a u N i C dijalektu fonem /b/, npr. bar-, ber-, što se i slaže s općom dijalektološkim slikom. No nasuprot tome, centralni (C, kipčaćki tip) i južni (S, oguski tip) dijalekt imaju u inicijalnoj poziciji nekih riječi konsonantski fonem /b/, dok sjeverni (N, također kipčaćki tip) u istoj poziciji ima fonem /m/, npr. burun ~ murun. U takvoj situaciji teško se mogu povući jasne izoglotske granice. Objašnjenje se, dakako, mora potražiti u migracijama stanovništva, njegovom miješanju i međusobnim jezičnim utje-cajima.

I u morfemskom, odnosno morfološkome opisu krimskotatarskoga jezika Jankowski ukazuje na razlike između njegovih dijalekata. One su, primjerice, razvidne u sufiksima instrumentala koji se tvori pomoću sufiksa -ile ~ -le u južnom (S), -nen ~ -nEn u centralnom (C) i -mEn u sjevernom (N) dijalektu. Nadalje, neodređeni perfekt u C i N dijalektu glasi -KEn, a u S dijalektu -mIš; pravi prezent u C i N dijalektu glasi -E, a u S dijalektu -Ijur; optativni sufiks za 1. lice pl. je u C i N dijalektu -jIK, a u S dijalektu -Ilm itd. No nasuprot tome, voluntativ na -mEKŠI ~ -mEKĀI + LN (lični nastavci) i necesitativ na -(Y)w + LN kerek, karakteristični za sjeverni (N) dijalekt, nisu prihvaćeni u standardnome jeziku jer je data prednost necesitativu na -mEII /+ LN/, koji je tipičan za S dijalekt "oguskoga" tipa. To pak znači da se standardni idiom (SI), iako nastao na temelju centralnoga dijalekta, nipošto ne smije poistovjetiti s njime. Međusobne višestruke razlike na relaciji SI + njegovi dijalekti (centralni, sjeverni i južni) postoje i u nekolicini gerunda. Jankowski upućuje i na neke leksičke razlike u tim dijalektima, koje se iskazuju i u tzv. "zatvorenim" vrstama riječi kao što su, primjerice, postpozicije: burun (ND) = evel (SD) = evel ili aldĭn (CD) itd.

Nakon ovog pregleda razlika između standardnoga krimskotatarskoga jezika i

njegovih dijalekata, na koje autor revnosno upućuje, osvrnimo se i na druge dijelove knjige. Poglavlje o fonetici i fonologiji (10 - 78 str.) razdijeljeno je na artikulaturnu, auditivnu i akustičnu fonetiku. U prvom dijelu govori se o klasifikaciji vokala i konsonanata, njihovim obilježjima, karakterističnim fonetskim promjenama itd., a u drugome o auditivnim segmentalnim i suprasegmentalnim obilježjima fonoloških jedinica. Budući da je u spomenutom poglavlju analizirana i akustička frekvencija formanta (autor vrši i poređenje krimskotatarskoga s turskim i kirgiskim jezikom), na kraju knjige priloženi su spektrografi na kojima su i vizualno prikazana akustička obilježja glasova u nekolicini iskaza.

Poglavlje o morfologiji je, dakako, najopširnije (79 - 386), a čine ga dvije duže cjeline posvećene (a) tvorbi i (b) sintaktičkim i semantičkim osobitostima riječi. Tvorba i struktura riječi obrađeni su na tradicionalan način, tj. s posebnim osvrtima na klasifikaciju vrsta riječi, tvorbene modele po kojima se one izvode, te njihovu strukturu. Veliki dio gramatike posvećen je glagolu kao temeljnoj vrsti riječi. Tako je i u izlaganju o sintaktičkim i semantičkim osobitostima riječi velika pozornost posvećena gl. stanju (liku), gl. vidu, gl. vremenima i načinima (imperativ, optativ, necesitativ, voluntativ, deziderativ itd.). Autor prihvaća opću diobu gl. formi na lične i bezlične, a i jedne i druge analizira kao forme na granici morfologije i sintakse. Tu sintaktičku upotrebu gl. oblika on naziva "vanjskim" sintaktičkim svojstvima riječi i sintagme. U istome poglavlju posebna je pažnja poklonjena participima, gl. imenicima i konverbima, odnosno gramatičkoj funkciji reda riječi ili, kako se to kod nas češće naziva, obavijesnome ustrojstvu rečenice.

U poglavlju o sintaksi (298 - 385) naročita je pažnja posvećena ustroju sintagme (genitivne i atributne konstruk-

cije) i rečenice (posebno vrstama sintaktičkoga povezivanja rečenica), te gerundnim obratima i atributivnim konstrukcijama tipičnim za taj i za ostale turkijske jezike (npr. Бекир айткъан сѣз /324/ "riječi koje je izgovorio Bekir"; Бою еткен огълу яхут къызы олгъан ана-баба бойле шей акъкъында тюшонмей, демек олмаз /345/. "Ne može se reći da roditelji koji imaju zreloga sina ili kćer ne razmišljaju o takvim stvarima"; Симферопольге эр баргъанда онынъ эвине токтай /377/ Svaki put kad bi stigao u Simferopolj, navratio bi njegovoj kući" i sl.). Ne manje pažnje poklonjeno je i pravilima linearnoga nizanja riječi u sintagmi rečenici.

U posljednjem poglavlju ove knjige dat je i okvir za mogući opis nekih semantičkih i pragmatolingvističkih kategorija (386 - 398). Gramatika završava bibliografijom (399 - 412) u kojoj su popisane najvažnije studije i gramatike o krimskotatarskome jeziku, kazalom gramatičkih termina (413-421), spektrogramskim ilustracijama (425-452) i kraćim sažetkom (453-455) na engleskome jeziku.

Gramatika krimskotatarskoga jezika H. Jankowskog neosporno je vrlo dobro i korisno naučno djelo, pisano u duhu provjerenih lingvističkih postignuća i sa zavidnom kompetencijom u pogledu poznavanja turkološke i općelingvističke materije. Stoga je toplo preporučujem svakome ko iz bilo kojeg razloga pokazuje interes za krimskotatarski jezik.

Ekrem Čaušević

ANAQUEL DE ESTUDIOS ÁRABES VII (1996), Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Filología, Departamento de Estudios Árabes e Islámicos, Servicio de publicaciones, Madrid, 1996, 292 str.

U imponantnom skupu specijaliziranih časopisa koje izdaje Universidad Complutense de Madrid, čak 52 različite periodične publikacije, *Anaquele de Estudios Árabes*, zauzima posebno mjesto, unatoč tome što pojedini od tih časopisa imaju onoliko decenija dugu tradiciju koliko je od ovoga godišnjaka izašlo brojeva. Smišljeno koncipiran, vješto vođen i široko otvoren prema saradnicima, časopis je sa 6 izašlih brojeva privukao pažnju španskih i evropskih arabista. Sadržajem sedmoga broja podijeljenim u četiri bloka: *Artículos, Variedades, Reseñas* i *Necrologías*, Redakcija taj interes želi opravdati i proširiti slijedećim izvornim radovima: Leila Abu-Shams Pagés, *Descripción de cuatro manuscritos de la obra Šarḥ Urgūzat / Alfīyat Ibn Sīnā hallados en la Biblioteca Real de Rabat* (9-14); Ana Arces Gutiérrez, *Aproximación al estudio onomástico de la kunya en fuentes romances de Andalucía oriental* (15-46); Ismet Bušatlić, *Manuscritos de las obras de Ibn 'Arabī conservados en Bosnia* (46-55); Pedro Chalmeta, *Aceites, almazaras y etimologías* (57-68); Rosa Kuhne Brabant, *La fruta, alimento o medicamento? Reflexiones sobre presencia de la fruta en la farmacopea árabe medieval* (69-86); Indalecio Lozano, *Análisis de la terminología árabe sufi conectada con el uso ritual del cáñamo* (87-108); Roxanne Marcotte, *Philosophical Reason versus Mystical Intuition, Shihāb al-Dīn Suhrawardī (d. 1191)* (109-125); Juan Martos Quesada, *Características del muftí en al-Andalus: contribución al estudio de una institución jurídica hispanomusulmana* (127-143); Ahmed-Salem Ould Mohamed-Babá, *Refranero en dialecto árabe Ḥassāniyya* (145-240);

Josep Puig Montasa, *Ensayo sobre el pensamiento de Avempace y su repercusión en Averroes* (241-261).

U zaseban odjeljak Redacija je izdvojila tekst Miguela Cruza Hernándezza, *De la poca realidad al mucho deseo*, jer se ne radi o izvornoj studiji, inspiriran je knjigom *Averroes und die arabische Moderne* čiji je autor Anke von Kügelgen (Brill, 1994, X + 464 pp), a ni o klasičnome prikazu.

U trećem odjeljku prikazane su slijedeće knjige: André Bazzana, *Maisons d'Al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale* (J. Zozaya); Miguel Cruz Hernández *Historia del pensamiento en el mundo islámico* (R. Ramón Guerrero); Zbornik *Homenaje/Homenatge a María Jesús Rubiera Mata* (A. Cartabarría Beitia); Dominique Urvoy, *Les penseurs libres dans l'Islam classique* (J. Puig Montada); Averroè, *Il trattato decisivo sull'accordo della religione con la filosofia*, Averroè, *L'accordo della Legge divina con la filosofia*, Averroè, *Discours décisif* (E. Tornero); i Julio Cortés, *Diccionario de árabe culto moderno (árabe-español)* (F. Ruiz Girela).

Na kraju časopisa objavljena su dva nekrologa: prvi posvećen istaknutom sovjetskom orijentalisti (Arthur Sagadeev 24.02.1931-22.01.1997.), specijalisti na području arapske i islamske filozofije, koji su pripremili Natasha Efremova i Tawfiq Ibrahi, i drugi savremenom iračkom pjesniku kurdskog porijekla (Buland al-Haydarī, Bagdad 1926 - London 1996.) čiji je autor María Luisa Prieto.

Ismet Bušatlić

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629 - Gramer Bilim ve Uygulama Kolu: 17, Ankara 1995, I + II, pp. XII+959 + II+ 476.

Svaki jezik slijedi vlastitu svoju logiku razvoja i svoj duh, a lingvistika odavno napušta princip preskripcije i bavi se sve više deskripcijom, gotovo u svakome svome segmentu. Mnogi znanstvenici koji su svoje živote posvetili proučavanju suvremenog turskog jezika (Talat Tekin Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz, Ali Fehmi Karamanoğlu) napisali su impozantan broj znanstvenih studija. Doduše, brojne su studije adaptirane za časopise koji su namijenjeni široj čitalačkoj publici, a ne stručnjacima, tako da u strogoj smislu pisanja znanstvenih studija neki od ovih radova ne ispunjavaju sve uvjete pisanja znanstvene studije premda mogu biti prilično interesantni sa sociolingvističkog aspekta. S druge strane, ako se i sami budemo dosljednije pridržavali principa deskripcije u novom načinu promatranja lingvističkih pojava, moramo priznati da i ovakvi članci "manje znanstvene vrijednosti" mogu sociolingvistici biti interesantniji od članaka koji jesu dosljedniji uzusima pisanja znanstvenoga rada. Suvremena nam lingvistika dopušta i ovakav pristup.

U izdanju Turskoga lingvističkog društva (TDK) u Ankari je 1995. godine u dva toma štampan zbornik radova, studija i članaka o turskome jeziku pod nazivom "Türk Dili Üzerine Araştırmalar" (Istraživanja o turskome jeziku). Autor je ovih studija prof. dr. Zeynep Korkmaz. Ovaj zbornik istodobno predstavlja i jednu vrstu bibliografije radova profesorice Zeynep Korkmaz o turskom jeziku, u kojoj je moguće pronaći i pročitati sve njene radove koje je objavljivala blizu pedesetak godina zapaženog spisateljskog rada u različitim turskim (domaćim) i stranim časopisima.

Mladim je turkolozima ovaj zbornik interesantan i zbog praktičnosti u prikupljanju podataka o temama koje je obradila Zeynep Korkmaz.

Predgovor (str. V-VI) je zborniku napisao sadašnji predsjednik Turskog lingvističkoga društva (TDK) prof. dr. Ahmet B. Ercilasun koji je skrenuo pažnju na radove o anadolskim narječjima, starom anadolskom turskom jeziku, o nastavcima u turskome jeziku i o "jezičkoj revoluciji" u Turskoj. I on napominje da se neki radovi ne mogu nazvati isključivo istraživačkim, osobito oni radovi koji su pisani u formi predavanja za studente ili u formi referata koje je autorica pisala za različite konferencije "o turskom jeziku i književnosti", ali da oni imaju veliki značaj za popularizaciju jezika općenito.

U uvodu (str. VII-VIII) koji je napisala Zeynep Korkmaz objašnjava se čitaocima kako je ovo obimno djelo ustvari reprint članaka koje je ona pisala u periodu od 1945-1995. godine, a ne nešto novo. Autorica govori i o nekim manjim ispravkama koje je morala izvršiti, čak i o nekim terminološkim korekcijama koje su joj sugerirali u Turskome lingvističkom društvu (TDK).

Iz sadržaja prvog toma (str. IX-XII) vidimo da se ovaj tom sastoji od četiri veća poglavlja-cjeline koje se sastoje od članaka i radova povezanih zajedničkom tematikom. U prvome poglavlju (str. 3-202), sa tematskom naznakom "Türkçede Bazı Ek ve Edatların Yapıları İle İlgili Yazılar" (Članci koji se bave tvorbom nekih nastavaka i čestica u turskome jeziku, objavljeni su članci tematski složeni sljedećim rasporedom: 1. "Türkçede - *acak* / -*ecek* Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine" (O tvorbi sufiksa za buduće vrijeme - *acak* / -*ecek* u turskome jeziku - futur; str. 3-11); 2. "Türk dilinde +*ca* Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme" (Rad o nastavku +*ca* u turskom jeziku i imenske forme koji se tvore ovim sufiksom; str. 12-84); 3. "Türkçede

Ek Yiğilmesi Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" (O pojavi gomilanja nastavaka u turskom jeziku; str. 85-90); 4. "Zur Ableitung der türkischen Postposition *uçun - için - için usu*" (Ka izvodenju turske postpozicije *uçun- için - için*; str. 91-93); 5. "*Uçun - için - için* vb. Edatlarının Yapısı Üzerine" (O dobivanju *uçun- için - için* i drugih čestica; str. 94-97). Ovdje se ustvari radi o istom, vrlo kratkome radu, na dva jezika, s nekim manjim štamparskim nedosljednostima pri navodenju literature; 6. "Türkçede *ok/ök* Pekiştirme (Intensivum) Edatı Üzerine" (O intenzifikatoru *ok/ök* u turskom; str. 98-109); 7. "Eski Anadolu Türkçesindeki *-van / ven, vuz / vüz* Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları" (Ostaci ličnih i nastavaka za indikativ *-van / -ven, -vur / -vuz* iz staroanadolskog turskog u anadolskim narječjima; str. 110-127); 8. Türkçedeki *-arak /erek* Zarf-Fil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine" (O tvorbi gerundivnog nastavka *-arak /erek* u turskom jeziku; str. 128-132); 9. "Türkçede - °/ Eki (*-al/-el, -il/-il, -ul/-ül, -sal/-sel*)" (Nastavak - °/ u turskom kao *al/-el, -il/-il, -ul/-ül, -sal/-sel*; str. 133-144); 10. "Ası /esi Gelecek Zaman Sifat-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine" (O tvorbi nastavka za particip budućeg vremena *-ası / -esi*; str. 145-150); 11. "Türkiye Türkçesindeki *-madan /-meden - madın / -medin* Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine" (O tvorbi gerundivnog nastavka *-madan/-meden < -madın/-medin* u turskom jeziku Republike Turske; str. 151-159); 12. "Sa/se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?" (Da li postoji jedinstvo tvorbe kod pogodbeno željenih nastavaka *-sa/-se*; str. 160-167); 13. "Türkçede İsimden Fiil Türeten *+r, +ar- /+er-* Eki ve Yapısı Üzerine" (O tvorbi glagola od imenice i deriviranog nastavka *+r - +ar- /+er* u turskom; str. 168-178); u preostalih dvadesetak strana teme su radova slične. Moglo bi se reći da je ovo prvo poglavlje

najbitnije za proučavanje gramatike turskog jezika. Šteta je što su ovi radovi prilično kratki.

Drugo poglavlje (str. 205-351) posvećeno je "starom" (Eski) i "srednjem" (Orta) turskom, dakle historiji turskog jezika. Ovi su radovi interesantni za proučavanje historije jezika. Pisani su za različite časopise. Najviše je radova u kojima se spominju općepoznati podaci o Mahmutu Kaşgarliju kao i podaci značajnijim djelima koja su napisana u to vrijeme, s tim da su neka djela često i zaobilažena pri "deskripciji". U ovom poglavlju manje se analitički govori o samome jeziku a više se skreće pozornost na dosadašnja otkrića poznatih turkologa Vilhelma Thomsena i Friedrich Wilhelma Radloffa, kojima su posvećena dva kompletna rada.

Treće poglavlje (str. 355-534) ima naziv "Eski Anadolu ve Azeri Türkçeleri" (Staroanadolski i azerijski turkijski jezici). U ovom poglavlju Zbornika nalaze se dva rada koja su napisana za tursku enciklopediju (Türk Ansiklopedisi), dosta radova koji se bave književno-umjetničkom vrijednošću djela na spomenutim jezicima (koji su uglavnom prilagođeni uređivačkoj zamisli časopisa Türk Dili) i malo ozbiljnijih lingvističkih studija koje su objavljivane u časopisu "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi". Za nas u Bosni interesantna može biti činjenica da je jedan svoj rad Zeynep Korkmaz objavila i na našem jeziku. Naime, za časopis Orijentalnog instituta u Sarajevu (POF, br. 30, 1980. god., str. 247-269), na dvadesetak strana objavila je rad "Eski Anadolu Türkçesinde İmla-Fonoloji Bağlantısı Üzerine Notlar" (Zabilješke o fonološkom pravopisu u staroanadolskom turskom). Interesantna je također činjenica da je u ovom svome dvotomom zborniku svih svojih radova ("istraživanja") o turskom jeziku samo za ovaj rad u POF-u objavila i rezime rada. Ovaj je podatak (ili činjenica) svojevrsna potvrda kontinuiranoga kvaliteta

našeg, bosanskohercegovačkog časopisa "Prilozi za orijentalnu filologiju". Nažalost, ostali radovi nemaju rezimee (sazetka) premda su neki štampani i petnaestak godina poslije ovoga rada u POF-u.

U četvrtom poglavlju (str. 537-959), koje je i najduže, pod nazivom "Türkiye Türkçesi, Dil İnkilâbı, Dil-Kültür Konuları" (Pitanje turskog u Republici Turskoj, "jezične revolucije" i teme na relaciji jezik: kultura), govori se uglavnom o nekim sociološkim aspektima razvoja turskoga jezika u novije doba. Prvih su četiri-pet radova vezani za opis gramatičkih pojava u suvremenom turskom, dok se ostalih četrdesetak tekstova bavi uglavnom "jezičnom revolucijom". Ove bismo radove mogli nazvati i "društveno angažiranim radovima", bez ikakvih loših konotacija, budući da svjedoče o jednoj burnoj fazi u razvoju modernog turskog jezika, periodu u kojemu je svaki lingvist bio u nekoj "struji". Ovo nam potvrđuje da je jezik često i stvar politike i političara više nego znanstvenika (kako u Republici Turskoj tako i u ostalim djelovima svijeta). U ovome zborniku možemo naći za sociolingvistiku interesantne teme kao što su: "Atatürk ve Türk Dili" (Ataturk i turski jezik); "Tasfiyecilik" (Purizam), "Dilde Yaşayan Milli Ruh" (Nacionalni duh koji živi u jeziku); "Atatürk ve Millî Dil Anlayışı" (Ataturk i njegovo shvatanje nacionalnog jezika); "Atatürk ün Düşünce Sisteminde Türk Dilinin Yeri" (Mjesto turskoga jezika u Ataturkovom filozofskom /misaonom sistemu) i sl. U ovome pogledu može se naći dosta informacija o strujama koje su težile "pročišćavanju" turskog jezika (özleştirme akımları) od svega onog što se nakupilo od stranih utjecaja u jeziku Turaka, makar se morale smišljati i nove riječi koje nikad ranije nisu bile u upotrebi. Interesantno je da se u ovome poglavlju nalazi i rad pod nazivom "Yeryüzündeki Diller" (Jezici u svijetu;

str. 679-685), sa podnaslovom "Türk Dilinin Dunya Dilleri Arasındaki Yeri" (Mjesto turskog jezika među svjetskim jezicima), gdje se pored uobičajene klasifikacije svjetskih jezika u određene porodice i grupe iznose i kraća objašnjenja pojmova "lehçe", "ağız", "konuşma dili" i "yazı dili". Skrenuo bih pažnju i na rad "Türk Dili ve Arap Alfabesi" (str. 861-867) u kojemu autorica nabraja vrste pisama kojim su se Turci u povijesti služili i kada su koje pismo upotrebljavali, kad su "turkijski narodi" (u knjizi se koristi izraz "Türk Kavimler") prešli sa arebice na latinicu, iznoseći primjere prve upotrebe latinskog pisma u Turaka (Codex Cumanicus - 1303. god. i neke pjesme Junusa Emrea koje su u to vrijeme bila ispisane gotskim i latinskim pismom); navodi i da su od ovih turkijskih naroda prvi počeli koristiti latinicu masovno Jakutljani (Yakutlar) koji su, zbog povezanosti s pravoslavljem, početkom 20. stoljeća počeli koristiti ćirilicu. Nakon dolaska boljševičke vlasti 1917. godine mnogi su susjedni narodi "turskijskoga" porijekla masovno počeli koristiti latinicu umjesto ćirilice. Oni, pak, turkijski narodi što su živjeli u Sovjetskom Savezu od 1920-1929. godine imali su jako puno seminara, kongresa i rasprava o tome koje će pismo koristiti. Osnovana je i komisija 1927. godine, pod imenom "Unifikacija" (Unifikatsja), koja je na ovom planu radila do 1930. godine. Na kraju, u Uzbekistanu je 1928., u Azerbejdžanu 1929., a u krajevima oko Urala gdje žive "tatarski Turci" (Tatar Türkler) 1930. godine prihvaćena je latinica kao jedino pismo. Ovakva je situacija bila do 1937., kada su zajednice Turaka u granicama Sovjetske Rusije bile prisiljene da se služe ćiriličnim pismom čak i u međusobnoj, zvaničnoj i poluzvaničnoj prepisci. U ovome radu se naglašavaju prednosti latiničnih slova da označe specifične glasove u turskom jeziku u odnosu na arapsko pismo koje ne može tako dobro i vjerno grafički prikazati ove glasove. S obzirom na

tematiku ovog poglavlja, ne iznenaduje nas prisustvo jednog zanimljivog naslova "Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili Sorunu" (Pitanje turskog svijeta i zajedničkog pisanog /književnog jezika), gdje se Zejnep Korkmaz bavi aktualnom jezičkom politikom. Rad je objavljen 1993. godine.

U drugom tomu ovoga Zbornika radova o turskom jeziku autorice Zejnep Korkmaz, nastavlja se petim poglavljem (str. 3-120) u kojemu se, kako se iz naslova da zaključiti (Edebi Şahsiyetlerde Dil ve Üslûp Özellikleri), govori o stilskim osobenostima jezika turskih književnika. Proučava se jezik Fuzulija, Ahmeta Vefik Paše, Mehmeta Akifa Ersoja, Omera Sejfetina, Zijaa Gjokalpa i Nedzmetina Halila Onana. Negdje se daje samo fonološka ili morfološka analiza a negdje se jezik razmatra sa sintaksičkog aspekta. Najinteresantniji su oni dijelovi gdje se daje stilaska analiza jezika.

U šestome poglavlju (II tom, str. 123-293) govori se o anadolskim narječjima, kao i o povezanosti jezika i folkloru. I manje pažljivim čitateljima neće promaći činjenica da Zejnep Korkmaz prevodi, ili prešutno implicira, izraz "Anadolu ağızları" na engleski kao "Anatolian dialects" i nabroja 10 anadolskih "dijalekata": dijalekt Ajdina, Izmira, Burse, Kastamonua, Konje, Ankare, Jozgata, Čankirija, Sivasu i Erzuruma. U turskoj je lingvistici Zejnep Korkmaz zapravo i poznata po proučavanju ovih anadolskih dijalekata.

U sedmom poglavlju (str. 297-407) teme su raznovrsne, a većina je radova na razmeđu lingvistike i politike, kao što su "Atatürk'ün gençliğe Hitabesine", "Millî Mucadele ve Sonrasında Türklük Şuuru" "Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e" i slični. Da bi se ovi tekstovi čitali nije potrebno neko osobito lingvističko predznanje.

U dva svoja rada Zejnep Korkmaz se bavila problemima "altajistike" (izvještaj sa kongresa altajista u Španiji 1981. gdje je jedan rad objavljen 1986. godine pod nazivom "Elements common to Turkish and Mongolian and the place of Mongolian in Turkish language studies" /Elementi zajednički za turski i mongolski jezik i mjesto mongolskog jezika u studijama o turskom jeziku).

Osmo se poglavlje Zbornika (str. 411-477) bavi prikazima knjiga iz turskoga jezika i književnosti. Zejnep Korkmaz daje i svoje kraće komentare uz prikaz. Ovdje bih skrenuo pažnju na njen kraći osvrt na knjigu: Bedriye Atsız - Hans Joachim Kissling, "Sammlung Türkischer Redensarten", Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, str. 186. Kako se nedvojbeno iz naslova vidi, radi se o frazeološkim izrazima (idiomatskim izrazima / kolokacijama) u turskom jeziku koji su objedinjeni u zbirku (Sammlung). Knjiga ima dva lingvistički obrazovana autora: nativnog govornika turskog jezika Bedriye Atsız i govornika njemačkog Hansa Joachima Kisslinga i oboje su turkolozi. To je svojevrsni rječnik idiomatskih iskaza zajedničkih u turskom i njemačkom jeziku. Sadrži preko 3800 idiomatskih izraza sa objašnjenjima i primjerima.

Na kraju, želio bih reći da iz ovog obimnog, dvotomnog Zbornika objavljenih radova Zejnep Korkmaz o turskom jeziku svako onaj ko želi produbiti svoje znanje o turskome jeziku može nešto novo saznati, posebice imajući na umu da je namjera svakoga zbornika radova, prije svega, informirati one kojima je namjenjen. Ako je takav zbornik sastavljen od originalnih, naučnoistraživačkih radova koji su pisani po uzusima znanstvene metodologije za izradu naučnog rada, onda je takav zbornik vredniji od onog koji ne ispunjava ove uvjete.

Adnan Kadrić

János Eckmann, HAREZM, KIPÇAK VE ÇAĞATAY TÜRÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR (hazirleyen: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu yayınları:635, Ankara 1996., str. XVIII+438

Iako se kod nas o turkijskim jezicima malo zna, treba napomenuti da spomenuta skupina jezika spada u grupu dobro istraženih jezika u lingvistici. Ti su jezici obradivani s različitih aspekata. Bez obzira na žustre rasprave među turkolozima u svijetu glede klasifikacije i naziva spomenutih jezika, treba napomenuti da su u određenom historijskom periodu na nekim od tih jezika nastala brojna književno-umjetnička djela. Dakle, neke od turkijskih jezika možemo proučavati iz sinhronijske a neke iz dijahronijske perspektive.

Knjiga koja je objavljena u izdanju Turskog lingvističkog društva (TDK) u Ankari 1996. godine pod imenom *Harezmi, Kipçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Studije o harezmijskom, kipčaćkom i çağatajskom turskom)* ustvari je zbornik različitih kraćih i dužih studija mađarskog turkologa Jánoša Eckmanna o spomenutim jezicima.

Studije su najčešće nastale na temelju proučavanja jezičkih osobitosti književnih djela na tim jezicima. Od 13. st., kako navodi J. Eckmann, jezik književnosti Turaka srednje Azije, koji je nastao od karahanidskog a pod utjecajem lokalnih govora žitelja Harezma, donjeg toka Sir Darje kao i oguskog i kipčaćkog govora, nazivamo harezmijskim turskim. Glavni centar harezmijskog u 14. st. bio je Saraj. János Eckmann navodi da je Muhammed b. Kajs u čast posljednjeg vladara Harezmsaha Dželaledina (umro 1231.) napisao rječnik na kipčaćkom pod imenom *Tibyan al-lugat at-turki ala lisan al-kankli* (str. 2). Utjecaj se harezmijskog širi u 14. stoljeću prema Krimu. Nastaju brojna djela. Jezik Zlatne horde (Altun

Ordu) malo se razlikovao od književnog harezmijskog, uglavnom po posudenicama iz mongolskog. Kako autor ovih radova ističe, harezmijski turkijski, kao prelazna faza između karahanidskog i çağatajskog, ima veliku vrijednost i sa historijskoga aspekta. O njemu je najviše pisao A. N. Samojlovič, koji se dugo bavio analizom Kutbova djela *Husrev u Şirin* i Hvarizmijeva *Muhabbetname*. Posebno se sa jezičkoga aspekta interesirao za djela *Mu'inü'l-mürid* i *Nehcü 'l-feradis*. Johannes Benzing, poslije njega, također je skrenuo pažnju na harezmijski period u razvoju jezika. Sredinom ovog stoljeća Carl Brockelmann otpočinje s jednim novim pristupom proučavanju spomenutih turkijskih jezika u svojoj "Gramatici o starim turkijskim jezicima srednje Azije u islamskoj literaturi". Prvo djelo iz ovog perioda razvoja harezmijskog turskog jeste djelo pod imenom *Kisasu'l-enbiya*, svojevrsna zbirka tekstova biografskog karaktera o vjerovjesnicima, koju je na turski preveo i adaptirao Nasireddin b. Burhaneddin, u čast mongolskog princa Nasireddin Tok Bugaa (710/1310. god.). Slijedi potom djelo koje je dovršeno 713/1313. godine u Harezmu, pod nazivom *Mu'inü'l-mürid*. Danas imamo samo jedan rukopis ovog djela, i to u Bursi. U istom, mutekarib metru, na marginama 36., 37., 44., 46. i 48. strane, kako autor ove knjige navodi, napisano je i djelo *Cevahirü'l-esrar* u formi "nepotpisane" manzume, najvjerojatnije u prvoj polovici 15. stoljeća. Pjesnik Zlatne horde Kutb, za kojega se pretpostavlja da je porijeklom iz Harezma ili Maveräünnehira, napisao je jednu romantičnu mesneviju pod nazivom *Husrav u Şirin*, mesneviju istog imena i sadržaja sličnog poemi Nizamijeve mesnevije (1341-1342). Harezmi je 754/1353. godine u Sir Darji napisao svoju manzumu *Muhabbetname*. Prijepise ovog djela pronalazimo u raznim svjetskim bibliotekama. Neki su prepisani ujugurskim a neki arapskim

alfabetom. Najvažniji izvor za proučavanje harezmijskog turskog, po mišljenju brojnih svjetskih turkologa, predstavlja djelo *Nehcü'l-feradis* koje se sastoji od četiri poglavlja (I. O vjerovjesniku; II. o četvorici halifa, ehli-bejtu i četvorici imama; III. o lijevim postupcima; IV o lošim djelima). Pretpostavlja se da je pisac djela Mahmud b. Ali tu knjigu napisao prije 1358. godine u Harezmu ili Saraju. U knjigama se navode često i dva djela anonimnih autora, *Miftahu'l-'adl* i *Mi'racname*, čiji najpoznatiji prijepisi datiraju iz 840/1436. godine. Oba su djela napisana u Heratu.

"Knjige i prijepisi knjiga na harezmijskom turskom pisani su uglavnom arebicom, vrlo malo je ovakvih rukopisa (pre)pisano ujgurskim pismom" - ističe János Eckmann u ovoj svojoj knjizi (str. 6) a zatim nastavlja sa opisom vokala i promjenama tipa Ä > E (?) > I, koje su se zbivale u kontaktu s perzijskim i ostalim susjednim jezicima. Autor prelazi na opisivanje fonema, nekih padežnih nastavaka, gerundiuma i derivacijskih sufiksa. Nastavlja govoriti o brojevima, priložima, postpozicijama, ličnim zamjenicama, pokaznim zamjenicama, upitnim, neodređenim, povratnim, odnosnim i neodređenim zamjenicama, o glagolskim vremenima, nastavcima za tvorbu imenica od glagola, participima, proparticipima i glagolskim načinima (str. 14-37).

U sljedećem radu (str. 39-48) János Eckmann govori općenito o djelu *Nehcü'l-feradis*, zatim o rukopisu spomenutog djela kojeg je on obrađivao (444 strane), vrsti i boji slova i hareketa, kratkoj historiji obrade ovog rukopisa, kao i o sadržaju djela. Napominje da je to djelo pisano jednostavnim stilom i svima razumljivim jezikom. Sa lingvističkog aspekta, velika je važnost toga djela, s obzirom na činjenicu da ono predstavlja glavni izvor za proučavanje osobitosti harezmijskog "turskog" jezika Zlatne horde. Interesantna je činjenica da je ovo djelo i vokalizirano. Nisu

pravljene greške u prijepisima. Nakon općeg opisa djela J. Eckmann govori i o jednom "nepoznatom" rukopisu istog djela (str. 49-51).

Poglavlje o "kipčaćkom turskom" počinje radom o memlučko-kipčaćkoj književnosti (str. 52-66). Memluci su, kako je poznato, bili robovi kipčaćkog ili čerkeskog porijekla, koji su prodavani najviše u Egipat i Siriju, u vrijeme vladavine sultana i namjesnika iz dinastije Ejubida. Oni su postepeno napredovali i preuzeli vlast u državi. Uspješno su odolijevali napadima Mongola i križara. Njihovi su vladari najčešće znali i arapski i turski. Zapovijedi su obično pisane dvojezično. S ciljem da se olakša učenje turskog u tim krajevima, gdje se inače govorilo arapskim, napisan je velik broj gramatika i rječnika turskog jezika. Brojna su djela prevedena s jednog na drugi, ili, pak, treći jezik, a bilo je i djela koja su po naredbi vladara bila pisana isključivo dvojezično.

Produkti memlučko-kipčaćke književnosti, kako smatra J. Eckmann, nisu pretjerano brojni i većina djela te književnosti nema neke veće vrijednosti, izuzev sa stanovišta filološkog proučavanja jezika, iako ima i nekih pjesnika čiju originalnost ne možemo poreći. U prvoj se knjizi napominje i to kako jezik ove književnosti nije bio ustanovljen kao jedan zajednički jezik, nego se sastojao od nekoliko sličnih dijalekata (str. 53). Eckmann iznosi i karakteristike spomenutih dijalekata sa fonološkog i morfološkog aspekta, navodi djela koja su pisana na njima (npr. na kipčaćkom turskom "pravih" Memluka - prijevod djela *Gülistan* čiji je autor Seyfi Serayi, *İrsadü'l-Muluk*, kojeg je napisao Berke Fakih, i anonimna djela *Kitab Baytaratü'l-Vazih* i *Münyetü'l-Guzat*.

Glavna djela na ogusko-kipčaćkim dijalektima jesu: *Kitab fi'ilmü'n-nüṣṣab*, *Kitabü'l-hayl*, *Kitab fi'l-fikh bi-lisani 't-türki*, *Hulasa* i *Kitab Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandi*. Važnija djela

kipčačko-memlučke književnosti na osmanskome jesu: prijevod *Şahname* (Huseyin b. Hasan b. Muhammed el-Huseyni), *Kuduri Tercümesi, Ferahname* (Kemaloğlu), *Hikmetname* (Ibrahim b. Bali), *Yüz Hadis, Siyer-i nebevi*, prijevod Vakidijeva djela *Fütuhü's-Şam* (1392.) i djelo *Kitab feza'il-i Mekke ve Medine ve Beytü'l Makdis ve kabri 'l-Ibrahimü 'l-Halil 'aleyhi's-selam*, čiji je autor Muhammed Jemeni (str. 53-55). Autor također daje vrijedne informacije o pjesništvu i pjesnicima toga vremena (str. 55-59), od kojih ćemo spomenuti samo Berke Fakiha, Sajfi Seraja (koji je rođen u Zlatnoj hordi a potom otišao u Egipt), sultana Kajitbaja (koji se uglavnom bavio vjerskom poezijom) i Kansu Gavrija (koji se bavio i "svjetovnom" i vjerskom poezijom). Ostala djela J. Eckmann klasificira u tri grupe: djela iz fikha, medicinska djela i djela koja govore o umijeću jahanja konja. Gotovo da ne nalazimo značajnija prozna djela o tesavufu iz tog perioda. Sufijske se ideje, uglavnom, sreću u manjem broju poetskih djela.

O utjecajima oguskih elemenata na memlučko-kipčački jezik u raznim književnim djelima tog perioda J. Eckmann detaljnije govori u poglavlju *Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına dair*, (str. 67-73). Najveći broj studija J. Eckmanna u knjizi odnosi se na proučavanje "čagatajskog turskog" (str. 74-438) koji se proučava kao nastavak harezmijskog turskog u vrijeme uprave dinastije Timurida (1405-1502). Taj se jezik nastavlja razvijati u Turkestanu i jednom evropskom dijelu Rusije do kraja 19. stoljeća. J. Eckmann ga opisuje i kao jezik tursko-islamske književnosti srednje Azije, a sam naziv "čagatajski/Çağatayca", po njemu, nejasan je termin koji se koristi u različitim značenjima. Čagataj je bilo ime drugog sina Džengiz Hana, koji je pri raspodjeli Carstva uzeo teritorije Maveranühira (ne računajući Harezmi), Basen sedam voda (Yedi su havzası), oblast Pamir do Gazne i

Kabila, istočni Turkestan i Džungarju. Čagataj je umro 1242. U 14. stoljeću naziv "čagatajski" masovnije se počinje koristiti i kod turciziranih plemena u tim oblastima. I danas u Taškentu velik broj toponima ima u svome imenu odrednicu "čagatajski". Najčešće se ovo ime spominje među Uzbecima u Hivi i Zerefšanu. U Uzbekistanu nakon 1923. godine umjesto čagatajskog uvodi se naziv "uzbečki književni jezik".

Čagatajski je jezik temeljito obraden i sa fonološkog i sa morfološkog i sa sintaktičkog aspekta. Sa aspekta analize jezika najinteresantniji je rad o zavisnosloženim rečenicama u čagatajskom (*Çağataycada yardımcı cümleler*, str. 155-186). Slijede radovi: *Mirza Mehdi'nin "Senglah" adlı Çağatayca sözlüğü* (str. 187-190) - rad o rječniku čagatajskog od Mirze Mehdija pod nazivom "Senglah"; *Nevai'nin İlk Divanları Üzerine* (str. 191-207) - o prvim divanima Nevaijevima; *Çağatay Edebiyatının Son Devri* (str. 208-243) - o posljednjem periodu čagatajske književnosti; *Kur'anın Doğu Türkçesine Tercümeleri* (str. 244-253) - o prijevodima Kur'ana na istočni turski; *Doğu Türkçesinde bir Kur'an Çevirisi* (str. 254-272) - o jednom prijevodu Kur'ana na istočnom turskom; *Sadi Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca bir Çevirisi* (str. 273-285) - o jednom nepoznatom čagatajskom prijevodu Sadijeva Đulistana; *Bilinmeyen bir Çağatay Şairi Şahi ve Divanı* (str. 287-310) - o nepoznatom čagatajskom pjesniku Şahiju i njegovu Divanu. Slijede odlomci iz divana Nevaija (str. 311-342), Gedaija (str. 343-388) i Sekkakija (str. 389-406), kao i odlomci iz djela Ubejdullaha Hana (str. 407-438).

Metodološki promatrano, radovi o harezmijskom, kipčačkom i čagatajskom J. Eckmanna akribični su i sistematični. Njegova jezička analiza iznenaduje terminološkom preciznošću i pristupom. On se u nekim radovima bavi i sintaksičkom analizom nekih djela, što je

jako rijetko u turskim filološkim studijama koje se bave historijom jezika. Autor se zadržava uglavnom na općim, gramatičkim, a ne na stilskim osobitostima jezika djela koja je obradio. Njegov trud, koji je uložio pri proučavanju općih osobitosti jezika važnijih djela harezmijske, kipčacke i čagatajske književnosti, vrijedan je pažnje.

Adnan Kadrić

Yrd. Doç. Wang Yuan-Xin, ÇIN'DEKİ TÜRK DİYALEKTLERİ ARAŞTIRMA TARİHİ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994., pp. 134.

Po mišljenju suvremenih lingvista, postoje situacije kad se u horizontalnoj, geografskoj raznolikosti jezika može napraviti jasna diferencijacija između jezika, dijalekta i narječja, međutim, ovakve su diferencijacije nastale prije svega u svijesti njihovih govornika tako da se i samo imenovanje jezika vrši uglavnom na osnovu nekih izvanlingvističkih kriterija. Tako još uvijek možemo naići na nesuglasice oko toga da li je neki jezik ustvari jezik ili je samo dijalekat. U novije vrijeme za jezike naroda u srednjoj Aziji, koji imaju zajedničko porijeklo s Turcima današnje Republike Turske, koristi se termin "turkijski jezici" (turkic languages/türkî diller) ali se sreće i naziv "turski jezici" (turkish languages/Türk dilleri). Izgleda da se u ovim novonastalim zemljama još nije precizno odredila jezička politika koja će ipak, na kraju, morati definitivno odabrati sama naziv za svoj jezik. Dotada će svi ovi nazivi/termini, pa i termin "dijalekti", u upotrebi ovisiti o izboru lingvista ili političara. Zato je posebno interesantna za nas i knjiga "Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi" koja nam daje jedno viđenje ovog problema.

Po mišljenju brojnih turkologa, turkijskim "jezicima" u svijetu govori oko 140 miliona ljudi. Većina ovog stanovništva živi u Republici Turskoj, Azerbejdžanu, Kazahstanu, Kirgizistanu, Turkmenistanu, Kini, Iranu, Bugarskoj i Makedoniji. Od toga u Kini oko 7 300 000 ljudi govori, po podacima uglednog kineskog turkologa Wang Yuan-Xina, "turskim jezikom i dijalektima" (Ujgura 6 000 000, Kazaka 1000000, Kirgiza 120 000, Salara 70000, Uzbeka 13 000, Tataru 4000, Žutih Ujgura 3500 i Jogura oko 10 000). Ove podatke iznosi u svojoj knjizi "Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi" (Povijest istraživanja turskih dijalekata u Kini) koju je za štampu pripremio tijekom svoga trogodišnjega boravka u Republici Turskoj (1989-1992), u suradnji sa Turskim lingvističkim društvom. Knjiga je štampana 1994. godine nakon izvjesnih dopuna. Ako bismo na ovome primjeru pravili paralelu između kineskih i evropskih turkologa mogli bismo odmah uočiti kod evropskih turkologa naglašeniju distinkciju između termina "turski" (turkish) i "turkijski" (turkic) nego u kineskih. Međutim, ovakvu je paralelu teško povući budući da je ova knjiga, koju je o turskim /turkijskim jezicima objavio profesor Wang Yuan-Xin, štampana na turskom jeziku i vjerovatno prilagođena jezičkoj politici i terminologiji koja je sada dominantna u Republici Turskoj.

Nakon predgovora (str. XIII-XIV) slijede sljedeće veće cjeline/poglavlja u knjizi kao što su: I - Istraživanja o jezicima i dijalektima (Diller ve Diyalektler Üzerindeki Araştırmalar, str. 1-17); II - Istraživanje iz fonetike (Ses Bilgisi Üzerindeki Araştırmalar, str. 17-25); III - Istraživanja iz gramatike (Gramer Üzerindeki Araştırmalar, str. 25-44); IV - Istraživanja o rječničkom blagu i etimologiji (Kelime Hazinesi ve Etimoloji Üzerindeki Araştırmalar, str. 44-54); V - Istraživanja o utjecajima i povezanostima jezika (Dillerin Etkileri

ve Ilişkileri Üzerindeki Araştırmalar, str. 54-67); VI - Istraživanja o starim spomenicima i pisanim tekstovima (Eski Abideler ve Yazılı Metinler Üzerindeki Araştırmalar, str. 67-82); VII - Istraživanja o djelu "Divanü Lûgat-it-Türk" ("Divanü Lûgat-it-Türk Üzerindeki Araştırmalar, str. 82-92); VIII - Istraživanja na Tajvanu (Tayvan'daki Araştırmalar, str. 92-101).

U prvome poglavlju iznose se podaci o tome koliko ljudi i u kojim dijelovima svijeta govori turkijskim jezicima i dijalektima, sa posebnim osvrtom na prostor Narodne Republike Kine. Autor u naslovu poglavlja koristi izraz "jezici i dijalekti" (diller ve diyalektler) kad govori o jezicima koji se koriste u zemljama srednje Azije i nekim dijelovima Kine. Evropski se turkolozi, kako autor navodi, pitanjem historije "turskog jezika i dijalekata" počinju baviti još u 17. i 18. stoljeću, a Kina je jako interesantna zemlja koja ima izuzetno vrijedne stare dokumente i natpise na ovim jezicima i dijalektima. Turkolozi u Kini usmjerili su svoja izučavanja u dva pravca: ka izučavanju jezika i ka izučavanju dijalekata.

Kako navodi pisac ove knjige Wang Yuan-Xin, u Kini je najstarija studija o turkijskim jezicima rječnik starog kušarskog i starog ujugorskog jezika "Eski Kuşarca - Eski Uygurca Sözlüğü" (str. 1) a vjerovatno je napisan negdje između 5. i 8. stoljeća. Zatim u Kaşgaru nastaje djelo "Divanü Lûgat-it-Türk" u 11. stoljeću, najstarije sačuvano djelo koje se bavi proučavanjem "turskih dijalekata". Ovo je djelo Mahmuta Kaşagarlija sačuvano što nije slučaj sa njegovim djelom iz gramatike "Kitab-u Cevahiri'n-nahvi fi Lûgati-t-Türkî." U 15. st. u vrijeme dinastije Ming, u 5. godini nakon silaska s vlasti cara Yonglea, osniva se za strance i nacionalne manjine Biro za prevođenje koji se zvao "Si-Yi-Guan" a sastojao se od 8 udruga na samome početku. Najznačajniji dokument na ujugorskom,

kako možemo doznati, bio je "Gaochang Guang - Ke". Potom je napisan rječnik kineski-staroujgurski koji se i danas čuva u Nacionalnoj biblioteci u Pekingu. A u 18. st., kad je vladala dinastija Qing, srećemo zanimljiva djela za lingviste, koja navodi Wang Yuan-Xin u ovoj svojoj knjizi, ovako vremenski poredana: 1) "Wu-Ti Qing-Wen-Jian" (petojezični rječnik - mandžuski, mongolski, tibetanski, ujugurski i kineski - od 18.000 rječničkih jedinica); 2) "Xi-Yu Er-Ya" (zajedničke riječi iz kineskog, tibetanskog, ujugorskog i mongolskog u zapadnim pokrajinama); 3) "Qin-Ding Xi-Yu Tong-Wen-Zhi" (toponimi u oblasti starog Xin-jianga).

Polovinom 19. stoljeća znameniti turkolozi sjeverozapadne Evrope počinju pokazivati interes za dokumentima i spomenicima na staroujugorskom i tako se upoznaju i sa fenomenom povezanosti civilizacija koje su se koristile ujugurskim i kineskim pismom. U ovo doba u Evropi je bila jako popularna komparativna filologija kao jedna od preteča u razvoju suvremene lingvistike. Pojačani interes evropskih turkologa za stare oblike pismenosti Turaka, još u vrijeme dok su se Turci graničili s kineskim "plemenima" i civilizacijom, snažno je utjecao na razvoj turkologije i u Kini.

Od 1930. godine, kako autor knjige bilježi, turkijski se jezici počinju aktivno izučavati na nekim kineskim fakultetima, osobito ujugurski. Za potrebe se nastave pišu odgovarajući udžbenici i rječnici. Najpoznatiji turkolog iz ovog perioda ujugorskog porijekla je Ibrahim Mutîf. Pored toga što je predavao ujugurski na nekoliko škola i fakulteta bio je i zamjenik dekana Xinjiang instituta. Uspio je pripremiti udžbenike za nastavu, napisao je mnoštvo stručnih i istraživačkih radova iz oblasti pravopisa, fonetike, morfologije, sintakse i stilistike suvremenog ujugorskog.

Napisani su brojni radovi, pored radova leksikološke naravi, o jezicima u

Xinjiang oblasti, o međutjecaju kineskog i ovih "turskih" jezika (među kojima je najdetaljnije, kako se da uočiti, obrađen ujgurski), o starim jezicima u istočnom Turkestanu, o jeziku Salara i o gramatičkim osobenostima ovih jezika (str. 4). Odsjek za orijentalistiku u Pekingu osnovan je 1949. godine a Centralni institut za nacionalne manjine 1951. godine. Ovdje se počinju, kako nas autor ove knjige obavještava izučavati: suvremeni ujgurski, kazahski, kirgiski i jezici starih turskih spomenika. Osamdesetih se godina u Pekingu na Institutu za strane jezike počinje učiti i suvremeni turski koji se govori u Republici Turskoj (Türkiye Türkçesi). I dalje se proučava međusobni utjecaj kineskog i ujgurskog na gotovo svim jezičkim razinama. Za naše je turkologe interesantna sama činjenica da, ako bi se uslovno prihvatila teza da su ovi jezici u Kini turski (ili turkijski), također i u kineskom jeziku, na leksičkoj razini, možemo naići na "tursizme" koji su vjerovatno prisutni i u bosanskome jeziku. Nadalje, korisno je znati i podatak, kojega ovdje iznosi Wang Yuan-Xin, da se na različite načine ovim "turskim" jezicima bavi oko 3.000 diplomiranih kineskih turkologa, kineskog ili turkijskog porijekla; napisano je više od 100 različitih udžbenika za učenje ovih jezika. Ovi su se jezici izučavali i u okviru planova Kineske akademije nauka. Svaki od ovih 7 turkijskih jezika posebno se izučavao. Za potrebe učenja suvremenog turskog (Türkiye Türkçesi) prevedena je s ruskog na kineski gramatika koju su napisali N.A. Baskakov i C.E. Malov. Osim rječnika kineskog i gotovo svih ovih turkijskih jezika u Kini pisani su također rječnici idiomatskih izraza (Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü). U novije vrijeme štampaju se i stručni časopisi za kineske turkologe, na kineskom. Već je standardizirana i gramatička terminologija. Autor ove knjige u detalje nabraja radove i djela koja su objavljena na kineskom iz oblasti lingvistike, sve do

kraja ove prve tematske cjeline (str. 1-8) a potom prelazi na sljedeću cjelinu koja se bavi proučavanjem dijalekata (Diyalektlerin Araştırılması, str. 8-16).

U Kini, u grupi jezika koji bi se mogli nazvati turkijskim, uobičajena je podjela svakog tog jezika na dijalekte (diyalektler) i narječja (ağızlar), s tim da je ponekad gotovo nemoguće precizirati granicu između ove dvije podjele iz različitih razloga. Stoga se najčešće u pisanim radovima opisuju dijalekti. Značajniji svoj razvoj dijalektologija turkijskih jezika u Kini počinje bilježiti od polovine prošlog stoljeća; sistematski razvoj i proučavanje dijalekata otpočinje polovinom ovoga stoljeća. Ujgurske dijalekte kineski turkolozi dijele na slijedećih pet: kašgarski, iliski, turfanski, hotenski i lopnorski. Oni se još nazivaju i sjevernim dijalektom (Kuzey diyalekti). Brojne grupe turkologa koje su proučavale karakteristike ovih dijalekata obilazile su sela i pravile zabilješke. Prikupile su ogromnu količinu jezičkog materijala. Jezik književnosti ovih skupina turkijskih naroda ustvari je njihov dijalekat, što je jako interesantno pri standardizaciji samog jezika. Od stranih turkologa ovom su se problematikom i sličnim istraživanjima bavili i neki sovjetski turkolozi. Unutar ovih dijalekata navedena su u ovoj knjizi i imena narječja. Osim sjevernih poznati su i dijalekti u jugozapadnom dijelu Kine. Narječja su ime najčešće dobivale po manjim mjestima u kojima su živjele ove turkijske skupine naroda a dijalekti po većim oblastima i geografskoj rasprostranjenosti, premda ni to nije pravilo. Neki dijalekti čuvaju još uvijek "stare turske" riječi, stare kao one koje je bilježio Mahmut Kaşgarli ili čak i starije, te su iz tog razloga jako interesantni za proučavanje historije turkijskih jezika a svakako i za sociolingvistiku koja želi istražiti i ovakve pojave u jeziku.

U poglavlju koje govori o proučavanjima iz oblasti fonetike (str. 17-24) autor govori o tome kako je jako

malo studija koje se bave ovom problematikom. Dijalekti su turkijskih jezika u Kini pod različitim utjecajima kineskih dijalekata i narječja, što se naročito da primijetiti u kvaliteti vokala, njihovoj dužini i naglašenosti. Ove se razlike više uočavaju u govoru a manje u pisanom jeziku. Neke glasovne promjene isključivo su dijalekatske naravi. Doç. Ye-Shao-jun pravi usporedbu nekih glasova i glasovnih promjena ovih turkijskih jezika sa nekim starim turkijskim jezicima, kakav je, naprimjer, čagatajski i njemu slični. Koliko je ovakva usporedba naučno opravdana drugo je pitanje. Međutim, čini se, daleko je uspješlija usporedba fonetike ovih turkijskih jezika sa fonetikom suvremenog kineskog i drugih suvremenih jezika, dakle, na sinkronijskoj razini.

Što se pak tiče radova kineskih lingvista koji se bave gramatičkim ustrojstvom spominjanih turkijskih jezika i dijalekata, autor ih knjige, smatra jako uspješnim; neki se bave vrstama riječi i njihovim osobnostima, neki samo gramatičkim elementima diferencijacije ovih jezika i dijalekata a neki gramatičkim kategorijama (rod, broj, lice, vrijeme, način, aspekt) na različite načine. Autor ističe da su se kineski turkolozi bavili i gramatičkim pojmovima kao što su apsekt (görünüş) i modalne kategorije (modal kategorileri). Najčešće navodi imena, kad govori o radovima koji se bave analizom gramatičkih kategorija, sljedećih kineskih turkologa: prof. Hamita Tömüra, Gappara Mehmeta, prof. Abdukerima Bakija, Yi Kun-xiua, Deng Haoa i Cheng Yan-yana (str. 34-37). Sintaksa se značajnije počinje razvijati tek četrdesetih godina ovog stoljeća, kad je prof. Ibrahim Mutii napisao udžbenik "Uygurca Sentaks". Teme iz sintakse inače su omiljena tema mladih kineskih turkologa koji obično svoje magistarske i doktorske radnje usmjeravaju na neki sintaksički problem u turskom (ili nekom od turkijskih jezika), a radovi koji za

korpus proučavanja uzimaju književnost i jezik turkijskih skupina naroda koji žive u Kini važni su i za turkologiju i za kinesku kulturno-jezičku baštinu.

Leksikologija i etimologija turkijskih jezika u Kini tek u posljednjih petnaestak godina ozbiljnije se istražuje i sistematski proučava. Treba napomenuti da se zbilja radi o ogromnom bogatstvu riječi, o jednoj "riznici" (Kelime hazinesi) koju treba istraživati u budućnosti. Jako su interesantni i radovi koji govore o utjecajima i povezanostima ovih jezika sa različitim aspektima.

Kako je već na početku knjige spomenuto, u daljoj su prošlosti kineska i turska civilizacija bile jako povezane, a o tomeu nam svjedoče i brojni stari spomenici na kojima srećemo riječi i na starom turskom i na kineskom jeziku, pisane i turskim runama i kineskim pismom. Ovi su spomenici ne samo interesantni nego i važni za proučavanje i stare turske i kineske kulturne historije. U Kini su proučavani naročito spomenici i tekstovi na starom turskom (Eski Türkçe), starom ujugurskom (Eski Uygurca) i čagatajskom (Çagatayca metinler). Sa posebnom pažnjom i u Kini proučavano je djelo "Divanü Lûgat-it-Türk" od Mahmuta Kaşgarlija; pisani su radovi o Kaşgarliju kao lingvisti, o elementima književnosti u djelu (poslovice i stihovi narodnih pjevača), i o historijskoj ulozi ovog lingviste na razvoj lingvistike uopće (vidi: str. 82-91). Osim Kine i Tajvan ima svoje turkologe koji su se bavili sličnim temama a o rezultatima / radovima tajvanskih turkologa govori i Wang Yuan-Xin u ovoj svojoj knjizi (str. 92-99). Na kraju knjige autor daje indeks objavljenih radova kineskih turkologa - svojevrstnu bibliografiju onog što je u Kini pisano o turkijskim jezicima u posljednje vrijeme (str. 101-134).

Ova knjiga, pisana jednostavnim jezikom, sa mnoštvom novih informacija, dosad nepoznatih ili manje poznatih evropskim turkolozima, kao i

turkolozima u Republici Turskoj, svojevrsni je most za povezivanje kineskih i turkologa u drugim krajevima svijeta. Potvrđuje da je svijet, makar u lingvističkome smislu, jedno "globalno" selo.

Adnan Kadrić

Vilhelm Thomsen, ORHON VE YENISEY YAZITLARININ ÇÖZÜMÜ İLK BİLDİRİ - ÇÖZÜLMÜŞ ORHON YAZITLARI (çeviren Vedat Köken), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 595, Ankara 1993, 240 str.

Orhonsko-jenisejski su natpisi najstariji natpisi koji govore o civilizaciji, kulturi i državnome ustrojstvu Gjik Turaka od 6. do 8. stoljeća. To je ustvari prvi pisani tekst na turskome jeziku u kojem se spominje naziv za turski narod (Türk). Ubraja se u prva značajnija djela turske književnosti. Ovo je dokument kojim se otpočinje pisati turska nacionalna povijest i potvrđuje postojanje jake vojne organizacije među Turcima prije dvanaest stoljeća. Predstavlja početak povezivanja turkijskih plemena idejom turcizma (türklük). Ovi su nadgrobnici spomenici jako bitni za proučavanje razvitka ljudskoga društva i civilizacije. Natpisi ispisani na kamenim pločama lingvistima pružaju obilje podataka o turskome jeziku u tom periodu. Ovi su natpisi, dakako, interesantni i sa drugih aspekata. Osim historijske, imaju i veliku književno-umjetničku vrijednost.

U Ankari je 1993. godine, u izdanju Turskoga lingvističkog društva (TDK), objavljen prijevod studije V. Thomsena o dešifriranju orhonsko-jenisejskih natpisa. Interesantan je podatak da je ova knjiga na turski prevedena oko četrdeset godina, što implicite govori o težini i vrijednosti ove studije. Doznajemo da je Vilhelm Thomsen bio profesor kompara-

tivne filologije univerziteta u Kopenhagenu. U biltenu Danske kraljevske akademije umjetnosti i književnosti ovo je djelo prvi put štampano 1893. godine. Prevodilac ističe da su stručni recenzenti prijevoda bili Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun i Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya. Tek nakon njihove stručne ocjene štampan je prijevod ove studije na turski jezik.

Prije prijevoda studije V. Thomsena nalazi se predgovor prevodioca Vedata Kökena koji ukratko objašnjava smisao prevođenja ove studije koja je napisana prije više od jednoga stoljeća i u čemu je njen značaj za suvremenu lingvistiku.

U uvodnom se dijelu (str. 1-9) saopćava da su ovi natpisi otkriveni prije 270 godina kraj rijeke Jenisej u južnome Sibiru na jeziku koji se sada ne upotrebljava i pisani pismom koje se više ne koristi niti u jednoj zemlji na svijetu. Jedan od prvih koji je proučavao ove natpise bio je J. R. Aspelin, poznati arheolog-istraživač iz Finskog arheološkog društva a rezultate je svojih istraživanja prvi put objavio 1889. godine. Poslije toga svoju je studiju o ovim spomenicima objavio i Prof. O. Donner 1892. godine. Zatim su na sjeveru Mongolije, oko rijeke Orhon, u oblasti Karakorum i Karabalgasun, u ruševinama jednog starog grada, nađeni spomenici sa natpisima ispisanim istim pismom, izuzev nekoliko riječi koje su različito ispisane. I jezik je bio sličan. U razdoblju od 1890-1891. godine ove su natpise proučavali finski znanstvenik A. Heikel i glasoviti turkolog W. Radloff.

Thomsen zatim objašnjava neke karakteristike alfabeta orhonsko-jenisejskih natpisa, razloge zbog čega se ne može govoriti da su ovi natpisi kineski i na kineskom jeziku iako se može pronaći pokoja kineska riječ. Navodi se da su u ovim krajevima, prema kineskim izvorima, od sredine 6. stoljeća do 745. godine vladali sposobni vladari dinastije *Tou-kiue / Türklər*. Ovo je jako interesantna studija u kojoj se daju i

primjeri transkripcije orhonsko-jenisejskih natpisa koje su priredivali i drugi naučnici, od kojih je najpoznatija Radloffova transkripcija. U ovome je djelu knjige dat i kraći opis ujgurskoga pisma (str. 9) koje se, u ovim natpisima, koristi sa 38 znakova. Tek djelimično podsjeća na staro pehlevi pismo. Ujgursko je pismo bilo fonetsko pismo, sa 7 vokala i 31 konsonantom. Pisalo se zdesna nalijevo.

Knjigu o dešifriranju natpisa na orhonsko-jenisejskim spomenicima V. Thomsen je napisao prije sto godina po svim pravilima pisanja znanstvenoga rada. Knjiga se sastoji od dva djela, bilješki i indeksa osobnih imena i gramatičkih pojmova. Može se zaključiti da je plod temeljitog istraživanja koje je prilično dugo trajalo. Autor je postepeno otkrivao nove podatke. On je bio prvi koji je ustvrdio i dokazao da je jezik kojim su bili ispisani ovi natpisi bio turski jezik. U predgovoru svoje knjige priznaje da postoje i neka mjesta gdje nije potpuno siguran da je adekvatno dešifrirao neke riječi i preveo ih, otvarajući na taj način mogućnost drukčijeg dešifriranja tih riječi a samim tim i mogućnost za daljnja istraživanja ovih natpisa. Autor također navodi da on nije jedini koji je došao do tih rezultata; u istome periodu Radloff je objavio svoju studiju pod nazivom *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei I. Das zu Ehren des Prinzen Kül Tegin*. Između ove dvije studije bilo je dosta sličnosti, ali je bilo i stavova u kojima su se razlikovali, da bi se kasnije, kako su dublje ulazili u istraživanje, i u njima približili i počeli se čak međusobno dopunjavati.

U prvome dijelu knjige (str. 5-55) opisuje se alfabet orhonsko-jenisejskih spomenika (vokali, konsonanti, interpunkcijski simboli) i iznose neka razmišljanja o porijeklu ovoga alfabeta. Svaki je simbol/znak alfabeta detaljno analiziran. Pismo pomalo podsjeća na pisma nekih starih, iščezlih civilizacija. Neki ga

nazivaju orhonsko-jenisejskim a neki sibirskim runama. Ove rune ne podsjećaju na rune koje su se koristile u Evropi. Pretpostavke da vode porijeklo od jedne vrste aramejskoga pisma nisu dokazane. Poznato je da se jedna vrsta ovoga aramejskog pisma koristila u vrijeme Sasanida. Također je poznato i to da nisu Kinezi ljudi koji su pisali natpise na spomenicima oko Orhona i Jeniseja ("Tou-kioue"). Nakon pada turskoga carstva 745. godine pod vlast Ujgura natpisi na nadgrobnim spomenicima pišu se pod utjecajem ujgurskog pisma, pa čak i pod utjecajem sirjanskog alfabeta. Ujgursko se pismo sve više počinje koristiti među Turcima.

U drugome dijelu knjige (str. 55-217) nalazi se transkripcija teksta orhonsko-jenisejskih natpisa i prijevod tih natpisa na francuski jezik. Prevodilac je knjige Vedat Köken, i pored toga što je ostavio tekst prijevoda na francuski, napisao i prijevod orhonsko-jenisejskih natpisa na suvremeni turski. U uvodnom se dijelu govori o kulturnim i drugim vezama Turaka i Kineza, osobito u periodu iz kojega potječu orhonsko-jenisejski natpisi, kao i o diplomatskim vezama Turaka i Bizantije. Turci poznati pod nazivom "Tou-kioue" u kineskim su izvorima opisani kao ljudi koji su brijali glave, odjeću uvertali na lijevu stranu, živjeli u šatorima od kozje kože i selili se tamo gdje bi otkrili novi, bolji pašnjak za svoju stoku. Bavili su se jahanjem konja i lovom. Starijima nisu poklanjali naročitu pažnju, cijenili su muškarce. Malo je bilo sažaljenja, stida pobožnosti i poštenja. Nadalje, u uvodnom poglavlju drugog dijela ove knjige opisuje se način ispraćanja mrtvih i odnos starih Turaka prema smrti. U ovom poglavlju ima još interesantnih podataka o staroj turskoj civilizaciji. Natpisi su velike vrijednosti budući da predstavljaju jednu vrstu početka pisane povijesti u Turaka.

Prvi orhonsko-jenisejski spomenik nije jednostavna ploča. To je spomenik koji se sastoji od nekoliko strana. U ovoj

knjizi dešifriran je i preveden po svojim stranama koje su dobile ime po stranama svijeta prema kojima su natpisi okrenuti: istočna strana (Doğu yüzü / Côté de l'Est), sjeverna strana (Kuzey yüzü / Côté du Nord), južna strana (Güney yüzü / Côté du Sud), sjeveroistočna strana (Kuzeydoğu yüzü / Côté du Nord-Est), jugoistočna strana (Güneydoğu yüzü / Côté du Sud-Est), jugozapadna strana (Güneybatı yüzü / Côté du Sud-Ouest), zapadna strana (Batı yüzü / Côté de l'Ouest). Na zapadnoj strani ovoga spomenika ima i riječi ispisanih kineskim pismom.

Drugi orhonsko-jenisejski spomenik dešifriran je na isti način (str. 139-165) sljedećim redoslijedom: istočna strana (Doğu yüzü / Côté de l'Est), jugoistočna strana (Güneydoğu yüzü / Côté du Sud-Est), južna strana (Güney yüzü / Côté du Sud), sjeverna strana (Kuzey yüzü / Côté du Nord), zapadna strana (Batı yüzü / Côté de l'Ouest), jugozapadna strana (Güneybatı yüzü / Côté du Sud-Ouest). Bilješke su iza transkribiranog i prevedenog teksta prilično opširne (str. 167-203) i one uglavnom upućuju na druge studije koje su o ovoj problematici napisali poznati turkolozi, povjesničari i putopisci: Radloff, Videlou, Vambery, D'Herbelot, Hiouen-Thsang, I. J. Schmidt, Klaproth, Schott, Pavet De Courteille i drugi.

Nakon dodatka (str. 204-215) slijedi indeks vlastitih imena i tema (str. 216-219) te indeks riječi i gramatičkih termina (str. 220-228). Slijedi reprint dodatka (Appendice) koji je napisao M. E. H. Parker (str. 229-233) pod nazivom *The deceased Köl Tegin's tablet* (Ploča pokojnome Köl Teginu). Ovaj dodatak, koji govori o natpisima na prvom spomeniku, na engleskom je jeziku i predstavlja interesantan osvrt na panegirik Köl Teginu, drugome sinu Kutlug Khana i mladem bratu Bilge

Khana. Na kraju slijedi završna riječ autora studije (str. 235-240) koji ističe da mu je glavni cilj bio otkloniti nejasnoće vezane za orhonsko-jenisejske spomenike.

Dešifrirani spomenici mogu se proučavati sa raznih aspekata. Transliteracija i prijevod sadržaja ovih natpisa na evropske jezike i na suvremeni turski značajan je poduhvat za buduća istraživanja turske historije, jezika, književnosti, religije, civilizacije, kulture, načina života, folklorne tradicije i životne filozofije općenito. Knjiga sadrži dosta dodatnih bilješki kojima se detaljnije objašnjava sadržaj teksta ali, nažalost, ne daje u ovome izdanju fotografije spomenika i natpisa ili runama ispisani tekst koji se dešifrira.

Činjenica da se ovo djelo i danas prevodi na druge jezike, i sto godina nakon njegova prvog izdanja, kao i da ga sada popularizira i Tursko lingvističko društvo (Türk Dil Kurumu), govori o vrijednosti i značaju ove studije. Za bosanskohercegovačku turkologiju prijevod bi orhonsko-jenisejskih natpisa na bosanski jezik predstavljao veliki korak za proučavanje i upoznavanje stare turske historije i civilizacije, korak koji ne predstavlja veliki napor budući da su natpisi dešifrirani, tekst natpisa kratak a već postoje, pored prijevoda na suvremeni turski, i prijevodi ovih starih natpisa i na brojne, druge svjetske jezike. Sama analiza natpisa, kako sadržaja tako i jezika, prilično je dobra metoda za prikupljanje novih podataka, tako da se slobodno može reći da ima i posebnu svoju heurističku vrijednost za turkologiju općenito.

Adnan Kadrić

Prof. dr. Hamza Zülfikar, TERIM SORUNLARI VE TERIM YAPMA YOLLARI, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991., I + 213 str.

Prirodom se jezičkog znaka uglavnom bavila opća lingvistika i semiologija, dok se nazivima stvari i pojmova bavila ponajviše leksikologija. No, pošto se u lingvistici leksemama može pristupiti sa različitim aspektata i na različitim jezičkim razinama, lekseme mogu biti predmetom proučavanja i drugih grana lingvistike, ne samo leksikologije. Aspekt proučavanja katkad zavisi i od vrste leksema koje se analiziraju.

Riječ, ili više riječi, "specijalnog" (znanstvenog, tehničkog i sl.) jezika jedne grupe ljudi, jedne znanstvene oblasti ili neke struke najčešće nazivamo terminom a ukupnost termina u toj oblasti nazivamo terminologijom. Terminologija nije naprosto popis termina nego je to, kako kaže O. S. Ahmanova, i "semiološko izražavanje određenog sustava pojmova koji, sa svoje strane, odražava određen znanstveni pogled na svijet..." (Simeon, R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, 607). Značenje nekog termina zavisi i od njegove kontekstualne upotrebe (konjunktiv u latinskom ne odgovara grčkom ili pak arapskom konjunktivu). Hjelmslev, znameniti lingvist 20. stoljeća, smatra da je terminologija ponekad i "stvar ukusa".

Postoje znanosti u kojima se terminologija stalno razvija. Računa se da danas samo u hemiji ima nekoliko miliona termina. Za termine je važno da budu jednoznačni, precizni i da ne budu previše slikoviti. Tvore se, kao što je poznato, na razne načine. Najčešće se dodaju određeni nastavnici na postojeću leksemu kako bi se dobila nova leksema koja preuzima drugo, specifično značenje. Novi termini mogu nastati srastanjem dvije ili više riječi u složenicu ili pak preuzimanjem internacionalnih naziva i njihovim prilagodavanjem jeziku

primaocu. Katkad termini nastaju i tzv. "terminologizacijom" riječi koje se koriste u široj upotrebi. Kalkiranje je također jedan od načina za dobijanje novih termina.

Knjiga *Terim Sorunlari ve Terim Yapma Yollari*, autora Hamze Zulfikara, štampana 1991. godine u Ankari, jedna je od knjiga koja se bavi pitanjima terminologije i načinima tvorbe termina u turskome jeziku. U uvodu (str. 1-14) autor daje uvodne napomene o porijeklu termina i kraći historijat njihove upotrebe, sa osvrtom na njihovo proučavanje u 20. stoljeću. Kao što je poznato, u vrijeme renesanse dolazi do razvoja znanosti i umjetnosti u Evropi i javlja se velik broj novih termina koji se najčešće preuzimaju iz grčkog i latinskog jezika. Iako su u vrijeme sultana Sulejmana Kanunija (vladao od 1520-1566), kako autor navodi, postojale jake veze Osmanskog carstva sa Francuskom, u to vrijeme ne primjećujemo utjecaje "novih ideja" u znanosti i umjetnosti kao ni upotrebu spomenutih termina u Carstvu. Slične promjene zapažamo tek nakon 1839. godine, u idejama iz perioda tanzimata. Jezik davalac termina postaje francuski jezik. Tek kasnije se, uglavnom u vojnoj terminologiji, uočava i utjecaj njemačkog, kao i engleskog jezika. Nakon odlaska s vlasti sultana Abdulaziza, nakon 1869. godine, u Carstvu dolazi do velikih reformi u obrazovnom sistemu. Brojne medicinske, tehničke i vojne škole počinju slijediti zapadne uzore u obrazovnom sistemu. Počinju se i u školama učiti evropski jezici, koji postupno potiskuju arapski i perzijski. Javlja se mnoštvo novih termina: u tehničkim naukama, u medicini, književnosti, jeziku. Pitanje terminologije nije se odnosilo samo na problem pisanja nastavnih udžbenika za pojedina znanstvena područja. U to vrijeme sa francuskog na turski prevode se brojna interesantna djela iz: filozofije, geometrije, matematike, hemije, astronomije, medicine. Velik broj mladih

turskih intelektualaca obrazuje se na Zapadu. Malo kasnije poznati turski laksikograf Šemsedin Sami ističe nužnost preuzimanja onih riječi iz evropskih jezika koje označuju pojmove i stvari za koje nema podesnih riječi u orijentalnim jezicima. U gramatikama osmanskog sve je više termina koji liče na gramatičke termine u evropskim gramatikama, dok je velik broj termina arapskog porijekla prilagođen pravilima turske gramatike.

Hamza Zulfikar zatim navodi da su krajem 19. stoljeća brojni termini iz evropskih jezika prelazili u osmanski jezik. Ti su termini uglavnom slijedili nasliedene principe tvorbe termina u osmanskome jeziku (npr. *mecmua-i hayvanat* = (fr.) faune, *mecmua-i nebatat* = (fr.) flore. Šemsedin Sami je smatrao da se svi termini u znanosti i umjetnosti ne mogu "turcizirati" i da ih ne treba uvijek, po svaku cijenu, turcizirati. Omer Sejfedin je zagovarao ideju da se prihvati istanbulski izgovor znanstvenih termina kao najbolji u turskom jeziku. Dželal Nuri 1926. godine u knjizi "Türk Inkilabı" nudi turske ekvivalente za neke internacionalne termine, npr.: telegraf - *uzakyaz* (doslovno *dalekopis*): fotograf - *ışık yaz* (doslovno *svjetlo pis*), fonograf - *ses yaz* (doslovno *glaslo pis*) teleskop - *uzakgör* (doslovno *dalekokozi*). Ovakvi i slični termini sve su češći nakon osnivanja Turskog lingvističkog društva (Türk Dil Kurumu) 1932. godine. Održavani su brojni kongresi koji su se bavili problemom terminologije u turskom jeziku. U Turskom lingvističkom društvu od 1945-1949 objavljeno je dosta radova na ovu temu, čak je osnovan i Odjel za terminologiju i rječnike (Terim ve Sözlük Kolu). U knjizi Hamze Zulfikara navedena su i neka značajnija djela iz ove oblasti.

U sljedećem poglavlju knjige (str. 15-19) iznose se neki stavovi u pogledu terminologije, kao i radovi vezani za tu temu. U poglavlju "Terimlerin Genel Özelliikleri" (str. 20-23) autor počinje

govoriti o značenju riječi "terim" (termin). Uglavnom se radi o poznatim raspravama u vezi sa ovim pitanjem na koje se autor u ovom poglavlju vraća. Osvrće se na jedan rad A. Dilačara pod nazivom "Terim Nedir?" (Šta je to termin?), koji je objavljen u časopisu "Türk Dili" 1957. godine. Citat iz ovog objavljenog rada ustvari skreće pažnju na denotativno (temeljno) i konotativno (sekundarno) značenje nekog termina u narodnome govoru. Drukčije se, po Dilačaru, objašnjava riječ "budala" (Quotient d' intelligence) u medicini a drukčije u narodnome govoru. U govoru se često miješa konotativno značenje koje katkad utječe na sposobnost razlikovanja pojedinih termina sličnog osnovnog značenja (npr. budala, ahmak, aptal, ebleh i sl.).

U poglavlju "Ses Özelliikleri Bakımından Terimler" (str. 26-31) navode se neke fonološke osobenosti termina u turskome jeziku. Zatim se prelazi na osobenosti same tvorbe termina (str. 32-47). Autor postavlja niz interesantnih pitanja, kao što su: koje su derivacijske mogućnosti turskog jezika pri tvorbi novih termina, koliko se koristi takvih derivacionih sufiksa, koji su najfrekventniji i najproduktivniji od tih sufiksa, da li se koriste glagolski korjenovi prelaznih ili neprelaznih glagola, kakav je utjecaj narodnog govora, gdje su granice derivacije termina i sl.

Kako autor knjige u ovom poglavlju navodi, zamjenice, prilozice, čestice, veznici i usklici u turskome jeziku uglavnom se manje koriste pri tvorbi novih termina, za razliku od imenica, pridjeva i glagola. Potom navodi i neke "nastavke", koje on naziva nastavcima za deklinaciju i konjugaciju (çekim ekleri), kao što su: nastavak -DE/-DA u terminu *yüzdelik* "procenat" ili -R u izrazima *gelir gider* "pripada i rashodi" i sl. Spominje i tzv. nastavke za "gradenje" riječi (yapım ekleri), tj. nastavke koji se direktno dodaju na

korijen riječi i mijenjaju njeno značenje tvoreći "osnovu" riječi (gövde), koja se u turskom jeziku može sastojati samo od korijena riječi ili od tvorbenim nastavkom proširenog korijena riječi (npr. Türk+çe+le+ş+tir+mek "turcizirati" ili Avrupa+lı+la+ş+ma "evropeizacija" i sl.).

Glavni dio knjige posvećen je spomenutim nastavcima (str. 47-146). Na osnovu klasifikacije nastavaka za tvorbu novih termina u knjizi zapažamo 170 nastavaka, s tim da se neki oblici nastavaka ponavljaju. Nastavci koji se ponavljaju različito se, ustvari, morfološki i sintaktički analiziraju. Međutim, pošto se rad uglavnom metodološki ne bavi i klasifikacijom nastavaka u određene skupine, mi pred sobom imamo naprosto deskripciju spomenutih, taksativno nabrojanih nastavaka. Ipak, velik broj tabela donekle pojednostavljuje samu deskripciju u opisu određenih funkcija datih nastavaka, dok mnoštvo konkretnih primjera svjedoči o velikom autorovom trudu da što bolje obradi temu. Na stranama 53 i 54 govori se o funkciji i semantici nastavka -AK u tur. jeziku. Onima koji proučavaju bosanski jezik mogao bi biti zanimljiv podatak da i u bosanskom i u turskom postoji nastavak za tvorbu -AK. Pošto autor nigdje ne govori o porijeklu ovog nastavka, ne možemo sa sigurnošću utvrditi odakle taj nastavak u oba jezika. Terminološka derivacija etnika Bošnjak (*Bosna+AK > Bosnaak > Bosnāk > Bošnjak*) interesantno je pitanje, ali ono sada nije predmetom našeg osvrta na knjigu Hamze Zulfikara. On, dakle, samo navodi nastavak -AK kao jedan od nastavaka za derivaciju termina i ni za jedan nastavak ne iznosi podatak o tome da li je taj nastavak orijentalnog ili nekog drugog porijekla.

U narednom poglavlju (str. 147-148) autor se bavi terminima u turskom jeziku sa stanovišta njihovih značenjskih osobenosti. Baveći se problemima terminologije u turskom jeziku, autor napo-

minje da su neki termini samo jedanput upotrijebljeni u nekim knjigama i da se poslije toga nikad više nisu koristili. Jako se puno koristi infiksa i sufiksa pri tvorbi novih termina. Novi termini, budući da nisu u svakodnevnoj upotrebi, teško i sporo ulaze u jezik. Dešava se čak da i ti novi termini brzo bivaju zamijenjeni "novijim" terminima, tako da se oni gotovo uvijek usvajaju s izvjesnom rezervom i zakašnjenjem. Autor potom u poglavlju "Terim Türetirken Göz Önünde Bulundurulması Gereken İlkeler" (str. 151-158) govori principima koji se obavezno trebaju poštivati pri derivaciji termina.

Broj termina u različitim znanstvenim disciplinama postepeno se povećava. U strani jezik termini mogu ući nepromijenjeni ili se, pak, prilagodavaju fonetskim zakonitostima jezika primaoca. Mnoštvo tehničkih termina usvaja se u kontaktu s ljudima na poslu, ulici i trgovinama. Slično se dešava i sa terminima vezanim za kulturu, filozofiju i umjetnost. Terminologija sve više postaje predmetom internacionalne, međucivilizacijske razmjene. Ljudima je uvijek teško jednom naučene termine napustiti i teško se mogu navići na novoformiranu terminologiju, makar se radilo i o prevodenju (kalkiranju) tih istih termina na njihov maternji jezik. Autor ove knjige navodi brojne probleme vezane za terminologiju. Govori o periodu republikanstva (Cumhuriyet dönemi) kao periodu masovnog smišljanja novih "turskijih" riječi i termina. On smatra da strane termine treba prevoditi (doslovno "turcizirati") na turski jezik, dok termine za koje se nikako ne može naći ekvivalent u turskom jeziku treba zadržati, s tim da je poželjno da se, makar na korijene takvih termina, doda bilo kakav sufiks turskog porijekla. Također, pomalo romantičarski, on smatra da *narod, koji je za tako kratko vrijeme, za otprilike godinu dana, prešao na novi alfabet, treba da oblikuje termine od turskih korjenova i nastavaka* i da to za takav

narod ne predstavlja teškoću (str. 153). Ovakva tvrdnja odraz je prepoznatljive jezičke politike od perioda džumhurijeta do danas.

Interesantna je činjenica da autor, kada razmatra današnje probleme terminologije u suvremenom turskom jeziku Republike Turske, ne spominje termine koji su arapskog ili perzijskog porijekla, premda i danas ima u upotrebi takvih termina. Ili, kada spominje takve termine, uglavnom ih vezuje za prošlost. Autor, što je pomalo neobično, na kraju svoje knjige govori o adaptaciji i preuzimanju riječi iz svakodnevnog jezika, rječnika, knjiga, narodnih dijalekata, historijskih turskih tekstova i suvremenih "turkijskih dijalekata". Upravo u posljednjem podnaslovu knjige (Çağdaş Türk Lehçelerinden Yararlanma, str. 181-182) najjasnije se odslikava stav prema terminima, kad govori o terminima koji su u azerbejdžanski došli, sa izvjesnim adaptacijama, preko grčkog, latinskog, arapskog, perzijskog i ruskog jezika. Ovakvi termini, za njega, nisu bitni. Dakako, termini koji su "zapadnog" porijekla mogu se koristiti s izvjesnim adaptacijama u suvremenom turskom Republike Turske, dok se o terminima stranog, a najčešće ruskog, porijekla, koji su se odomaćili kod stanovništva nekih turkijskih republika, može reći kako oni nisu predmet knjige ovakve vrste. To je posve razumljivo. Autor govori turskim Republike Turske u kojem gotovo da nema nijednog važnijeg termina slavenskog porijekla, tako da mu ovakva vrsta termina vjerovatno nije dovoljno poznata a samim tim ni interesantna. Dokaz je to povijesno različite "terminološke interferencije" u ovim jezicima.

Na kraju knjige Hamza Zulfikar nudi opširnu bibliografiju radova koje je on koristio kao izvore i literaturu (str. 183-200) pri pisanju svoje studije. Onima koji pažljivije i studioznije budu čitali njegovu knjigu o terminologiji u turskom jeziku, od koristi može biti i

abecedno poredana semantička klasifikacija nastavaka. Za ljude koji po profesiji nisu lingvisti knjiga ukazuje i na neke druge pojave vezane za terminologiju.

Adnan Kadrić

Dr. Musa Duman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. YÜZYILDA SES DEĞİŞMELERİ*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 616, Ankara 1995, pp. 336.

Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Türkçesinde SES BENZEMELERİ VE UYUMLAR*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 622, Ankara 1995, pp 249.

Značaj dijahronog proučavanja jezika na svim njegovim nivoima je prije svega u tome što omogućava uspostavljanje komunikacije sa historijskim tekstovima. Istovremeno, rezultati ovakvih istraživanja osvijetljavaju principe promjena u jeziku i, što je od osobite važnosti, pomažu u iznalaženju pravilnijih metoda za izučavanje suvremenoga jezika.

U izdanju Türk Dil Kurumu iz Ankare pojavile su se dvije knjige koje se bave historijskom fonetikom turskog jezika na primjeru proznog djela iz 17. stoljeća.

Jezik 17. i 18. stoljeća u nauci se određuje kao srednje-osmanski.¹ Glasovne promjene koje su se razvijale u

¹ U nauci se početak ovog perioda precizno ne definira, ali se uzima da on obuhvata jezik 17. i 18. stoljeća do 1790. godine kada je objavljena Viguierova Gramatika. (M. Viguier, *Elemens de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur developpement*, Constantinople 1790).

ovom periodu turskog jezika imale su velikog utjecaja na fonetiku suvremenog turskog jezika, naročito na formiranje labijalne vokalne harmonije. Naime, poznato je da je palatovelarna vokalna harmonija postojala od najranijeg perioda turskog jezika, a za staro-anadolski turski je ovo i naučnim istraživanjima osvijetljeno. Isto je tako poznato da se labijalna vokalna harmonija razvijala u srednje-osmanskom turskom i da je ovaj proces, uglavnom, okončan krajem 18. stoljeća. Stoga se srednje-osmanski uzima kao prelazni period ka formiranju fonetsko-fonološkog sistema suvremenog turskog jezika. (*Develi, 1*)

Kako je srednje-osmanski jedan od najmanje istraženih perioda turskoga jezika, svakako pažnju zavrću dvije studije koje se bave fonetskom strukturom srednje-osmanskog jezika na primjeru rukopisa *Putopisa* Evije Čelebija. Poznato je da kod dijahronog proučavanja fonetsko-fonološkog sistema turskog jezika najveću poteškoću predstavlja to što se u arapskom pismu nisu bilježili vokali, odnosno činjenica da su se jednim znakom bilježila četiri vokala (*waw* > o, ö, u, ü). Osim toga, grafija je u 17. stoljeću već imala svoja pravila i klišeje, pa prema tome, nije odražavala fonetske promjene koje su se u jeziku događale. Kako je jezik poezije poštivao okvire književnog jezika, dijahrono proučavanje turskog jezika na svim nivoima, pa tako i na fonetsko-fonološkom, više materijala nalazi u proznim tekstovima, pošto se u ovoj vrsti tekstova susreću elementi iz govornog jezika.

Za fonetsko-fonološka istraživanja *Putopisa* Evije Čelebija od velikog je značaja to što on riječi bilježi onako kako su se u narodu izgovarale. Nerijetko navodi pravilnu grafiju riječi, a odmah pored toga bilježi njen izgovor. (*Duman, 5*)

Dva naučnika, čije knjige ovdje želimo prikazati, rezultate svoga istraživanja

obavljenog na prva tri toma *Putopisa*² upoređivali su sa rječnicima turskog jezika napisanim latiničnim pismom³, te sa poznatim tekstom Harsanya⁴, također u transkripciji, što je posebno značajno s obzirom na to da tekstovi u transkripciji (pisani ne-arapskim pismom) pomažu u razrješavanju dilema oko fonetsko-fonološke strukture osmanskog jezika.

- o -

Prva knjiga autora Muse Dumana tretira glasovne promjene u turskom jeziku 17. stoljeća. Analiza je raspoređena u četiri poglavlja:

1. Prvo poglavlje obrađuje primjere ispadanje glasova (str. 18-60) kroz sljedeće podnaslove:

A. Ispadanja konsonanata: a) zadnjojezičnih; b) grlenih - hemze i ajn; c) sonanata, d) konsonanata h, d, f, s, t; e) jednog od dva konsonanta na kraju sloga; f) reduciranje geminiranih konsonanata.

B. Riječi kod kojih je došlo do ispadanja vokala: a) sinkopa u srednjem slogu kao pojava trajnog karaktera u osnovi turskih riječi; b) sinkopa kod sufiksa; c) sinkopa u stranim riječima; d) sinkopa privremenog karaktera; e) drugi slučajevi ispadanja vokala.

2. Dodavanje glasova (str. 61-84)

Ovu glasovnu promjenu autor analizira prema sljedećoj klasifikaciji:

² Biblioteka Muzeja Topkapı Sarayı u Istanbulu (Ba dat 304 i 305)

³ Molino, G. *Dittionario della Lingua Italiana Tvrchesca*, Roma 1641; Meninski, F.M. *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae*, Viennae 1680; Parigi, B. *Vocabolario Italiano-Tvrchesco*, I-III, Roma 1665.

⁴ Harsany, J. N. *Colloquia Familiaria Turcico Latina*, Köln 1672. Spomenimo ovdje i važno istraživanje na ovom tekstu koje je obavio Hazai. (Hazai, G. *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchunge an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsany*, Akademiai Kiado, Budapest 1973).

a) dodavanje konsonanata na početku, u sredini ili na kraju riječi; b) dodavanje konsonanata u cilju eliminiranja hijatusa u osnovi riječi i na morfološkom nivou (*Aişe<Ayşe*); c) geminiranje konsonanata kao glasovna promjena u govornom jeziku kojoj je uzrok naglašavanje (*küççük<küçük*) ili rasprostranjenost geminiranog oblika u govornom jeziku u određenom periodu (*dolap<dollap*); d) dodavanje vokalskih fonema na početku riječi (*Urum<Rum*), kod deminutiva (*azacık<azcık*), u stranim riječima (*gayri<gayr*), u sredini riječi (*bahs<bahis*), u imenskom dijelu složenog glagola (*hapsolmak<hapis olmak*), u složenim riječima sa dugim slogom ili sa dva konsonanta u posljednjem slogu (*destibus<destbus*) te na početku riječi radi razbijanja bezvučne konsonan-tske skupine (*iskele<scala*).

3. Zamjena fonema (str. 85-209)

Primjere u kojima postoji glasovna promjena zamjene jedne foneme drugom autor je obradio najprije za konsonantske a onda za vokalske foneme:

A. Zamjena konsonantskih fonema prikazana je kroz: a) ozvučavanje bezvučnih konsonanata u različitim pozicijama u riječi; b) obezvučavanje zvučnih konsonanata po istom kriteriju; c) promjene kod zadnjojezičnih konsonanata d) promjene kod grlenih konsonanata; e) zamjena kod sonanata; f) zamjena kod labijala; g) zamjena kod drugih konsonanata (*f̂>n* ili *m*); h) zamjena jednim glasom više različitih glasova iz stranog jezika (npr. *s=se*, *sin* sad iz arapskog); i) zamjena grlenih glasova (*hemze>ajn*, *ajn>hemze*).

B. U poglavlju o zamjeni kod vokalskih fonema autor se najprije zadržao na problemu *i/e* (*di-/de-*, *vir-/ver-*, *it-/et-*). Na osnovu toga što se u *Putopisu* vidi dvostruko pisanje ovoga tipa riječi, kao i na osnovu statističke analize, autor zaključuje da se ova glasovna promjena (*i>e*) u 17. stoljeću dosta približila oblicima u suvremenom jeziku. Pisanje riječi u njenom ranijem

obliku autor tumači ustaljenim pravopisom (Duman, 175).

Dalje se obrađuju primjeri zamjene niskog vokala visokim (*bazirgan<bazargân*), primjeri zamjene labijaliziranog vokala nelabijaliziranim (*nerdiban/merdiven<nerdüban*), primjeri zamjene visokog vokala niskim (*cehet<cihet*), primjeri zamjene nelabijaliziranog vokala labijaliziranim (*rusas<rasas*), zamjene tvrdog vokala mehkim (*badem<badam*), zamjene mehskog vokala tvrdim (*ahl<ehl*), zamjene dugog vokala kratkim (*ahval<ahvâl*).

4. Posljednje poglavlje posvećeno je promjeni glasova (str. 209-216)

Ovi su primjeri obrađeni kroz slučajeve dva vokala jednog do drugog, posebno u akuzativu. U *Putopisu* su napisani sa *hemzetom* i bez glasa *ye* koji se ovdje očekuje u cilju razbijanja vokalske skupine (*Bursai*, *yumurtai*). Zatim se navode primjeri promjene kratkog vokala u sonant (*fayda<faide*), primjeri metateze (*armut<emrud*) i primjeri kraza (*kahya<kethuda*).

Za svaku obrađenu riječ autor navodi njen oblik prije promjene, za tursku riječ oblik iz staro-anadolskog turskog, a za arapske i perzijske riječi njihov oblik u izvornim jezicima, kao i oblik riječi u suvremenome turskom jeziku, što pomaže jasnijem sagledavanju promjena koje je riječ doživjela tokom vremena. Primjeri su obrađeni po kriteriju a) turske riječi i b) riječi iz stranih jezika, dok su glasovne promjene obrađene po kriteriju a) u inicijalnoj poziciji, b) u medijalnoj poziciji i c) u finalnoj poziciji.

- o -

U drugoj knjizi (Develi: "Asimilacija glasova i vokalna harmonija") autor ima za cilj da na primjerima iz spomenutog materijala pokaže proces asimilacije vokala u turskom jeziku, odnosno razvoj palatovelame i labijalne vokalne harmonije. ("Uvod", str. 3-10)

U prvom dijelu knjige ("Asimilacija vokala") autor najprije opisuje asimi-

laciju vokala koja vodi palatovelarnoj vokalnoj harmoniji (str. 27-38). Kako je ova vrsta vokalne harmonije jedno od osnovnih obilježja turskog jezika, kao, uostalom, svih altajskih i jednog dijela uralskih jezika, ovdje se ne može govoriti o asimilaciji vokala u turskim riječima nego u riječima preuzetim iz stranih jezika, uglavnom iz arapskog i perzijskog. Autor je prikupljeni materijal obradio na sljedeći način:

1. Asimilacija vokala u korijenu stranih riječi, dijeleći je na: a) velarizaciju vokala - progresivnu (*ustura*), regresivnu (*saray*) i kombiniranu (*nakara*); b) palatalizaciju vokala - progresivnu (*keten*), regresivnu (*beygir*) i kombiniranu (*Çingene*). Kako autor navodi, kod nekih je riječi fonetske promjene bilo teško utvrditi, budući da su u tekstu *Putopisa* pisane na različit način. U ovakvim slučajevima se autor koristio tekstovima u transkripciji pomoću kojih je mogao utvrditi pojavu velarizacije (*çarsaf*), odnosno palatalizacije vokala (*p/beksimet*) kod nekih arapskih i perzijskih riječi (str.35-36). U jednom kraćem odlomku autor bilježi i nekoliko turskih riječi koje su u *Putopisu* napisane uz očigledno odstupanje od palatovelarne vokalne harmonije, npr. *bîlâzik* umjesto *bilezik*, *degirman* umjesto *degirmen*. Ove pojave autor tumači ne kao promjene u procesu nego kao remećenje postojećeg sistema pod utjecajem *nekih* fonetskih promjena ili jednačenja glasova (str. 36-38).

2. Palatovelarna harmonija kod sufiksa (str. 39-48)

Autor u ovom dijelu rada napominje da se na tekstu *Putopisa* palatovelarna harmonija kod sufiksa može utvrditi samo na ograničenom broju primjera budući da je pisanje nekih, npr. sufiksa za dativ ili za kondicional, bilo klišei-zirano, pa se ne može odrediti da li se sufiks izgovarao sa mehkim ili sa tvrdim vokalom. U ovakvim slučajevima je kao jedini kriterij moglo poslužiti bilježenje konsonanta q/k ili g/g, ako postoji u sufiksu.

Polazeći u ovoj analizi od sufiksa za dativ koji se u tekstu redovno bilježi sa "he" zbog čega je nemoguće utvrditi njegovu vrijednost po kriteriju tvrdi/mehki vokal, autor je kao mogući, iako ograničen kriterij, iskoristio kombiniranje ovog sufiksa sa sufiksom -dak/-dek, budući da je ovaj posljednji sufiks u srednje-osmanskom jeziku imao dvostruku vrijednost. Tako se kod Evlije Čelebija susreću primjeri pisanja: *ahsama dak*, *sabaha dak* ali i primjeri *ahsama dek*, *sabaha dek*, dok u primjerima kada dolazi poslije riječi sa mehkim vokalima sufiks -dek podliježe pravilima vokalne harmonije (*Edimeye dek*, *deresine dek*). Ove dvojne primjere autor tumači na dva moguća načina: a) Slučajevi tipa *ahsama dek* pokazuju da sufiks -dek počinje da se ustaljuje u mehkoj varijanti u kojoj postoji i u suvremenom turskom jeziku. b) Ako se pak uzme da sufiks -dek podliježe vokalnoj harmoniji, kako pokazuju brojni primjeri u istraženom materijalu, onda je vrlo vjerojatno da on i u izrazima tipa *ahsama dek* odgovara pravilima vokalne harmonije. U ovom slučaju se kod sufiksa za dativ može pretpostaviti postojanje alomorfa "a" koji se u arapskom pismu nije posebno bilježio, ali se u tekstovima u transkripciji bilježio, što je utvrdio i Meninski u svojoj Gramatici (str. 40).

Pretpostavku o postojanju vokala "a" autor zasniva i na primjerima bilježenja sufiksa -cik koji se sreće napisan u skladu sa pravilom vokalne harmonije ali i sa odstupanjem od ovog pravila (npr. *kasabacik*). Autor smatra da će ovdje biti zadovoljeno pravilo o vokalnoj harmoniji ako utvrdimo da je "he", kako se bilježi kraj riječi u svim sličnim primjerima, imalo vrijednost vokala "a" (str. 42). Ovaj dio analize autor završava ocjenom da je odstupanje od palatovelarne vokalne harmonije kod sufiksa u nekim primjerima u *Putopisu* moglo biti i posljedica fonetskih utjecaja. Npr. odstupanja kod sufiksa -cik mogu

biti pod utjecajem umekšavanja vokala koje nameće konsonant "c". (str. 48)

Drugi dio ovog poglavlja obrađuje najprije slučajeve asimilacije labijalnih vokala (str. 49-60). Autor polazi od asimilacije u korjenu riječi a dijeli je na: a) neutralizaciju vokala (*karşı*) i b) labijalizaciju vokala (*dogru*).

Najopširnije poglavlje u knjizi odnosi se na labijalnu vokalnu harmoniju kod sufiksa (str. 60-132). S obzirom na to da je period srednje-osmanskog, doba kada se formira labijalna vokalna harmonija, autor polazi od Johansonove klasifikacije sufiksa u staro-anadolskom turskom⁵, pa ih obrađuje na sljedeći način:

1. Sufiksi prve klase za koje je karakteristično da su najduže zadržali neutralni vokal (sufiks -ci, posvojni sufiks -(s)i, sufiks -ici, sufiks za faktitiv -(i)d/-(i)t, sufiks -miş).

2. Sufiksi druge klase koji su u staroturskom nosili labijalizirani vokal, i ovu osobenost zadržali u staro-anadolskom jeziku (sufiks -dir, sufiks za particip -dik, sufiksi za faktitiv -dir i -ir). U ovom poglavlju su obrađeni lični nastavci prvog tipa (-im, -sin, -iz) i, kroz oblike određenog perfekta i kondicionala, lični nastavci drugog tipa: -dim, -dik, -din -diniz, te sufiksi za imperativ, sufiksi za gerund (-e, -erek), sufiksi za prezent određeni i neodređeni (-iyur, -ir) i najzad imenički sufiks -ik.

3. Sufiksi treće klase obrađeni su u dvije grupe. Prvu grupu čine oni sufiksi koji su u staro-anadolskom turskom nosili labijalizirani vokal (-lu, -suz, posvojni sufiksi -um, -umuz, -un, -unuz, genitivni sufiks, gerund na -up). Drugu grupu čine sufiksi koji su sadržavali neutralni vokal (-lık, sufiks za akuzativ -

i, gerund na -inci, sufiks za refleksiv -in, pasiv -il i reciprocitativ -iş).

U drugom dijelu knjige ("Vokalsko-konsonantska asimilacija" str. 133-147) autor najprije navodi primjere utjecaja konsonanata na vokale: a) labijaliziranje vokala pod utjecajem labijalnih konsonanata (*bınar*<*bınar*) i b) neutralizacija vokala pod utjecajem dentalnih konsonanata (*furun*<*fırın*<*fırın*). Zatim se navode primjeri utjecaja vokala na konsonante: ozvučavanje konsonanata između dva vokala u srednjem slogu, na kraju riječi i u sufiksima, kao i labijaliziranje konsonanata (npr. *g*>*v*, *n*>*m*). S obzirom na to da arapska grafija ne može pružiti pouzdane podatke o vrijednosti nekih konsonanata (b ili p, c ili ç), autor ostavlja kao neriješeno pitanje da li npr. glas "b" u nekim riječima ima vrijednost ozvučenog "b" ili pak zadržava vrijednost foneme "p". (str. 137)

U trećem dijelu autor opisuje asimilaciju konsonanata (str. 148-167) u konsonantskoj grupi na granici dva sloga, i to najprije obrađuje primjere asimilacije po kriteriju zvučnost/bezvučnost dijeleći ih na slučajeve poslije sonanta i slučajeve poslije nesonanta, a rezultate svoga istraživanja pokazuje kroz primjere asimilacije ili odsustva asimilacije na korijenu riječi i u sufiksima najprije sa konsonantom "c", zatim sa konsonantom "d" i sa konsonantom "k".

- o -

Obje knjige završavaju opširnim indeksima (Develi, "Indeks riječi" str. 170-220, "Indeks sufiksa" str. 221-249; Duman, str. 219-336), sa naznakom gdje se u rukopisu *Putopisa* nalazi odgovarajuća riječ, odnosno sufiks i u kojem obliku.

Napor koji su oba autora uložili u prikupljanju grade iz izvora i u njenom klasificiranju rezultirao je dvjema studijama koje su veliki doprinos osvijetljavanju fonetsko-fonološke strukture suvremenoga turskog jezika i nezaobila-

⁵ Johanson, L. "Die westgugische Labialharmonie", *Orientalia Suecana*, XXVII-XXVIII, 1978-79, (1979), 63-107. "The Indifference Stage of Turkish Suffixes Vocalism" *TDAY Belleten*, 1978-79 (1981), 151-156.

zni udžbenici u dijahronim istraživanjima turskog jezika.

Kerima Filan

Dr. Tahir Kahraman, **ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ FİİLLERİN DURUM EKLI TAMLAYICILARI**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 654, Ankara 1996., VII + 422 + X str.

U turskom jeziku, koji se ubraja u aglutinativne jezike, sa glagolima u finalnoj poziciji, gdje red riječi nema "primarno" gramatičku funkciju (kakav je slučaj u jezicima koji nemaju razvijen padežni sistem), rekcija, semantika padeža i derivacija dodavanjem različitih infiksa i sufiksa jako su interesantne pojave, kako sa aspekta opće lingvistike tako i sa aspekta učenja turskoga jezika uopće. Pojam se rekcija u gramatici obično prevodi terminom "upravljanje", a različito se definira u lingvistici s obzirom na njeno različito značenje u raznim jezicima svijeta. Obično se radi o "sintaksičkoj zavisnosti" neke riječi o drugoj, a ta se zavisnost iskazuje različitim padežima. U ovoj vrsti sintaksičke "zavisnosti" sveze dvaju ili više riječi upotreba padeža (ili neke druge vrste dopune) uslovljena je gramatičkim i leksičko-gramatičkim značenjem "upravne" riječi. Najčešće se rekcija dijeli na: priglagentnu, prisupstantivnu, priadjektivnu i priadverbnu, ali se susreću i drukčije podjele. U lingvističkim enciklopedijama i rječnicima susrećemo i sljedeće dopunske termine uz riječ rekcija: izravna/neposredna, neizravna/posredna ili prijedložna, jaka, slaba, besprijedložna, glagolska, dvostruka, padežna, adsupstantivna i slično. Gramatička terminologija različita je u različitim jezicima svijeta. Pošto je turski jezik po svojim morfološkim specifičnostima aglutinativan, pri analizi i

nastojanju da se što bolje shvati njegov gramatički sistem, nužno je razlučiti koji morfemi imaju a koji nemaju svojstvo da nekom glagolskom korijenu daju sposobnost jače ili slabije rekcije, ne zanemarujući ni ulogu onih morfema koji služe za tvorbu glagola od neke druge vrste riječi ili naprosto upotpunjuju semantiku prostih glagolskih osnova.

U izdanju je Turskog lingvističkog društva (Türk Dil Kurumu) 1996. godine štampana knjiga dr. Tahira Kahramana "Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları" koja se analitički bavi ovom problematikom. Kako se iz naslova vidi, ove se pojave u knjizi analiziraju u suvremenom turskom Republike Turske, dakle, sa sinhronijskoga aspekta. Dr. Tahir Kahraman se u ovoj studiji ne bavi fenomenom rekcije (=upravljanja) u ostalim turkijskim jezicima, što je također uočljivo iz naslova. U Predgovoru knjige (str. IV) stoji da je ova knjiga pripremljena kao doktorska teza s ciljem da da prikaz nastavaka koje zahtijevaju određeni glagoli. Ističe se da je o glagolima suvremenog turskog jezika Republike Turske napisano svega nekoliko članaka i jedna-dvije knjige a da ovo pitanje nije posebno istraživano. Napominje se, doduše, da je u rječniku Turskog lingvističkog društva, radi boljega razumijevanja pojedinih riječi, ponuden i jedan broj padežnih nastavaka uz neke glagole, ali da to nije učinjeno sistematski u svim slučajevima gdje je to bilo potrebno. O ovoj temi, kako autor iznosi, napisana su 24 kraća ili duža rada na turskom jeziku. Knjiga je svojevrsna sinteza podataka ova 24 rada i ostale literature. Nakon predgovora navedeni su termini koji se u knjizi koriste, te odgovarajuće skraćenice. Osobito su interesantna tri termina koja se izravno tiču teme ove studije: *fiilin ihtiyaç duyduđu tamlayıcı* (dopuna za kojom glagol osjeća potrebu), *fiilin ikinci derecede istediği tamlayıcı* (dopuna koju glagol želi na drugom nivou) i *fiilin*

kabul edebildiği tamlayıcı (dopuna glagola koja je prihvatljiva).

U Uvodu (str. 1-10) autor govori o tome kako je želio obraditi sve glagole koji se koriste u suvremenom turskom jeziku Republike Turske. Međutim, primijetio je da u brojnim slučajevima ima dosta sličnosti koje se ne dešavaju slučajno nego po određenoj zakonitosti. Za primjer su navedena 24 glagola sa kauzativnim nastavkom (*ettirgen fiil*) pored kojih su napisane njihove "padežne dopune". Kod svih ovih glagola s prelaznom osnovom (*geçişli taban*), osim potrebe za objektom, uočava se najčešće i pojava nastavka + *e* (za dativ), zatim nastavka + *la* (za instrumental) i na kraju, kod nekoliko glagola, nastavka + *den* (za ablativ). Nabrojano je, nakon ovoga, 49 kauzativnih glagola sa neprelaznom osnovom (*geçişsiz taban*). Kod ovih glagola, nakon nastavka za objekat, najfrekventniji je nastavak + *le* (za instrumental), a samo u nekoliko slučajeva dolaze nastavci + *e* (za dativ) i + *den* (za ablativ). Pasivnih glagola dobivenih od prelaznih osnova navedeno je 50 i svi su neprelazni. Najfrekventnija je njihova dopuna nastavkom + *le* (za instrumental), premda ima i nekoliko glagola kod kojih srećemo dopunu s nastavkom + *e* (za dativ) ili nastavkom + *den* (za ablativ). Izuzetno mali broj je onih pasivnih glagola koji su derivirani iz neprelaznih osnova. Kod njih se najčešće javlja dopuna padežnim nastavkom + *den* (za ablativ). U daljem su tekstu uvoda u ovu studiju navedeni izvori i literatura, s kraćim opisom onoga što navedene, obrađene knjige i radovi sadrže. Tako, naprimjer, saznajemo da M. Rasanen, u djelu pod nazivom "Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen", pored poznatih 9 stanja /položaja imenica u turskom jeziku navodi i slijedećih 5: *vokativ*, *comitativ*, *adverbialis*, *kausalis* i *terminalis*. Ahmet Caferoğlu, pak, navodi: *nominatif*, *genitif*, *datif-latif*, *akuzatif*, *lokatif-ablatif*, *enstrümental*,

allatif-direktif, *ekvatif*, *beraberlik* i *nispet*. U različitim se radovima djelima navodi različit broj "padežnih" nastavaka. Nakon ovog slijedi kraće objašnjenje metoda pri pisanju ove knjige, a zatim poglavlje pod nazivom "Genel liste" (Opća lista/spisak) u kojemu su nabrojani i odabrani glagoli iz dva rječnika Turskog lingvističkoga društva (iz 1988. g.) po abecednome redu (str. 12-49). Lista broji 3210 glagola. Potom slijedi lista koja je sačinjena na bazi morfoloških osobenosti glagola u ovoj knjizi. Prvo dolaze korijeni koji se više ne mogu umanjivati sa aspekta njihove morfološke strukture. Raspravlja se o kategoriji paradigmatičnosti u suvremenome turskom jeziku i glagolima koji se dobivaju od korijenskih nastavaka. Navode se mišljenja različitih turkologa o kategoriji "prelaznost - neprelaznost" koju neki (npr. Ljubimov Konstantin) svrstavaju u leksičku kategoriju, dok kategoriju paradigmatičnosti smještaju u gramatičke kategorije (podrazumijevajući tu glagole sa kauzativnom, pasivnom, refleksivnom i paradigmom za reciprocitativ). Postoje i drukčija mišljenja, dakako, po ovome pitanju. Pošto su neki glagoli davno u prošlosti dobili nastavke za kauzativ ili neki drugi glagolski vid i vremenom dobili neko sasvim drugo značenje, autor se dvoumi pri njihovoj klasifikaciji pa je to, vjerovatno, i jedan od mogućih razloga zašto navodi različita mišljenja drugih lingvista.

U daljem se tekstu knjige autor bavi i derivacijom glagola, navodeći i osnove glagola koje su vremenom izgubile svoje ranije značenje; navodi glagolske osnove sa "paradigmatskim" nastavcima koji imaju službu intenzifikacije glagolske radnje (nastavci su: *-n*, *-s*, *-t*, *-(i) s*, *-tur*, *-dir*, *-(i) t*, *-(i) r*) ističući da ovi nastavci u određenim slučajevima pojačavaju kako semantička tako i svojstva prelaznosti sadržaja glagolske radnje na objekat. Također se osvrće i na nastavke *-len*, *-leş*, *-sen*, *le*, *-kle*, *-ekle*, *-ikle*, *-ele*, *-er+le*,

-(i) *ş* + *dir* (*tir*), ukazujući na činjenicu da se pri derivaciji složenijih glagolskih osnova u nekim situacijama obavezno kombinira više ovih nastavaka. Zatim, navodi ostale glagole koji se tvore dodavanjem na sam korijen riječi nastavaka: *-e*, *-ekse*, *-el*, *-ge*, *-i*, *-ikse*, *-imse*, *-k*, *-le*, *-me*, *-p*, *-se*, *-si* i *-y* (ovaj je nastavak zamijenio staroturski nastavak *-d*). Slijede glagoli koji su nastali od imena ili "poimeničenih" riječi pridruženjem nastavaka: *+de*, *+e*, *+el*, *+(e)l*, *+et*, *+i*, *+(i)k*, *+imse*, *+irge*, *+le*, *+li*, *+se* i *+si*. Ovo je jako interesantno i korisno za bolje razumijevanje novonastalih riječi i izraza u suvremenom turskom jeziku. Onima koji tek uče jezik olakšava učenje brojnih turskih glagola. Sa semantičkog aspekta dakle, ovi nastavci imaju posebnu eksplanatornu vrijednost. Što se tiče nastavaka *-len*, *-leş* i *-let*, autor objašnjava da su oni nastali spajanjem nastavka *-le* s nastavcima *-n*, *-ş* i *-t*, dok su nastavci *-den* i *-det* nastali spajanjem nastavka *-de* s nastavcima *-n* i *-t*. Pri kraju svoje uvodne studije (str. 78) dr. Tahir Kahraman govori o glagolima koji su nastali "sjedinjavanjem" imena i nekog pomoćnog glagola (birleşik fiiller) a koji su se nekad pisali kao dvije riječi, za razliku od današnje pravopisne norme u turskom jeziku Republike Turske (npr. emr etmek > emretmek). U prvom dijelu ovakvih glagola u osnovi je neka arapska ili druga strana riječ, ako izuzmemo nekoliko turskih riječi. Najčešće su u drugome dijelu ovakvih glagola (birleşik fiilleri), u osnovi, sljedeći pomoćni glagoli: *etmek*, *eylemek* i *olmak*, premda srećemo i glagole: *geçmek* (npr. vazgecmek), *vurmak* (başvumak), *almak* (devralmak), *görmek* (öngörmek) i slične. Katkad ćemo u ovoj skupini glagola prepoznati ne *ime + glagol* nego *glagol + glagol*, npr.: *alıkoymak* (zadržati, zabraniti, uzurpirati), *bakakalmak* (biti iznenađen, "stajati razgledajući", blehnuti u nešto), *çıkagelmek* (iznenada doći), *düşeyazmak* (zamalo pastiti), *koy(u)vemek* (trenutno, odmah smjestiti).

Ovi glagoli također mogu doći u formi "ustaljenog (frazološkog) spoja riječi" (Kalpilaşmış Söz Öbeği Biçiminde Birleşik Fiiller), kao naprimjer: *evir - çevir* (izvrtati, izokretati, govoriti u zavijenoj formi) i *evele - gevele* (mumljati, mrmeljati, buncati, nerazgovjetno govoriti, blebetati). Najveći dio knjige (str. 81-308) posvećen je primjerima sa padežnim nastavcima koje iziskuju određeni glagoli, gdje se posebno za svaki od navedenih (3111) glagola navodi i primjer njegove upotrebe. Ovaj dio knjige jako je koristan i za početnike i za one koji dobro poznaju turski jezik.

Mnoštvo primjera koji su stručno obrađeni u ovoj knjizi otvaraju mogućnost za nove jezičke analize i različite studije koje se bave sličnom problematikom. Značajno je i to što su u ovoj knjizi klasificirani, uz svaki navedeni glagol padežni nastavci po frekventnosti: 1) nastavci za kojim se osjeća potreba, 2) nastavci koji su poželjni i koji su u drugom planu, 3) nastavci koji su prihvatljivi i 4) nastavci koji se ne mogu koristiti uz stanovite glagola (str. 312-359). Glagoli su poredani po alfabetskome principu. U daljem dijelu studije ističe se da uz prelazne glagole dolazi jedna grupa padežnih nastavaka a uz neprelazne druga (str. 360). Prelazni su glagoli (Geçişli Fiiller) svrstani u sljedeće skupine: I - glagoli koji zahtijevaju isključivo "neodređeni" objekat (Yalnız Belirsiz Nesne Alan Filler); II - glagoli koji zahtijevaju samo "određeni" objekat (Yalnız Belirli Nesne Alan Fiiller) a koji su nastali od: a) glagola, b) imenica, c) pridjeva i d) onomatopejskih riječi; III - glagoli koji stoje i uz određeni i uz neodređeni objekat (Hem Belirli Hem Belirsiz Nesne Alan Fiiller), koji su također nastali od različitih vrsta riječi, slično kao u prethodnom slučaju; i IV - glagoli koji mogu imati objekat iako su neprelazni (Geçişsiz Olduğu Halde Nesne Alabilen Fiiller).

Neprelazni su pak glagoli (Geşişsiz Fiiller) podijeljeni na sljedeći način: I - glagoli sa ilativom (Girimli Fiiller) koji su nastali derivacijom od: glagola, imenica, pridjeva i onomatopejskih riječi, uključujući i tu onu vrstu kompozitnih glagola koji u svom drugom dijelu obično sadrže pomoćni glagol koji se stopio s prvim dijelom i u grafiji i u izgovoru (tzv. birleşik fiiller); II - glagoli sa elativom (Çıkımlı Fiiller) koji su također nastali sufiksacijom različitih vrsta riječi, kao u prethodnome slučaju; III - glagoli koji su "višesmjerni" (Çok Yönelimli Fiiller), oni uz koje mogu doći i nastavak +e i nastavak +den, tj. i ilativ i elativ, a takvih je glagola jako malo; IV - glagoli bivanja, egzistencije (Kalımlı Fiiller); V - glagoli pomoći, zajedništva (Yardımlı Fiiller) i VI - glagoli koji imaju malo nastavaka (Az Tamlayıcılı Fiiller).

U dijelu knjige koji se zove "Neke opće naznake" (Bazı Genel Belirlemeler, str. 403-419) autor iznosi neke svoje zaključke o predmetu koji je istraživao, kao što su: većina je glagola koji se bilježe u rječnicima turskog jezika prelazna; glagoli koji su nastali derivacijom imenica +le uglavnom su prelazni (u knjizi - 236 prelaznih, 33 neprelazna); glagoli nastali derivacijom pridjev +le većinom su prelazni (u knjizi - 52 prelazna i 11 neprelaznih); neki se glagoli u jeziku upotrebljavaju isključivo u negativnoj formi (çekememek, edememek, siklememek); glagol se "olmak" može koristiti u 2 značenja: a) u značenju glagola var olmak, yok olmak, oluşmak, olgunlaşmak, gerçekleşmek, geçmek, elde etmek, haline gelmek i çıkmak (sa nastavcima: 1 +den, i 2. +e, +de, +le), i b) u značenju glagolskih izraza: oturmak, bulunmak, birlikte olmak (sa nastavcima: 1. +de, i 2. +e, +le).

Dr. Tahir Kahraman skreće pažnju na činjenicu da je normalno i u turskom da poslije prelaznih glagola slijedi izravni objekat (s nastavkom +i ili bez

nastavka), da je česta pojava u nekih glagola da iza njih slijedi objekat u dativu (s nastavkom +e/a) poslije koga dolazi objekat bez nastavka (str. 407), da iza glagola "mišljenja" obično stoji objekat s nastavkom +i (str. 408) kao i iza glagola *yapmak*.

U sažetku (str. 420-422) autor ističe da u turskom jeziku ima jako puno glagola i sa korijenskom i sa proširenom osnovom. On se bavio onim glagolima koji su navedeni u rječniku Turskog lingvističkog društva. Pažnju je skoncentrirao na statističke podatke unutar uobičajene klasifikacije glagola u turskim gramatikama tako da mu je i sažetak na kraju knjige, prije navedene literature i izvora, napisan na isti način. Ovakav način pisanja je koristan ali ima i nekih nedostataka, ako se uporedi sa knjigama iz lingvistike na istu temu koje su štampane u Evropi ili Americi. Dakako, ne treba zanemariti činjenicu da ovakve knjige podsticajno djeluju na mlade lingviste, razvijajući kod njih želju da se istraže neistražena ili slabije istražena polja gramatike turskog jezika.

Adnan Kadrić

Doç. Dr. Leylâ Karahan, TURKÇEDE SÖZ DİZİMİ - CÜMLE TAHLİLLERİ (3. baskı). Akçağ Yayınları: 58, Ankara 1995., 167 str.

I u tradicionalnim, po svojoj naravi uglavnom preskriptivnim, kao i u brojnim modernim, po svojoj naravi uglavnom deskriptivnim gramatikama, sintaksa zauzima važno mjesto. Sintaksa u svome današnjem značenju, kao što je poznato, prvi put se susreće u 3. st. p.n.e., u gramatikama latinskog čiji su autori Krisip i Apoloni Dyskol. Bez obzira na predrasude o latinskoj sintaksi kao idealnoj i po "nepromjenljivim principima" zasnovanoj sintaksi, i ta je

sintaksa postepeno usavršavana i doradivana. Danas u stručnoj literaturi uočavamo različite atribucije uz termin sintaksa, kao što su: sinkronijska, dijakronijska (historijska), eksterna, interna, aktualna, velika, gramatička, mala, mobilna, objektivna, stilistička, fiksirana i sl. Te atribucije govore o različitim pristupima proučavanju sintakse, kao i o nekim njenim odnosima prema elementima izvanjezičke stvarnosti. U gramatikama turskog jezika dosad je prevladavao morfološki i morfosintaksički opis jezika. U posljednje vrijeme počinju izlaziti i posebne sintaksičke studije.

U Ankari je 1995. godine izašlo treće izdanje sintakse Lejle Karahan. Knjiga se bavi analizom rečenice u turskome jeziku. Jedna od osobitosti spomenute sintakse jeste mnoštvo primjera izabranih iz različitih turskih romana, pripovjedaka i pjesama. U predgovoru autorica objašnjava zašto je sintaksu pisala na taj način, napominjući kako kod studenata koji uče gramatiku, a takva je situacija i sa ostalim predmetima, za vrlo kratko vrijeme iz pamćenja "iscure" brojni podaci i saznanja prije nego ih se i počne usvajati i primjenjivati. Zato je uz svako pravilo, kojem se podučava, potrebno navesti odgovarajući primjer. Autorica zatim govori o podjeli svoje knjige na veće cjeline i poglavlja, navodeći da se u tome poslu koristila gramatikom turskog jezika čiji je autor prof. dr. Muharrem Ergin.

Na osnovu prvoga dijela knjiga (I. *Kelime Grupları ve Cümle*, 9-72) kao i naslova kraćih tematskih cjelina u njemu, vidimo da se autorica prvo bavi tagmemikom (tj. sintaksom riječi), nastavlja sa sintagmemikom (sintaksom spojeva riječi) a dovršava sa kontagmemikom (rečeničnom sintaksom). U drugome dijelu (*Cümle Tahlileri*, 73-164) knjige bavi se isključivo sintaktičkom analizom rečenice. Knjiga ne predstavlja skup rasprava iz sintakse suvremenog turskog jezika Republike Turske, već samo daje osnovne informacije o

rečeničnim konstituentima. Pristup je gramatici tradicionalni, bez metodoloških ili kakvih drugih inovacija. Štaviše, u tradicionalnom pristupu sintaktičkome opisu jezika, autorica se drži tradicionalnih, turskih uzora. Stoga možemo reći da je najveća vrijednost ovog svojevrsnog priručnika praktične naravi - učenje kroz primjere. Autorica ističe da je sintaksa (sözdizimi) oblast u kojoj se turski jezik ponajviše razlikuje od drugih jezika. Da bi se shvatio duh turskoga jezika potrebno je ukazati i na to kako Turci razumijevaju vrste riječi, njihove gramatičke i leksičke kategorije, funkcije rečeničnih konstituenta i njihov raspored u rečenici.

Ova knjiga, kao svojevrsni priručnik za sintaksu turskog jezika, može biti neobična evropskim lingvistima koji su svikli na model jezične analize maternjeg jezika. Bez obzira na neke njihove čak i veće, i najčešće opravdane, primjedbe metodološke naravi, vrijedi se pozabaviti i načinom sintaksičke analize rečenice koji se primjenjuje u školskom obrazovnom sistemu Republike Turske. Iako nam se nekad čini da je određeni način klasifikacije termina preuzet iz gramatike indoevropskih jezika, ne možemo reći ni da je i taj način u potpunosti preuzet niti da je do kraja dosljedno primjenjen. Stranim se jezikoslovcima katkada može učiniti da u turskim gramatikama vlada neka vrsta fobije od tzv. "internacionalnih" gramatičkih termina, dok je za većinu lingvista u Turskoj "domaća" terminologija često i stvar nacionalnog ponosa. U poglavlju o "grupama riječi" (*Kelime Grupları*, 11-143) govori se o nizovima ili spojevima riječi koje često nazivamo sintagmama ili frazama. Autorica govori o dva tipa konstrukcija - imeničkoj i pridjevskoj, zatim o pridjevsko-glagolskoj frazi (sıfat fiil grubu), o priložno-glagolskoj frazi, imensko-glagolskoj grupi riječi, frazi ponavljanja riječi, frazi sa partikulama, frazi sa veznicima, frazi oslovljavanja iz učtivosti, konstrukcijama sa brojevima, konstrukcijama sa uskllicima i padežnim

konstrukcijama. Kriterij za ovakvu podjelu poglavlja u ovoj sintaksi nije ni čisto sintaktički niti morfološki. U tim je konstrukcijama precizno određen poredak riječi, koji katkad ovisi i o njihovoj gramatičkoj kategoriji, s tim da se navode, što je jako interesantno, i primjeri odstupanja od takvog poretka (uglavnom u poeziji). Dakle, konstituenti u tim konstrukcijama u stilski obilježenoj upotrebi mogu zamijeniti poredak, ali osnovno značenje konstrukcije najčešće ostaje nepromijenjeno, zanemarimo li prefinjene stilske nijanse izraza.

Slijedi sintaktički opis rečenice sa jednostavnom definicijom rečenice - da je to riječ ili grupa riječi koja objašnjava i iskazuje jednu misao, jedno osjećanje, stanje ili događaj. Predikat, izuzev u nekoliko posebnih situacija, nalazi se na kraju rečenice. Ostali rečenični konstituenti nemaju određeno mjesto gdje moraju stajati. Promjena položaja svih konstituenata u rečenici važna je osobenost turske sintakse, promjena koja pojačava objasnidbenu sposobnost samog jezika. Neodređeni objekat (belirsiz nesne) stoji uvijek ispred predikata, između njih mogu stajati samo neke čestice (npr. *böyle*). Obično je rečenični akcenat u predikatu rečenice, premda se može premještati i na ostale rečenične konstituente ako to situacija zahtijeva. Predikat, koji je obično na kraju rečenice, najčešće mijenja svoju poziciju u svakodnevnoj konverzaciji, poslovicama i poeziji. Autorica ove knjige navodi kao primjer i rečenice u kojima je predikat ispušten ("kesik cümleler"). U jednoj rečenici može stajati samo jedan predikat, dok subjekata može biti i više. Skriveni subjekat ("gizli özne") u rečenici pojašnjava se i "razotkriva" semantičkom analizom. Kako dalje L. Karahan objašnjava u svojoj knjizi, u rečenicama sa glagolom u pasivu ili necesitivu nema subjekta. Kongruencija između subjekta i predikata u broju nije potpuna i ima neke svoje zakonitosti. U rečenicama u kojima je subjekat imenica

koja označuje množinu biljaka i životinja uglavnom srećemo predikat u jednini, a samo nekad u množini. A uz organe ljudskog tijela u množini stoji predikat u jednini. Interesantno je da pri opisu kongruencije subjekta i predikata u knjizi ne susrećemo dugačka i detaljna objašnjenja nekog pravila. Treba napomenuti da se u knjizi posebno ne analiziraju subjekatski, objekatski ili neki drugi niz riječi (sintagme) već se samo usput spominju kao "grupe riječi" s određenom sintaksičkom funkcijom. Osim predikata, subjekta i objekta, autorica govori o tzv. mjesnom "odreditelju" (yer tamlayıcısı) za kojeg kaže da je to konstituent koji "upotpunjuje značenje predikata na način da daje informacije o približavanju, lokaciji ili udaljavanju" nečega, dok termin "zarf" ("prilog, adverb") objašnjava kao "konstituent koji daje informacije o pravcu, vremenu, načinu, uzroku, mjeri, sredstvu i uvjetu" (str. 55-60).

Susrećemo i podnaslov "*Cümle Dışı Unsuralar*" ("Izvanrečenični elementi") gdje se govori o elementima koji izravno nisu uključeni u tvorbu rečenice, nego indirektno upućuju na njeno značenje, kao što su: vezničke čestice (bağlama edatları), uzvične čestice (ünlem grupları) i umetnute rečenice. Ti elementi mogu stajati na bilo kojem mjestu u rečenici. Autorica ove knjige dijeli rečenice: 1. *s obzirom na konstrukciju* na: a) proste /basit cümle, b) složene/birleşik cümle (npr. pogodbene složene, "iznutra složene rečenice/ iç içe birleşik cümle", c) rečenice s veznicima /bağlı cümleler d) "naporedne rečenice" / sıralı cümleler); 2. *s obzirom na vrstu rečeničnog predikata* na: a) imenske, b) glagolske; 3. *s obzirom na mjesto uvrštavanja predikata* na: a) rečenice s uobičajenim rasporedom /kurallı cümle, ili "düz cümle", i b) inverzne rečenice /devrik cümle - kad predikat ne stoji na kraju rečenice; i 4. *s obzirom na "značenje"* na: a) afirmativne /olumlu cümle, b) niječne /olumsuz cümle, i c) upitne /soru cümlesi.

U drugom dijelu knjige (*Cümle Tablilleri*, 75-164) uočavamo mnoštvo rečenica koje se analiziraju na osnovu principa predočenih u prvome dijelu knjige. Počinje se s analizom prostih rečenica, da bi se kasnije prešlo na složenije primjere. Analiziraju se čak i rečenice koje su pisane u stihovima. Izostala je, dakako, stilaska analiza, a ne posvećuje se posebna pažnja ni redu riječi. Prisutna je, dakle, samo sintaksička analiza koja se bavi funkcijama određenih rečeničkih konstituenata. Rečenice se uglavnom analiziraju u skladu s osnovnim pravilima "tradicionalne" turske sintakse, tj. u skladu s onim pravilima kojih se danas pridržavaju gotovo svi udžbenici i gramatike turskog jezika u obrazovnome sistemu Republike Turske. Ne primjećujemo značajnijeg utjecaja strujanja novih pravaca i metoda koji obilježavaju modernu lingvistiku 20. stoljeća. Knjiga "Türkçede Söz Dizimi" prof. Lejle Karahan izgleda da ima za cilj pružiti osnovne podatke o sintaksičkoj analizi rečenice u turskom jeziku. Možda bi kao glavnu osobitost njene knjige mogli izdvojiti to što se ona ne bavi opisom kompletne turske gramatike, nego samo pitanjem sintakse. Velik broj primjera omogućava bolje razumijevanje gramatičkih pravila.

Adnan Kadrić

IMLA KILAVUZU. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Dil Kurumu Yayınları: 525, Ankara 1993., 346 str.

Pravopisi različitih jezika su različiti a nisu isti čak ni pravopisi istoga jezika u različitim vremenskim periodima. Stalno su podložni izmjenama i različitim utjecajima a imaju za cilj olakšati komunikaciju putem pisma. Pismo pak predstavlja sistem grafičkih znakova u kojem se ostvaruju jedinice nekog jezika.

Sama se pisma mogu ostvarivati na razini fonema (alfabeti), sloga (slogovna pisma) i riječi ili morfema (piktogrami i ideogrami). Pismo također podrazumijeva i bilježnje nefonemskih jezičkih elemenata (pauza, intonacija, naglasaka, tonova i sl.) po određenim pravilima koja se skupa s drugim pravilima o upotrebi grafema, kao jednog od načina realizacije jezika, nazivaju pravopisom ili ortografijom.

Pravopis uglavnom podrazumijeva pravila o upotrebi slova, osobito u gradnji riječi i pravila o pisanju riječi, a zasniva se na fonetskom ili morfološkom ili historijskom pravopisu tako da često uz riječ pravopis možemo uočiti sljedeće atribucije: historijski, tradicionalni, fonetski, fonematski, morfološki, etimološko-fonetski, hijeroglifski i simbolički. Pravopis se još naziva i ortografijom (orthos/ pravilno + grapho/ pišem = pravopis). Ortografskim pismom najčešće nazivamo ono pismo koje je prihvaćeno (i normirano) za određeni jezik, za razliku od transkripcije koja, iako može vjerno predočiti izgovor određenih fonema, nije prihvaćena kao standardno pismo nekog jezika.

Nakon uvođenja latinice u turski jezik napisan je i prvi pravopisni rječnik (İmlâ Lugatı) 1928. godine sa 25.000 riječi koje su bile napisane uporedo latinicom i arebicom. Nakon toga 1941. godine štampa se "Pravopis" (İmlâ Kılavuzu) koji je do 1962. godine doživio šest izdanja. Za izradu pravopisa od početka bilo je zaduženo Tursko lingvističko društvo (Türk Dil Kurumu). Godine 1965. objavljen je "Novi pravopis" (Yeni İmlâ Kılavuzu) koji je imao 7 izdanja. Potom je 1977. godine izašlo deveto izdanje pravopisa "Yeni Yazım Kılavuzu". Uporedo s izdanjima pravopisa Turskog lingvističkog društva (TDK) različiti pojedinci i udruženja izdavali su pravopise turskog jezika.

U Ankari je 1993. godine pod pokroviteljstvom Atatürkovog visokog društva za kulturu, jezik i povijest

(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) a u organizaciji Turskog lingvističkog društva (Türk Dil Kurumu) izašao još jedan pravopis turskog jezika pod imenom "İmlâ Kılavuzu" koji je odobren od Ministarstva za obrazovanje (Millî Eğitim Bakanlığı), Pravopisne komisije (İmlâ Birliđini Temin Komisyonu) i Odjela za pravopis Turskog lingvističkog društva (Türk Dil Kurumu). Predsjednik je Pravopisne komisije bio prof. dr. Hasan Eren, njegov zamjenik prof. dr. Abdurrahman Güzel i sekretar prof. dr. İsmail Parlatur. Među članovima komisije bio je prof. dr. Hamza Zülfikar i ostali videniji turski lingvisti.

U uvodu se daje kraća obavijest o pisanju turskih pravopisa otkako je latinica postala zvaničnim alfabetom u Turskoj, od prvog pravopisnog rječnika kojeg je izdao Komitet za turski jezik (Türk Dili Encümeni). Ističe se činjenica da su pravopisna pravila stvar dogovora i nešto što se stalno dopunjava. Napominje se da je ovo treće izdanje ustvari dopunjeno izdanje pravopisa "İmlâ Kılavuzu" iz 1985. godine. Budući da se turski jezik iz dana u dan stalno i postepeno mijenja, bilo kao posljedica jezičke politike ili svoje aglutinativne naravi i velike tvorbene sposobnosti pri derivaciji na gotovo svakoj jezičkoj razini, data su objašnjenja zašto se uvode neke novine u ovome izdanju pravopisa.

U drugom dijelu (str. 5-45) daje se koncizan opis pravopisnih pravila (İmlâ kuralları) i glavnih pravopisnih principa (ana ilkeler) u turskom gdje se ističe da je turski pravopis fonetski (ses İmlâsı /fonetik İmlâ). Zatim se daju nužne informacije o turskom alfabetu koji je usvojen 01.11. 1928. godine, uz opis izgleda malih i velikih, štampanih i pisanih slova u turskom jeziku (29 slova); slikovito se predstavlja 8 turskih vokala sa podjelom na različite grupe i daju se osnovna pravila za bilježenje cirkumfleksa, pravi se osvrt na klasifikaciju turskih konsonanata i ukazuje na neke glasovne promjene. Navode se,

zatim, primjeri i pravila za ispadanje samoglasnika (ünlü düşmesi), specifičnosti pisanja infinitiva u različitim kontekstima, pisanje riječi "ile", sufiksa "ken" i "ki", upitnog sufiksa "mi, mı, mu, mü", veznika "da/de", veznika "ki" i nastavaka glagola "imek" (biti). Određuju se zatim pravila kad se piše veliko a kad malo slovo u nekoj riječi, pravila za pisanje složenica i polusloženica (str. 20-21), pisanje vlastitih imena osoba, mjesta, udruženja, društava, pisanje stranih riječi (yabancı kelimeleri) iz različitih jezika (arapskog, engleskog, grčkog, ruskog).

U ovom pravopisu određuju se i pravila za razdvajanje riječi (kelimelerin ayrılması), pisanje tačke (nokta), zareza (virgöl), tačke-zareza (noktalı virgöl), dvotačke (iki nokta), tri tačke (üç nokta), upitnika (soru işareti), uskličnika (ünlem işareti), crtice (çizgi), navodnika (tırnak işareti), zagrada (parantez), skraćenica (kısaltmalar), brojeva (sayılar) i datuma (tarih).

U drugom dijelu (str. 47-346) ovog pravopisa na 300 stranica i u tri stupca, po alfabetskome redosljedju, poredano je oko 35.000 riječi. Da se primijetiti značajno odsustvo arabizama i persizama, izuzev onih koji su već usvojeni kao turske riječi. Ima jedan mali broj galicizama i veći broj neologizama, turskih riječi koje su se u novije vrijeme počele upotrebljavati pod utjecajem različitih struja što, težeći za "čistotom" vlastitoga jezika, nastoje "očistiti" turski jezik od stranih riječi. Na kraju se ovoga pravopisa daje njegov sadržaj.

Značaj je pravopisa u svakome jeziku veliki. Za standardizaciju nekog jezika, osim gramatike i rječnika, nužan je pravopis. Kvalitet i vrijednost pravopisa nije određena njegovom veličinom nego funkcijom i praktičnom upotrebom kojom se on potvrđuje u jeziku. Prije svega, on ukazuje na to kako je riješeno pitanje pravilnog pisanja riječi, velikih i malih slova, dijakritičkih i drugih znakova u nekom jeziku. A ovaj pravopis iz 1993. godine, imajući, dakle, i svoju praktičnu

vrijednost svuda gdje se koristi, turkolozima u cijelome svijetu predstavlja ilustraciju kako se ovo pitanje zvanično, unutar državnih institucija, rješava u suvremenom jeziku Republike Turske.

Adnan Kadrić

VIDIN TÜRKLERI (Dil - Folklor - Din) Yazan: Ord. Prof. Dr. Gyula Nemeth, Çeviren: Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996. pp. İV+366

Na različitim područjima prostora na kojem se govori jedan jezik tokom vremena, a pod utjecajem različitih, često ekstralingvističkih faktora, u govoru se stvaraju novi oblici koji vode ka nastanku dijalekta tog jezika. Novi oblici postaju osobenosti dijalekta po kojima se on razlikuje, na jednoj strani, od "matičnog" jezika, i na drugoj strani, od drugih dijalekata istoga jezika. Istraživanje jednog dijalekta podrazumijeva ukazivanje na njegove osobenosti, što dalje pomaže osvjetljavanju brojnih pitanja kao što je mjesto dijalekta u odnosu na "matični" jezik i u odnosu na druge dijalekte, utjecaj drugih jezika na dati jezik, posebno kad je riječ o plurilingvalnoj zoni, historijski uvjeti u kojima se dijalekat formirao i dr.

Materijal koji se zabilježi na terenu u cilju dijalektoloških istraživanja nosi informacije o načinu života i kulturi zajednice jednoga područja, zbog čega su ovakvi tekstovi, objavljeni u knjigama ili člancima predmet istraživanja ne samo lingvista i proučavalaca književnosti, nego i etnologa i sociologa.

Na ovaj je način zanimljiva knjiga *Die Türken in Vidin* koju je 1965. god. objavio mađarski turkolog Gyula Nemeth (1890-1976). Predmet našeg prikaza je turski prijevod ove knjige koji

je pod naslovom *Vidin Türkleri* pripremio dr Abdurrahman Güzel, profesor na Univerzitetu "18. Mart" u Çanakkale.

Poznat po velikom broju naučnih radova (više od tri stotine) u kojima se bavi različitim pitanjima turskog jezika, prof. Nemeth je dugi niz godina posvetio istraživanju turskih govora Balkana. Među njegove najznačajnije doprinose ovom naučnom području spada prilog pod naslovom *Zur Einleitung der türkischen Mundarten Bulgariens* (Sofia, 1956) u kojem je prof. Nemeth turske govore na Balkanu klasificirao na istočno-rumelijske i zapadno-rumelijske, ukazujući na jezičke osobenosti jednih i drugih govora, kao i na jezička obilježja prelaznog područja. Veliki je doprinos poznavanju turskih govora na Balkanu i Nemethovo djelo pod naslovom *Die Türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert* (Budapest 1970). Ovdje je prof. Nemeth naučnoj javnosti predstavio tekst napisan u Mađarskoj 1668. god. latiničkim pismom na turskom jeziku koji predstavlja bosansko-turski dijalekat. Analizu teksta je Nemeth dao kroz poglavlja o fonetici i o morfologiji, dok je M. Mollova, na osnovu ovoga teksta napravila analizu sintakse turskog jezika koji se govorio u Bosni.⁶

Za rad na prijevodu studije o vidinskim Turcima prevodilac je bio podstaknut, kako navodi u svome predgovoru, činjenicom da ona "predstavlja živi spomenik jezika i kulturnog blaga Turaka u Vidinu", gradu u zapadnom dijelu Bugarske koji je bio sjedište sandžaka. ("Mütercimim Söz Başı", 1-2).

Kako je djelo *Die Türken von Vidin* svojevremeno prikazano u POF-u (28-

⁶ M. Mollova "Syntaxe de l'ancien Turc en Bosnien", *POF XXXVII/1987* (1988), s. 9-72. Koristeći se primjerima iz istoga teksta E. Čaušević je dao prilog pod naslovom "Bosanski" turski i njegova autentična obilježja." *POF41/1991* (1991), s. 385-394.

29/1978-79, (1980), s. 478-479) smatramo suvišnim zadržavati se na detaljnom opisu studije, tim više što se prevodilac dosljedno pridržavao originala. Prijevod ove studije na turski jezik iskoristićemo kao povod da podsjetimo na njen značaj.

Iznoseći u uvodnom dijelu ("Yazarın Söz Başı", str. 3-8) najznačajnija obilježja govora vidinskih Turaka koja je klasificirao u osam tačaka, autor je ukazao da se "ista ova obilježja nalaze u svim turskim govorima na Balkanu, sve do Jadranskog mora". S druge strane, kako se ista obilježja nalaze i u dijalektima sjeverne Anadolije, Nemeth ukazuje na nespornu historijsku povezanost rumelijskih i sjevero-anadolskih dijalekata. (str. 5-6) Koliko je truda uloženo u prikupljanje materijala za ovo istraživanje kazuje autorova bilješka kako mu je jezički materijal prikupljen u Vidinu ponudio "više podataka nego što je očekivao" i kako je ovdje našao "ključne" podatke za klasifikaciju turskih govora Balkana. (str. 5)

U uvodnom dijelu ("Giriş", str. 9-22) autor je, između ostalog, opisao poteškoće sa kojima se susreće istraživač prilikom prikupljanja jezičkog materijala na terenu i objasnio je metodu koju je primijenio u svome radu. Nemeth je najprije ukazao da se usmeni materijal naučnom svijetu predstavlja na različite načine. Jedan način je da se tekstovi objavljuju obrađeni prema pravilima standardnog jezika, zbog čega tekst izgubi dijalekatska obilježja. Drugi način je objavljivanje teksta upravo onako kako je zabilježen, što opet stvara poteškoće za jezička istraživanja, pošto ovako objavljen tekst sadrži nedosljednosti koje su posljedica, ponekad, čak i psihološkog stanja izvora. Stoga se Nemeth, kako navodi u ovom dijelu studije, odlučio za "neobičajan" metod da prikupljeni materijal prekontrolirše osoba "dobre jezičke formacije" (str. 15) koja dobro poznaje jezik područja na kojem je materijal prikupljen. Na taj način su izbjegnute nedosljednosti u

izgovoru pojedinih glasova, a dijalekatska obilježja nisu narušena.

Kao veliki doprinos Nemethove studije o vidinskim Turcima Hazai ističe činjenicu da je ovdje u istraživanje uključena historijska perspektiva. U ovoj historijskoj dimenziji, u kojoj odlučujuću ulogu ima sinteza i dovođenje u vezu svih relevantnih historijskih izvora jezika, prema Hazaijevim riječima, leži veliki značaj Nemethovih studija o turskim govorima na Balkanu.⁷

Napomenimo na kraju da je turski prijevod obogaćen biografijom i detaljnom bibliografijom radova prof. Nemetha. ("Gyula Nemeth'in Hayatı ve Eserleri" str. 333-363). Mjestimično je prevodilac uveo podnaslove u gramatičkom dijelu studije, što olakšava snalaženje u građi a ne remeti tok izlaganja originala.

Zahvaljujući turskom prijevodu Nemethove studije o vidinskim Turcima ona je postala pristupačnija širem krugu čitalaca u Turskoj.

Kerima Filan

ORIENTALIA SUECANA (An International Journal of Indological, Semitic and Turcic Studies), VOL. XLV-XLVI (1996-1997), Department of Asian and African Languages - Uppsala University, Uppsala, Sweden 1997., 239 str.

Danas se orijentalistika u svijetu najčešće shvata kao "skup nauka koje proučavaju kulturu i civilizaciju istočnih naroda", prije svega jezike, književnosti, arheologiju, historijske osobnosti, umjetnička dostignuća, vjerske i druge sisteme života, kao i običaje raznih

⁷ G. Hazai, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*, Akademiai Kiado, Budapest 1978, 2. 117.

naroda u Aziji, sjevernoj i istočnoj Africi, te tako u najširem smislu riječi obuhvata: sinologiju i jamatologiju, indologiju, iranologiju, turkologiju, asiologiju, semitologiju (dio asiologije, hebreologiju, arabologiju, etiologiju), hetitologiju, hamitologiju itd. (Simeon, R., II, 994). Dakle, Evropa ("stari kontinent") uzima se kao centar kako bi se "lakše" definiralo što je Istok. U nekim zemljama Evrope, čak i na nekim visokoobrazovnim institucijama, proučavanje jezika, kulture i civilizacije Slavena također spada u "orijentalistiku". Razvoj pojedinih grana orijentalistike u Evropi bilježimo već od 13. st. Kod nas u Bosni sa razvojem osmanskog školskog sistema otpočinje učenje nekih orijentalnih jezika (kao što su arapski i hebrejski), književnosti, kulture i tradicije.

Časopis "Orientalia Suecana" bavi se indološkim, iranološkim, semitskim i turkijskim studijama. Utemeljio ga je 1952. godine Erik Gren. Taj časopis izlazi i danas, okupljajući velik broj orijentalista različitog profila. Broj XLV-XLVI (1996-1997), priredjen na Odsjeku za azijske i afričke jezike (Department of Asian and African Languages) Univerziteta u Uppsali (Švedska), izašao je iz štampe 1997. godine. Radovi su pisani na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku.

Na početku časopisa nalazi se tekst Larsa Johansona "In Memoriam Walter Björkman (1896-1996)", pisan povodom smrti tog poznatog arabiste, a kasnije i turkologa. Lars Johanson je ukratko opisao Björkmanov životni put, čime se bavio, kad je doktorirao, gdje je predavao i šta je napisao. Sljedeći se tekst odnosi na proučavanje kulture i civilizacije Indije "Louis Dumont et les renouçants indiens" (str.9-12) a napisao ga je Johannes Bronkhorst. Potom slijedi interesantna studija koja se bavi jezičnim kontaktima turkijskih i iranskih jezika sa akcentom na proučavanju "kurmanji" dijalekta ("Turco-Iranian language contact: the case of Kurmanji", str.13-

19). Autorica rada Christiane Bulut napominje da je pitanje "kurmanji" dijalekta, jednog od najraširenijih kurdskih dijalekata, interesantna tema za brojne komparativne studije koje se bave međujezičnim kontaktima. Govornici "kurmanji dijalekta" najvećim dijelom žive u istočnoj Anadoliji, sjeveroistočnoje Iranu, na sjeveru Iraka i Sirije, u manjim zajednicama centralne Anadolije i u velikim gradovima na zapadu Republike Turske, kao i u Libanonu, Armeniji, Gruziji i Kazahstanu. Interesantan je slučaj mijenjanja čak i gramatičke naravi tog dijalekta pod utjecajem ostalih jezika, što je rijetka pojava u međujezičnim kontaktima. Ipak, proces je normiranja jezika prepušten intelektualnim krugovima u emigraciji koji su već napisali gramatiku zasnovanu na "kurmanji" dijalektu, kako bi donekle ublažili sintaktičke devijacije nastale pod direktnim utjecajem jezika s kojima su u kontaktu.

U radu T. Y. Elizarenkove "The Concept of Water and Names for It in the Rgveda" (str.21-29) govori se o problemu istraživanja značenja i značaja pojma "voda" u tekstovima Rig-vede. To je svojevrsna jezička analiza jako arahaičnih, vjerskih, poetskih tekstova čija analiza podrazumijeva i temeljito poznavanje kulture, vjere, civilizacije, filozofije, običaja, pa čak i povijesti naroda Indije. Zatim, slijedi kraći tekst "A Solution to the Problem of Gurage" (str. 31-32) Jacka Fellmana sa Bar-Ilan Univerziteta (Izrael), tekst koji je pomalo neobično, ali i primamljivo, naslovljen. Radom se želi predložiti ideja za rješavanje problema istraživanja i proučavanja "gurage" skupine jezika (grupe etiopsko-semitskih jezika kojim govori oko 500 000 ljudi, u oblasti 70 milja južno i jugozapadno od Adis Abebe pa sve do rijeke Awash River na sjeveru). Po autoru teksta, sociolingvistička analiza jedino može razjasniti neobične razlike i sličnosti među jezicima te skupine i ona je najpouzdaniji kriterij

njihove klasifikacije. I rad "Sri-Mistress of a King" (str. 33-61), čiji je autor Minoru Hara (Tokio), zasnovan je, kao i već spomenuti rad T. Y. Elizarenkove, na analizi nekih tekstova Rig-vede, onih u kojima se hvale neke osobine određenih žena, kao i tekstova u kasnijoj književnosti koji su nastali pod utjecajima sličnih, uglavnom feminističkih ideja.

Ingeborg Hauenschild u svome radu "Türksprachige Benennungen für den Maulwurf" (str. 63-80) govori o nazivima za evropsku krticu (*Talpa europaea*) u turkijskim jezicima, krticu koja živi u dubokim šumama, jako sitnih očiju, tamne kože, kratke i sjajne dlake i jako osjetljiva sluha. Autorica navodi i velik broj djela gdje se navode različiti nazivi za tu životinju, kao što su: *Codex Cumanicus*, *Kitab al-idrak li-lisan al-attrak*, *Yadigar-i Ibn Šarif* itd. Spisak korištene literature također je velik. Carina Jahani u radu "Bya o baloč - the Cry of a Baloch Nationalist" (str. 81-95) bavi se analizom poezije Gul Khan Nasira koji je, osim na urdu i paštu dijalektu/jeziku, pisao i na baloči jeziku, jeziku oblasti Baločistan. Najpoznatija pjesma Gul Khan Nasira koja je predmetom jezičke analize objavljena je 1952. godine. Osim transkripcije teksta na latinicu, dat je i prijevod pjesme na engleski. Potom slijede bilješke o formi i metru u kojem je napisana pjesma (*tarkibband*), kao i o rimi. Pjesma je pisana u aruz-metru. Autor članka pravi usporedbu te pjesme sa ostalim pjesmama Gul Khan Nasira, zatim daje osnovne podatke o jeziku (baloči) i dijalektu (rahšani) pjesnika i završava sa ortografskim osobitostima njegove pjesme. Interesantan je i rad Mefküre Mollove o "pomoćnom" aspektu izvjesnih turskih glagola sa a -oş (*Aspect auditif de certains verbes Turks a -oş*; 101-114). Slijedi rad koji se bavi istraživanjem utjecaja Hafizovih ideja u književnosti na neke francuske književnike 19 st. (*A la recherche de Hafez - Etude sur les traductions*

françaises de l'oeuvre de Hafez, 1800-1852, str. 123-135), čiji je autor Zahra Shams. Rad koji se bavi tradicionalnim dječijim igrama u sjeverozapadnoj Kini u oblasti Minhe Hui i Monguor (Minhe Monguor Children's Games, str. 179-216) napisali su skupa Zhu Yongzhong i Kevin Stuart. U radu je jako opširno dat način kako se te igre igraju. U dodatnim bilješkama skreće se pažnja i na neke kineske običaje koji su utjecali na razvoj tih dječijih igara. Iza tog rada slijedi zanimljiva kraća bibliografija objavljenih radova Frithiofa Rundgrena u posljednjih desetak godina (1986-1997), povodom 75 godina njegova života (Frithiof Rundgren's Published Works 1986-1997, str. 217-220), prikazi pojedinih knjiga, spisak interesantnih knjiga i radova iz orijentalistike koji su objavljeni u raznim krajevima svijeta u toku protekle godine, kao i spisak i adrese naučnika, suradnika časopisa *Orientalia Suecana*, koji rade u različitim znanstvenim institucijama širom svijeta.

Adnan Kadrić

Prof. dr. Bećir Džaka, HISTORIJA PERZIJSKE KNJIŽEVNOSTI OD NASTANKA DO KRAJA 15. VIJEKA, Naučno istraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo 1997., 449 str.

Zahvaljujući velikom trudu prof. dr. Bećira Džake i razumijevanju Naučno-istraživačkog instituta "Ibn Sina" u Sarajevu, izašla je jedna nadasve dobrodošla knjiga iz oblasti iranistike, ali i opće kulture. Naša čitalačka javnost nije do sada imala sreću da se upozna sa bogatom baštinom perzijske klasične književnosti u širem obimu, što je posljedica nedostatka stručnjaka iz ove oblasti. U ovoj knjizi je obrađena iranska književnost od samih početaka do kraja 15. stoljeća, tj. do kraja epohe klasične

perzijske književnosti, iza koje već slijedi dekadencija u književnom procesu.

To je historija jedne književnosti koja nudi mnogo više od samog naslova. Uz obilje povijesnih podataka dat je kulturno-civilizacijski okvir iranske kulture u čijem okrilju je izrasla jedna sjajna književna tradicija, čija finoća i ljepota nadilazi vrijeme. U svjetskim antologijama imena klasika kao što su Rumi, Hafiz Širazi, Sa'di, Feriduddin Attar i Hajjam sinonimi su za vrhunska djela svjetske baštine. Autor nas sistematski vodi kroz nacionalnu povijest dajući dijahronijski pregled književnog procesa: period kad su se iranski narodi izdvojili iz indoevropske skupine arijskih naroda, negdje oko 2000. godine p.n.e.; avestinski period - početak samostalne iranske tradicije na baktrijskom jeziku (kasnije avestinski) koji se počinje razlikovati od jezika veda; period dinastije Ahemenida koji su se služili staroperzijskim jezikom i koristili klinasto pismo između 5. i 6. stoljeća p.n.e.; period dinastije Sasanida koji su se služili srednjoperzijskim jezikom (pahlevi sasani) i pahlevi pismom; period vojne, političke i kulturne hegemonije Arapa i islamizacije Iranaca; zatim se hronološki nadovezuje razdoblje u kome se pored zvaničnog arapskog jezika koristi i novoperzijski ili farsi deri jezik (obogaćen arapskim riječima i pisan arapskim alfabetom); slijedi period klasične književnosti na farsi deri jeziku (koji je svoju klasičnu formulu dobio u djelima perzijskih pisaca u 9., 10. i 11. stoljeću) sve do kraja 15. stoljeća. Ovim su date bitne civilizacijske odrednice jedne kulture i umjetnosti, a time i književnosti, koje ovaj narod čini osebnim i kojemu je ljepota sastavni dio života.

Knjiga koncepcijski obuhvata književnost drevnog Irana, pretklasičnu i klasičnu perzijsku književnost. Od nepregledne plejade književnih stvaralaca unutar ovih perioda navedeni su i obrađeni samo najpoznatiji autori;

historijske i društvene okolnosti u kojim su živjeli i stvarali, poetske forme koje su koristili, teme i motivi njihove poezije, stvaralački opus, specifičnost pjesničkog ili proznog izraza, a sve ovo bogato ilustrovano stihovima obrađenih autora u stilski vrlo dotjeranom prijevodu našeg autora (s izuzetkom nekoliko prijevoda S. Bašagića i F. Bajraktarevića).

U *Uvodu* (str. 7-11) autor daje u kratkim crtama historijski pregled perzijskog jezika i pisma, kao i razvojne faze perzijske književnosti od njenog postanka do danas. Naglašava da je predmet interesovanja ove knjige književnost na perzijskom jeziku u užem smislu, tj. na geografskom području današnjeg Irana. Kako sam autor kaže, područja izvan geografskih granica Irana u domenu su interesovanja historija književnosti drugih iranskih naroda koji su nekad bili u sastavu ogromnog Perzijskog carstva. Klasična perzijska književnost je okosnica sveukupne iranske književnosti (ona je uključivala i druge zemlje osim Irana), a za savremenu književnost je adekvatniji naziv književnost Irana ili iranska književnost. Napominje da na našim prostorima perzijska književnost, posebno poezija, asocira na bogatstvo i ljepotu pisane riječi. Na kraju *Uvoda* data je hronološki periodizacija perzijske književnosti:

Književnost drevnog Irana

Pretklasična perzijska književnost

Klasična perzijska književnost

Period dezintegracije i dekadence (16.-19. v.)

Književnost Irana od 19. v. do danas.

U poglavlju *Književnost drevnog Irana* (str. 13-54) autor iscrpno govori o vjerskim učenjima koja su usko vezana za tadašnje književne procese: o zoroastrizmu (str. 15-21) i Avesti - najstarijem pisanom spomeniku Iranaca (str. 23-34); o staroperzijskom spomenicima pisanim klinastim pismom (str. 35-36); o manihejstvu i mazdeizmu (str. 45-54), kao i predislamskoj književnosti

srednjeg vijeka u Iranu, čime se završava jedan period u književnosti na pahlevi jeziku.

Pretklasična perzijska književnost (str. 55-73) je sljedeće poglavlje vremenski omeđeno od sloma Sasanidskog carstva polovinom 7. vijeka i vojne nadmoći Arapa pa do pojave šoubitskih (antiarapskih), nacionalnih pokreta u 10. vijeku. Ovaj period se odlikuje snažnom i izvrsnom prevodilačkom djelatnošću u nastojanju da se očuva iranska kulturna baština. Prevođena su djela sa pahlevija, sirijskog i indijskog na arapski jezik. Za ovu književnost na arapskom jeziku, autor konstatuje: "Iranska književnost na arapskom jeziku u 8. i 9. vijeku je organski dio iranskog književnog procesa koji predstavlja prelaz od književnosti na srednjoperzijskom jeziku u književnost na novoperzijskom. Iranski pisci na arapskom jeziku svojim stvaralaštvom bogatili su perzijski jezik arapskom leksikom i izrazima, a perzijsku poetiku sredstvima arapske poetike." (str. 61) U jednom kraćem sumarnom pregledu i valorizaciji ovog perioda, u čije najbolje predstavnike se ubrajaju Abdullah ibn Mukaffa, Bešar ibn Burd, Ebu Nuvas, eksplicitno se tvrdi: "Iako su ovi i drugi Iranci šoubitskog opredjeljenja pisali na arapskom, sva njihova poezija i proza nose obilježja iranske civilizacije." (str. 59).

Kraj ovog razdoblja obilježava socijalno-kulturni otpor snažnog nacionalnog pokreta koji, nastavlja autor, počinje preferirati novoperzijski jezik (farsi deri), nastojeći da oživi i obnovi ideale kulturnog i književnog života Irana prije dolaska Arapa. U 9. i 10. stoljeću nacionalna i kulturna renesansa daje novi podstrek cjelokupnom političkom, kulturnom i naučnom procvatu. Ovo je početak epohe klasične perzijske književnosti u kojoj književni izraz dostiže svoju kulminaciju i koja je u fokusu autorovog zanimanja.

Poglavljem *Početak književnosti na novoperzijskom jeziku* autor nas uvodi

u epohu klasične perzijske književnosti, unutar koje slijedi princip hronološke, geografske i tematsko-sadržajne klasifikacije književnih ostvarenja u ovom sjajnom razdoblju iranske književnosti.

U 10. stoljeću, na geografski ograničenom području Horasana s glavnim centrom Buharom, u samo jednom stoljeću, pod okriljem velikodušnih ljubitelja umjetnosti - samanidskih emira i vezira, javlja se veliki broj pjesnika i pisaca koji su pisali historije, šahname u stihu i prozi o slavi Iranaca i prevodili velika djela na novi jezik. Čak i naučne discipline dostižu zavidan stepen, posebno hemija i medicina. U okviru ovog horasanskog književnog kruga (str. 73-164) obrađeni su: Ebu Šukur Belhi, Rabia Kizdari, Dekiki, Fahrudin Gurgani, Nizami Gendževi i "... jedna od sjajnih zvijezda na književnom nebu Irana..." (str. 121) Firdusi Tusi. Nije izostavljen ni naučni doprinos u tom periodu, kao ni širom svijeta slavna imena El-Farabija, Ibn Sine i El-Birunija.

Poslije raspada samanidskog carstva vlast dolazi u ruke dinastije Gaznevida, koji su turskog porijekla i koji iz političkih i praktičnih razloga ne mijenjaju ništa na polju iranske kulture, jezika, književnosti i nauke. Ovaj gaznevidski književni krug sa centrom u Gazni (str. 165-204) je predstavljen kroz Unsurija, Ferruhi Sistanija i Minučihri Damganija. Na kraju je sumarni pregled proze gaznevidsko-samanidskog perioda (str. 203-204).

Slijedi seldžučka epoha, koja traje od sredine 11. stoljeća sve do invazije Mongola. Seldžuci, također turskog porijekla, podržavali su i pomagali naslijedeni žar u književnosti i nauci. U ovom periodu, smatra autor, perzijska književnost doživljava jedan od svojih vrhunskih uspona. Književni proces je obilježen panegiričkom i slobodoumnom poezijom. Epoha *Dva pravca*, kako je naziva autor, je bogata književna epoha, puna protivrječnosti i složenosti

karakterističnih za cijelu historiju perzijske književnosti. Tradicionalna panegirička poezija, koja je još uvijek bila pod uticajem gaznevidske škole i koja je ubrzo iščezla, predstavljena je u dvije grupe: pjesnici kod kojih se primjećuju prvi znaci odstupanja od jednostavnosti i težnje ka larpurlartizmu i drugi koji su bili nenadmašni majstori retoričnosti i preciznosti. Ovaj žanr je predstavljen kroz pjesnike Mes'udi Sadi Selmana, Muhamed Enveri Ebiverdija i Hakani Širvanija.

Slobodoumna poezija, antifeudalna, opozicija je panegiričkoj i pod uticajem je sufijskog i isamailitskog učenja. "... odlikuje se time što se u književnost probijaju nova učenja, kao što su heretička učenja ismailita i sufijska, filozofska učenja koja se ogledaju u sekularizaciji pogleda na svijet, u racionalizmu, slobodoumlju i utopijskom traganju za istinom, te praksom pjesnika da ismijavaju i razobličavaju zlo i da podstiču borbu protiv tiranije." (str. 206).

Sufizam kao filozofsko učenje javlja se već krajem 8. stoljeća i širi se prvenstveno u gradovima, kako arapskim tako i iranskim, ostavljajući snažan pečat i u književnom procesu. I nova književna orijentacija koja se tada javlja, pojašnjava dr. Džaka, odraz je sufizma, filozofskog učenja koje ima kritički odnos prema društvenim pojavama, a sufizam je suviše kompleksan fenomen da bi se mogao jednostavno objasniti, jer se javlja u specifičnoj društvenoj bazi i posljedica je specifičnih uvjeta. Stoga što je sufizam ključna riječ za razumijevanje poezije velikih pjesnika, čiji su uticaji bili osjetni sve do kraja 16. stoljeća, autor daje jedan kraći osvrt na nastanak i genezu sufizma i njegove osnovne elemente (str. 209-226) Preko sufijske književnosti, navodi autor, tesavuf se ukorijenio i u Bosni.

Među nepreglednom plejadom književnih stvaralaca koji su obogatili i iransku i svjetsku književnost svojim pjesničkim umijećem, u ovom razdoblju

su istaknuta imena Baba Tahir Urjana, Ebu Seid Ebul-Hajra, Abdullah Ensari Herevija, Sanai Ebul-Medžduda, Feriduddin Muhamed Attara, Mevlana Dželaludin Rumija, Nasiri Husreva, Šemsudin Muhamed Širazija i Mevlana Nurudin Abdurahman Džamija sa kojim se završava zlatni period klasične perzijske književnosti.

Slijedi *Bibliografija* korištenih izvora i literature (str. 447-449).

Hronološki pristup u obradi s vrlo preglednim historijskim razvojem od najranijih vremena do kraja klasičnog perioda, predstavljanje historijsko-civilizacijskog okvira u kojem se uobličavao književni proces te brojni primjeri stihova kao ilustracije stavova koje autor daje o određenim stvaracima i njihovom opusu su glavne odlike ove knjige. Dr. Bećir Džaka je ovim dao nesumnjiv doprinos iranistici, odnosno historiji perzijske književnosti na našim prostorima, i orijentalistici uopće.

Svojom knjigom približio nam je jednu bogatu historiju, kulturu i književnost koja je, iako geografski daleko, ostavila dubok trag kroz islamsku komponentu naše baštine i na nas.

Sabaheta Gačanin

KUR'ANSKE PRIPOVIJESTI, I-X. BEMUST, "Dječija knjiga", Sarajevo, 1998. Priredio Aziz Kadribegović, ilustrirao Ahmet Muminović.

Mladi i još uvijek nedovoljno afirmirani sarajevski izdavač BEMUST upravo je načinio u izdavačkoj djelatnosti korak koji svjedoči o njegovoj inventivnosti i hrabrosti koje zaslužuju pažnju i višestruku afirmaciju. Naime, objavljivanjem deset svezaka slikovnica enciklopedijskog formata, koje sredstvima likovne umjetnosti interpretiraju i opredmećuju kur'ansku hijeropovijesnu

naraciju, BEMUST je unio u izdavačku produkciju osvježenje o kakvome nismo ni slutili, ali je u isti mah označio novu fazu u recepciji kur'anskih poruka, ne zazirući ni najmanje, i s pravom, od mogućih prigovora o blasfemiji. Jer, vjekovna tradicija pamti samo tefsirsko interpretiranje kur'anskoga teksta, a od umjetničkih pristupa *Kur'anu* znamo tek za također vijekovno kaligrafsko obogaćivanje, bilo da su u pitanju prijepisi integralnoga teksta, bilo pojedinih njegovih dijelova u beskonačnom variranju čudesno stiliziranih levhi. Prvi put, koliko znamo, pojedini dijelovi *Kur'ana* - hijeropovi-jesna zbivanja o kojima govori u formi pripovijesti - predstavljaju nam se slikama čije čvrste linije i bogato iznijansirane boje vizualiziraju sudbinska hijeropovijesna zbivanja, izvlačeći ih konačno iz imaginarnosti tekstualne naracije. U tradiciji se, dakle, dogodilo nešto važno i neobično: sasvim izravno dokida se rašireno uvjerenje o tome kako islam i likovne umjetnosti, tačnije slikarstvo, nikada i ni na koji način nisu bili u odnosu savezništva, odnosno uzajamnog afirmiranja.

Premda ovako značajno nov odnos prema *Kur'anu* i tradiciji nastaloj na grafičkoj interpretaciji teksta zahtijeva znatnu pažnju i široka obrazlaganja, na ovome mjestu - u prostoru čvrsto uokvirujuće rubrike - možemo reći tek toliko da BEMUST-ove slikovnice kur'anskih pripovijesti doživljavamo kao izuzetno osvježenje i kao neblasfemično likovno ilustriranje kur'anske naracije, budući da su saradnici na ovome projektu izvršili pravovaljan odbir *narativnih* tekstova - dakle, upravo onih tekstova čija likovna vizualizacija nam se ukazuje kao nešto čemu smo se, zapravo, ipak mogli nadati.

Od deset svezaka *Kur'anskih pripovijesti* - sve u tvrdome povezu i svaka na 32 bogato ilustrirane strane u koloru - prvih šest sadrže likovnu i tekstualnu obradu priča iz *Kur'ana* koje

je priređivač Aziz Kadribegović odabrao prema kriterijima koje možemo samo pretpostavljati. Autor, ili priređivač, davao je svoje naslove pripovijestima, ne označavajući iz kojeg poglavlja su uzete, što i ne smatramo propustom za ovakvu vrstu prezentacije.

Prvi svezak sadrži priče: *Stvaranje čovjeka, Sinovi Ademovi, Stradanje naroda Nûhova, Nisu voljeli one koji opominju*; drugi: *Užasan glas, Vjera Ibrahimova - vjera prava, Učini da grane sa zapada, Moć je samo u Allaha*; treći: *Jusuf i njegova braća*; četvrti: *Zulkamejn, Mûsa i Faraon, Prekršeno obećanje*; peti: *Mûsa i onaj koji ima znanje, Allah ne voli objesne, Davud i Džalut, Davud i parničari, Poslanik Sulejman i kraljica od Sabe*; šesti: *Kazivanje o Junusu, Stanovnici pećine, Isa sin Merjemin, Ako Bog da, Allah sve može*.

Preostale četiri sveske donose *Pripovijesti o životu i smrti posljednjeg Allahovog poslanika Muhammeda a. s.*

Nažalost, nigdje u ovome izdanju nije naznačeno ko je prevodilac teksta, i to je svakako krupan propust, jer nije nevažno ko potpisuje prijevod tako važnog teksta, makar bio smješten i u slikovnice. Poredili smo ga sa svim našim prijevodima i utvrdili smo da u slikovnicama nije nijedan doslovno preuzeti prijevod, već se radi o novome prijevodu ili o neautoriziranoj adaptaciji nekog već postojećeg prijevoda. Ovako ozbiljan projekt morao bi u narednom izdanju otkloniti ovako ozbiljan propust.

Inače je tekst u slikovnicama uspješno stiliziran, sa vrlo učestalim a odmjeranim, sintaksnim inverzijama koje sjajno saraduju sa slikama u realiziranju očekivanog tona bajkovitosti.

Tekst je u izvjesnom odnosu podređenosti prema slikarskom tretmanu prizora, ili barem nije u odnosu nadmetanja sa slikarskom prezentacijom: tekst se često povlači na rubove stranica, na bridove velikih slika-prizora, ili je

diskretno preplavljen bojama slika-prizora. Recipijent ne uočava odmah tekst - njegov pogled zastaje najprije i zadržava se poduže na izvanrednim ilustracijama Ahmeta Muminovića, pa tek nakon zasićenja slikom obraća se tekstu povučenom na rubove pravih slikarskih panorama. Ilustracije su urađene tako da teže samodovoljnosti koju gotovo i uspijevaju osvojiti. Naime, ilustracije predstavljaju čitave događaje ili veće cjeline kompleksnih događaja kojima je tekst "manje važan" nego što je to slučaj u sekventnosti kakvu imamo u sintaksi stripa, na primjer, u kome su filaktere veoma funkcionalne upravo s obzirom na karakterističnu i naglašenu sekventnost prizora. U slikovnicama o kojima je riječ tekst ne teži nikakvim grafičkim rješenjima koja bi ga isticala i dovodila do statusa stripovske filakterske funkcionalnosti; on se ne nadmeće sa krajnje uspješnom vizualizacijom događaja prvobitno iskazanih narativnim strukturama. Ovakav odnos teksta i slike čini se opravdanim i odmjerenim budući da i jest cilj cijeloga projekta da *slikovnicama*, odnosno sredstvima likovne umjetnosti, opredmeti i vizualizira događaje koje tekst tek identificira kao kur'ansku naraciju. Prema tome, *Kur'anske pripovijesti* su uspješan izdavački i autorski rad u čijoj polifunktionalnosti je, vjerovatno, educiranje djece jedan od temeljnih pretpostavljenih zadataka.

Esad Duraković

Fahri Kaya, ÇAĞDAŞ BOŞNAK EDEBIYATI ANTOLOJISI. Yapı Kredi Kültür-Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş. İstanbul, 1997., pp 323.

Sumirajući književnost jednog brojčano malog naroda kao što su Bošnjaci u obliku antologijskog izbora, vidimo na kraju stoljeća da smo u toj književnosti

nastajaloj na razmeđu svjetova i epoha imali jednog S. Bašagića, M. Č. Čatića, H. Humu, A. Nametka, Č. Sijarića, M. Selimovića, H. Kikića, S. Kulenovića, M. Dizdara, D. Sušića, A. Isakovića, A. Sidrana, I. Horozovića i još čitavu plejadu izvrsnih pjesnika, pripovjedača, dramskih pisaca.

Prva naša antologija bošnjačke književnosti koja je zahvatila bošnjačko stvaralaštvo kroz njegovo polumilenijumsko trajanje - Isakovićovo *Biserje* - pojavila se prije četvrt stoljeća (Zagreb 1972.) i priuštila priređivaču, književniku Aliji Isakoviću pored neprolazne slave i prolaznu glavobolju jer se o pojavljivanju ovakve knjige raspravljalo i na visokim partijskim forumima.

To otuda što je netom priznata "muslimanska" nacija još nekako i mogla biti priznata, ali nije bilo uputno da ta nacija ima čak i svoju književnost.

U proteklih četvrt stoljeća dogodilo se mnogo toga na planu afirmacija bošnjačke književnosti. Najprije je izdavačka kuća "Svjetlost" izdala izbor "muslimanske" književnosti u 25 knjiga, u izboru i redakciji Enesa Durakovića. Zatim je pokrenuto izdavanje bošnjačke književnosti u 100 knjiga u okviru BZK Preporod (dosad izašla tri kola sa petnaest knjiga), da bi potkraj prošle godine izdavačka kuća Alef (direktor i urednik Enes Duraković) izdala antologije bošnjačke književnosti u deset knjiga i pripremila izdanje Bošnjačka književnost u književnoj kritici (u šest knjiga).

Kao rezultat afirmacije bošnjačke književnosti kod kuće, u Bosni, povećava se interes za njom i u svijetu. Pored interesa za prevođenje djela naših najvećih književnika sve se češće javlja interes i za panoramnim pregledom cjelovite bošnjačke književnosti. Tako se 1990. godine u Parizu pojavio izbor bošnjačke književnosti u prevodu ne francuski jezik. Izbor pod naslovom "Litterature bosniaque musulmane du

XVI siècle à nos jours" priredili su Adil Zulfikarpašić i Fehim Nametak, a štampan je kao poseban broj pariškog časopisa *Migrations litteraires*.

Tačno na dvadesetpetu godišnjicu Isakovićeva *Biserja* pojavila se "Antologija suvremene bošnjačke književnosti" u prijevodu na turskom jeziku u izboru Fahri Kaje, književnika iz Skoplja. Još ranije je ovaj istaknuti pjesnik, pripovijedač, kritičar i antologičar pokazivao interes za bošnjačku književnost i kao urednik skopskog časopisa "Sesler" i kao prevodilac pojedinih djela bošnjačkih pisaca na turski. Sada se kao kruna tog višegodišnjeg interesa za bošnjačku književnost pojavio i ovaj antologijski izbor iz te književnosti.

Na početku knjige (str. 13-36) Fahri Kaja upoznaje turskog čitaoca sa sudbinom Bosne i Hercegovine od Berlinskog kongresa 1878. do naših dana, završavajući zapravo svoje pisanje usred bosanskih ratnih zbivanja, 1994. godine. Rijetko će koji stranac, pa i onaj najdobronamjerniji, ovako znalački ocijeniti krvavu borbu za Bosnu, u vrijeme dok je njenom narodu osporavano legalno postojanje pod vlastitim imenom, kao što je to učinio Fahri Kaja. Za njega krvavi rat izazvan brutalnom srpskom agresijom na Bosnu nije iznenađenje. To je jedan intelektualac njegova kova mogao očekivati i očekivao je kao logičnu posljedicu stoljetnog potiranja bošnjačke nacije pa i onda kad nije nosila ni vlastito ime. F. Kaja opisuje političke prilike u Bosni još u XIX stoljeću posebno naglašavajući teške prilike u kojima su ostali Bošnjaci-muslimani odlaskom Turaka 1878. kada se veliki broj njih odselio u Tursku.

Upravo od toga vremena, od pojave Kapetanovićeva *Risalei ahlaka, Narodnog blaga i Istočnog blaga*, časopisa *Bošnjak i Behar* koje i Kaja navodi kao prijelomne trenutke u književnom preporodu kod Bošnjaka, u

isto vrijeme kad su Bošnjaci prestali stvarati na arapskom, turskom i perzijskom jeziku potječu i najstariji tekstovi koje je ovaj autor uvrstio u svoju antologiju. No, da se vratimo vrlo i nstruktivnom uvodu u bošnjačku literaturu u kome Fahri Kaja pomno prati razvoj i sazrijevanje te, kako je on ocjenjuje, izuzetno bogate i značajne literature. Kao veliki znalac bošnjačke literature on daje objektivnu ocjenu doprinosa pisaca poput H. Hume, A. Muradbegovića, A. Nametka, H. Kikića, Z. Dizdarevića, E. Čolakovića, da bi najviše pažnje sasvim opravdano posvetio Maku Dizdaru, Meši Selimoviću, Skenderu Kulenoviću prateći tendencije i razvojni put postmoderne bošnjačke literature u vrijeme Alije Isakovića, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana pa sve do Džemaludina Latića i Selima Arnauta. Nema tu, začudo, jednog Hadžema Hajdarevića, ali i ovaj antologijski izbor je izbor koji je sačinio jedan autor po svom ukusu, a svaki autorski izbor je nužno i subjektivan i u njemu se ne mogu podudariti želje svih potencijalnih čitatelja tog izbora.

U samom izboru iz bošnjačke književnosti (str. 39-323) Fahri Kaja daje izbor iz bošnjačkog književnog stvaralaštva od Safvet-bega Bašagića (1870.-1934.) do Selima Arnauta (rođ. 1962.). Između ova dva književnika uvrštene su pjesme ili ulomci proznih djela još četrdesetjednog književnika tako da sa ovom dvojicom spomenutih ova antologija pruža uvid u stvaralaštvo 43 bošnjačka književnika dvadesetog stoljeća.

Uz pjesnika Nedžati Zekeriju koji je od ranije bio najplodniji prevodilac bošnjačke književnosti na turski te uz također poznatog pjesnika i prevodioca Hasana Merdžana, najviše prijevoda za ovu antologiju bošnjačke književnosti na turski dao je upravo njen sastavljač Fahri Kaja. Ne zaboravimo imena ni ostalih prevodilaca. To su Ilhami Emin, Avni

Engullu, Nakije Miftar, Gülten Nobirda, Nizam Rešit, Mahmut Kiratli, Iskender Muzbeg, Suat Engulu, Zejnel Beksaç, Ferdane Elmazović - Altanaj, Alaettin Tahir i Biba Ismail.

Fehim Nametak

Annemarie Schimmel, WEST-OEST-LICHE ANNÄHERUNGEN, EUROPA IN DER BEGEGNUNG MIT DER ISLAMISCHEN WELT, Stuttgart-Berlin-Köln, 1995, 132 (s ilustracijama)

A. Schimmel (1922, Erfurt), nemački orijentlista, književnica i prevodilac, predavala je na Harvardskom univerzitetu "Indomuslimansku kulturu". Iz njenog prebogatog naučnog i prevodilačkog opusa izdvojicemo samo nekoliko naslova: "Mistične dimenzije islama", "Rumi", "I Muhamed je svoj prorok", "Vrt saznanja", "Misterija broja". Za svoj rad nagrađena je prestižnim domaćim i stranim nagradama i počasni je doktor i član nemačkih i stranih akademija.

Delo o kojem je ovde reč, čine dva poglavlja: "Evropa i islamski Orijent" (obuhvata period od srednjeg veka i krstaških ratova do naših dana) i "Umetničke izražajne forme islama". Susret islamskog sveta sa Evropom dovodio je, u najnovije vreme, do žustrih rasprava i uznemirenosti, ističe u Predgovoru A. Šimel., jer stalno dolazi do zamenjivanja islama pokretima koji se označavaju kao "fundamentalizam" i čiji razvoj izaziva, razumljivo, bojazan i u zapadnom svetu. Stoga je, u toj situaciji, utoliko potrebnije upraviti pogled na kulturne vrednosti islama i podsetiti na to koliko je naša sopstvena kultura uplivisana islamom.

Istorija odnosa Zapada i Istoka je, smatra autor, očaravajuća (faszinierend) i

osvedočuje se u najraznovrsnijim aspektima: političkom, kulturnom, religioznom, literarnom, privrednom i umetničkom. Zato je potrebno da nanovo postanemo svesni bar jednog aspekta da bi postojeća "neprijateljska slika islama" mogla biti preinačena i razgrađena. A put kojim se jedan Evropljanin može manje mučno približiti islamu (što krajem drugog milenijuma svakako nije lako već i zbog različitih jezika koji su potrebni za razumevanje islamske kulture) vodi preko umetnosti. Zaista, niko se ne može oteti čarima islamske džamije. Ko ne uživa u jednom prelepom tepihu ili u jednoj izvanredno oblikovanoj metalnoj posudi u kojima produžava da živi jedna duga, duga tradicija? Shodno tome, i zadaci koji stoje pred nama raznovrsni su. Po mišljenju A. Šimel još uvek se čini da je najbolji vodič kroz područje islamskog duhovnog sveta Gete (Goethe), čije *Napomene i Prilozi Zapadno-istočnom divanu* sadrže jednu do danas važeću analizu ne samo arapske i perzijske poezije, nego pokazuju i politički milje te poezije. Tako neka bude moto naših razmatranja njegov *Talisman*, koji se poziva na 2. suru 115. ajet: Gottes ist der Orient, /Gottes ist der Okcident. /Nord- und südliches Gelände /ruht im Frieden seiner Hände ("Božji je Istok i Zapad, pa na koju se god stranu okrenete, tamo je Božja strana. Bog je sveobuhvatan (svojom milošću) i zna (sve)").

Od pojave islama susret Evrope sa ovom religijom i kulturom bio je praćen nesporazumima i ne retko neskrivenom mržnjom. Pa ipak, od 711. godine islam je sused zapadnog hrišćanstva, a Arapi će u Kordovi stvoriti carstvo koje će, u ranom srednjem veku, biti među najblistavijima i čiji je uticaj na špansku, a potom i na zapadnu kulturu veoma veliki. Španija i Sicilija, kao stožer naučnih informacija, igrale su, u prenošenju antičke baštine - preko Arapa - odlučujuću ulogu u oblikovanju zapadnih nauka i teologije. A o živom

trgovinskom prometu svedoče desetine hiljada arapskih novčića (od VIII do XI veka) nađenih na tlu severne Evrope.

S krstaškim ratovima (koji su našli svoj odraz u narodnoj pesmi) stižu u srednju Evropu: staklo, svila, brojanice i, možda, grbovi. Godine 1143. dolazi do prvog prevoda Kur'ana na latinski jezik. Putevima trgovine dospevaju u Evropu, uz orijentalne tkanine i luksuzne predmete, mnogobrojni, do danas sačuvani, arapski izrazi, kao tarifa, magazin, muslin (iz Mosula), baldahin (iz Bagdada), sofa, divan. Tu je i papir, preuzet 751. od Kineza. Ipak, najjači islamski uticaj zapaža se u Španiji budući da je ona najduže vremena bila pod arapskom vlašću. I tu se jedno vreme razvila značajna simbioza hrišćanske, muslimanske i jevrejske učenosti (otuda je Španija bila i idealno mesto prevodilačkih poduhvata). U poeziji arapski uticaj ogleda se u Poemi o Sidu. Od Arapa je preuzet i šah, zatim novi muzički instrumenti (lauta), sama muzička teorija. Ali, i niz praktičnih stvari; uvedene su nove metode u obradu zemlje (i samo baštovanstvo), kao i nove poljoprivredne kulture: riža, pamuk, citrus plodovi. Tu je i nasleđe prirodnih nauka, filosofije i medicine (Avicennina dela čitala su se do renesanse).

Evropa će doživeti i najezdu Mongola, potom i Turaka a ceo XVI i XVII vek obeležava štampanje velikog broja antiturskih spisa. Reč "Turčin" postaće u mnogim jezicima (čak i u indijskim) oznaka za "muslimana". Tako se islam sada povezivao ne sa Arapima, već sa narodom koji je ostvario najveće vojničke uspehe u Evropi i Aziji. I nešto od "turskog straha" i ranije averzije čini se da još podsvesno živi u mnogim Nmcima.

Uporedo sa porastom "Turskih pesama" orijentalne teme su se i dramatisovale. Tako je Sulejman Veličanstveni bio nekoliko puta tema pozorišnih komada (prvi put 1619.)

Za razliku od literature, orijentalni likovi javljaju se, u manje odbojnoj formi, i u likovnoj umetnosti (Durer, Holbein, Rembrandt). A ulogu posrednika izgleda da je igrala Venecija, kao sabiralište uticaja sa čitavog Mediterana.

Boljem razumevanju islamske kulture i islamskog sveta uopšte doprineli su, pre svega, mnogobrojni putopisi, koji su nastali nakon osnivanja trgovačkih kompanija i jačih diplomatskih veza evropskih zemalja i Osmanlija. Od XVI veka datiraju i prve temeljite studije arapskog jezika u Evropi (prva arapska štamparija osnovana je 1586).

Ipak, istinsko zanimanje za islam treba vezati tek za epohu prosvetćenosti. Tada se uvidelo da islam, koji se tokom vekova proširio na mnoga područja Azije, Afrike i Evrope, ipak ne može biti tako apsurdan i smešan, kako je to većina ljudi mislila. Za Voltera (Voltaire) i ostale prosvetitelje islam je bio religija čije učenje nikako nije moglo biti u nesaglasnosti sa razumom i koja, uz to, nije imala potrebe za klerom.

Nakon Voltera, koji je proroka (Muhameda) načinio junakom jedne svoje drame, javlja se, od sredine XVIII veka, niz obrada Muhamedove biografije u vidu drame i romana. Toj novoj slici islama u XVII i XVIII veku pridoneli su i prevodi Kur'ana, kojih je bilo sve više, uprkos zabrani pape Aleksandra II (1655-1667) da se objavljuju i prevode. Ali, sliku Orijenta, koji je za širu publiku bio postojbina Antihrista, promeniće tek prevod *Hiljadu i jedne noći* Antoana Galana (Antoine Galland, 1704. godine) u kojem je islamski svet bio veseo, čulan, tajanstven i privlačan. Uticaj priča iz *Hiljadu i jedne noći* na evropsku literaturu je bezmalo nepregledan. Turcizirana opera, privlačni potomak barokne turske drame, doživela je svoj vrhunac u Mocartovoj (Mozart) *Otmici iz saraja* i živela je i dalje u delima kasnijih kompozitora.

Zanimanje za pričama iz *Hiljadu i jedne noći* primetno je u likovnoj

umetnosti, na porcelanu, u arhitekturi ("džamija" u Švecingenu kod Hajdelberga). Za Gotfrida (Gottfried) Herdera i potonje romantičare Istok će postati postojbina snova, a radovi Josefa von Hamera Purgstala (Joseph von Hammer-Purgstall, 1774-1856) na području orijentalistike izvršice neslućeni uticaj na nemačku duhovnu istoriju. U Hamerovom prevodu Hafizovog *Divana* Gete će moći da prepozna genije perzijskog pesnika (čiji se duh oseća u Zapadnoistočnom divanu).

U kasnijem vremenu razdvojiće se filolozi i istoričari islamskog Orijenta od pesnika, što će orijentalistiku u Evropi učiniti pravom naukom. Istraživanju Orijenta doprinelo je i osnivanje Orijentalnih društava.

Evolucija slike Orijenta i saznanja o islamu u XIX veku nisu ipak razumljiva bez pogleda na promenljivu političku situaciju, počevši od one prouzrokovane Napoleonovim egipatskim pohodom 1798 godine.

Tokom XIX veka u slikarstvu će se razviti cela jedna "orijentalna" škola, čiji je najpoznatiji predstavnik bio Delakroa (Delacroix). Inače, pripadaće joj pretežno Francuzi i Englezi. Ali, osim tema (scene u haremu ili kupatilu), Orijent je slikarima davao i jedan nov osećaj za svetlo i boju, što je vidljivo na slikama Matisa (Matisse) i Renoara (Renoir). No, svi ovi "orijentalisti" među slikarima tek ponešto će reći o samom Orijentu, a mnogo više o duhovnom stanju u Evropi tokom XIX veka.

Bliski istok se, u međuvremenu, bio primakao na dohvatnu blizinu. Otvaranje Sueckog kanala (1869) praćeno Verdijevom *Aidom* i početak organizovanog turizma mnogima su omogućili da vide i dožive Orijent; pored Egipta, omiljeni turistički ciljevi postali su još Istanbul i Smirna. A zahvaljujući fotografiji (koja je sve više potiskivala slikarstvo) sačuvana su dragocena svedočanstva o orijentalnim gradovima i ljudima toga vremena.

Ni evropska arhitektura ne odoleva čarima Orijenta (paviljon u Brajtonu, dvorci Ludviga II, bavarskog), a orijentalna imena (najčešće Alhambra) rado se daju pozorištima, kupatilima i, kasnije, bioskopima.

Orijentalni svet približile su Evropljanima i svetske izložbe (naročito u Beču 1873) sa svojim umetničkim zanatima, a još više sa evropskim podražavanjem te umetnosti. Tu se pružala i mogućnost da se čuje orijentalna muzika, čiji se eho može čuti u delima Sen Sansa (Saint-Saens), Rimskog - Korsakova (Rimsky-Korsakov), Rubinštajna (Rubinstein) i Ravela. Prva izložba orijentalnih tepiha u Beču (1891) otvorila je posetiocima oči za lepotu perzijskih i turskih čvorovanih tepiha, koji su ubrzo postali omiljeni objekt sakupljanja.

Nove, dublje mogućnosti razumevanja islamskog sveta donosi XX vek, o čemu svedoče dela Hermana Hesea (Hermann Hesse), Rajner Marie Rilkea (Reiner Maria Rilke), kao i platna slikara Paula Klea (Paul Klee) i Hansa Makea (Hans Macke).

U međuratnom periodu sliku Orijenta - uz mnoge lažne predstave - nudio je u svojim delima popularni Karl Maj (May).

Autor ove izuzetno značajne i potrebne knjige na kraju izražava nadu da će mogućnost da se proputuju islamske zemlje, susret sa muslimanima u sopstvenoj zemlji, mnogobrojne izložbe islamske umetnosti u Evropi i Americi stvoriti na Zapadu jednu drukčiju sliku Orijenta, a razumevanje će olakšati i spremnost crkve na dijalog.

Drugo poglavlje knjige posvećeno je umetničkim izražajnim formama islama. Jer, oslanjajući se na jedan hadis: "Bog je lep i voli lepotu", islamska umetnost je "odraz nebeske stvarnosti na zemlji". Obuhvaćene su: džamije; grobnice (najlepše su u Indiji); profana arhitektura (utvrđenja, zidine, karavan-saraji, palate-

saraji); primenjena umetnost (umetnički oblikovane metalne posude za svakodnevnu upotrebu, staklo, vaze, keramika, tkanine, odeća, a kad je reč o potpunom pokrivanju žena, ono se ne može izvesti iz Kur'ana), slikarstvo i kaligrafija (Kur'an ne sadrži zabranu slikanja likova, upozorenja u tom smislu postoje samo u tradiciji, a kaligrafija, opet, razvila se s ciljem da bi se Božja reč, Kur'an, mogla pisati besprimerno lepo); jezik i poezija i, najzad, muzika (u srednjem veku bilo je poznato njeno terapeutsko dejstvo na lečenje - smirivanje - duševnih bolesnika; u muziku spada i recitovanje Kur'ana, a tu je i turska vojna muzika, koja je inspirisala Mocarta, uz druge uticaje na evropsku muziku).

Knjiga ima naučni aparat i 24 crno-belih ilustracija.

Olga Zirojević

Suraiya Faroqhi, KULTUR UND ALLTAG IM OSMANISCHEN REICH vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts Verlag C. H. Beck Munchen, 1995, s. 401.

Da Osmanska država nije bila permanentno marširajuća armija i da o jednom državnom sistemu najmerodavnije govore materijalni spomenici koji su iza njega ostali govori knjiga Suraiye Faroqhi, pod naslov *"Kultura i svakodnevni život u Osmanskom carstvu."*

Suraiya Faroqhi je profesorica osmanistike na Ludwig-Maximillian Univerzitetu u Munchenu. Rođena je u Berlinu, a studirala historiju, islamsku nauku i turkologiju u Hamburgu, Istanbulu i Bloomingtonu. Predavala je u USA i Turskoj. Brojne radove iz navedenih oblasti objavila je na engleskom, turskom, njemačkom i francuskom jeziku.

Vrijednost ove knjige sadržana je u činjenici da je urađena na bazi izvornog materijala koji se čuva u arhivima Istanbula, Ankare, Beča, Pariza, Venecije, kao i brojne biblioteke u Konji, Ankari, Londonu i drugdje. Saznanja stečena na osnovu izvornog materijala dopunjena su brojnim objavljenim radovima, čiji su autori svjetski poznavaoi islamskog načina života i njegove kulture. Ova knjiga govori o životu Osmanske države od njenog stupanja na historijsku pozornicu, pa do početka 20. stoljeća. Da bi svakodnevni život, kroz period od preko šest stoljeća učinila preglednijim i približila ga zainteresovanom čitaocu i stručnom poznavaoцу materije, autorica je materiju podijelila na određena poglavlja, iza kojih slijede nužne bilješke i literatura.

Prikazu kulture i njenih raznovrsnih oblika prethodi skica političkog razvoja države od njenog nastanka do prerastanja u državu svjetskih razmjera. Sposobnošću dobrog poznavaoца materije čitaocu su predočeni bitni elementi u sljedećem nizu: anadolski nomadi, religija, islamizacija, jezici kojima su govorili, politički razvoj poslije 1453., integracija Balkanskog poluostrva u sastav Osmanske države i prerastanje u državu svjetskih razmjera. Akcenat je stavljen na religijske i etničke zajednice.

Mnogi narodi koji su ulazili u sastav ove države vremenom su, djelomično, ili u cijelosti, prihvatili Islam i kao religiju i kao način života upravljača države, iako, kako autorica ističe, vladari nisu u tom smislu vršili planske akcije. Određene prednosti koje su pripadnici islamske religije imali u ovoj državi djelovali su u tom pravcu. Svi podanici, zavisno od društvenog statusa koji su sami sebi izgrađivali, aktivno su učestvovali u svim oblicima društvenog života.

Uporedo sa teritorijalnim širenjem države tokom 15. i 16. stoljeća, jačala je ekonomska baza države i na njoj izgrađivana socijalna struktura. Socijalnu

i kulturnu panoramu obilježavali su i u znatnoj mjeri određivali procvat i stagnacija na trgovinskom polju. Njihova je sudbina bila usko povezana. Iako je turski historičar Ulgener tvrdio da je privredni prosperitet Osmanske države u 15. i 16. stoljeću bio optička varka i da taj prosperitet nije dugo potrajao nakon što je Kolumbo otkrio Ameriku, profesorica Faroqhi je vlastitim istraživačkim doprinosom relativizirala ovo pesimističko stanovište. Tranzitna je trgovina djelomično poremećena i otkrićem puta kroz Crveno more ka Indiji, ali tek kada su Holandani zauzeli ostrvo začina u današnjoj Indoneziji, prekomorska je trgovina doživjela stagnaciju. U drugoj polovini 16. stoljeća raširila se iz Jemena upotreba kafe, što je trgovcima Kaira i Istanbula pružilo alternativu tranzitne trgovine sa evropskim zemljama, dok je trgovina sa zemljama Srednje Evrope preko Balkanskog poluostrva kontinuirano cvjetala. Krize manufakture svile i drugih obrta ispoljile su se onda kada su u 17. i 18. stoljeću Kina i Indija evropskim trgovcima pružile nove mogućnosti. ekonomske povlastice "kapitulacije" dale su svoj doprinos narušavanju domaće trgovine i propadanju domaćih trgovaca i zanatlija. U ekonomskom pogledu osmanska je država evropskom tržištu predstavljala izvor sirovina, a manufaktura nije mogla preživjeti konkurenciju tvorničkih proizvoda Engleske.

Kapital, akumuliran uglavnom zanatskom i trgovinskom aktivnošću, finansirao je kulturne djelatnosti. Kao i u svim društvima postojala je razlika između života u gradu i života u selu. Međutim, kao ističe autorica Faroqhi, u Osmanskoj državi ta granica nije bila tako oštro povučena. Naime, gradski su stanovnici dobar dio ljeta provodili u ljetnikovcima po selima na svojim imanjima, tako da su se uspostavljali nužni kontakti između ova dva različita načina življenja. Predstavници spahijskog staleža mahom su imali po selima svoje posjede. Vakufskom djelatnošću tamo

su izgrađivani mektebi i džamije, koji su imali i religijsku i prosvjetnu ulogu.

Osmanska je država bila teokratska država, pa su poluge intelektualnog života u njoj predstavljali predstavnici islamskog pravnog života i njemu svojstvene hijerarhijske strukture. Značajno mjesto u okviru te strukture zauzimao je pravno prakticirajući kadar, kao i nastavno osoblje koje je djelovalo u mektebima i medresama različitih rangova. Obuhvatiti u jednoj knjizi taj život u adekvatnom obimu u svim dijelovima države i nije lahko izvodivo. Međutim, autorica je to kombinacijom izvora i literature uspješno uradila.

Značajan prostor u knjizi zauzimaju derviši i derviški redovi, prevashodno bekašije, halvetije, mevlevije i nakšibendije. Neki su se deviški redovi striktno pridržavali religijskog zakona i njegovih odredbi, dok su drugi tvrdili da je takav stav neophodan dervišima koji nisu dokučili mističnu spoznaju. Česte su bile spone derviških redova sa Dvorom. Ugledni su šejhovi mogli kod sultana izdejstvovati neke pogodnosti za stanovnike naselja u kojima su zajedno živjeli. U kulturnom su životu imali svoje mjesto, koje je, shodno vremenu bilo promjenljivo. U derviškim tekijama njegovana je poezija i filozofija. To su bili mediji u kojima su ostavili duhovno i estetsko viđenje i doživljavanje ovog svijeta i života.

Predmet knjige je i odnos dviju kultura - islamske i kršćanske. Taj je odnos posmatran kroz individualni doživlja određenih ljudi koji su svoje impresije ostavili u pisanoj formi.

Žena je bitan subjekt u svakom društvenom sistemu, a njen status u društvu neposredno govori i o njegovom civilizacijskom nivou. Statusu žene u osmanskom društvenom sistemu profesorica Faroqhi je posvetila značajan prostor. Za razliku od žene u evropskim društvenim sistemima, žena je u Osmanskoj državi, u skladu sa šerijatskim pravnim sistemom bila,

nakon punoljetstva, pravni subjekt. Kao takva mogla je raspolagati vlastitom imovinom, a za učinjene nepravde, posredstvom opunomoćenika, žaliti se sudu. To je pravo više koristila žena u gradskim sredinama, jer je i pristup sudu bio jednostavniji. Broj žena koje su mogle čitati knjige religioznog i mističnog sadržaja bio je mnogo veći, nego se to na osnovu do sada poznatih činjenica moglo zaključivati.

Svoj doprinos žena je dala izgradnji kulturnih i utilitarnih institucija, umjetnosti veza, pletenja, a posebno izradi ćilima. Međutim, doprinos žene kulturi nije u osmanskome društvu ni dovoljno proučen, ni dovoljno vrednovan

Dvorska kultura koja je reprezent života vladajućeg sloja zauzima u knjizi najveći dio prostora. Visoki predstavnici državnog aparata posredstvom vakufskih fondacija dali su sagraditi objekte monumentalnih dimenzija i izoštrene estetske ljepote. Unutarnja dinamika društva i ekonomski procvat države našli su u tim arhitektonskim ostvarenjima svoju materijalnu aplikaciju. Kao spomenici jednog vremena i estetskih dometa njegove kulture oni su se sačuvali u Istanbulu i gradovima islamskih država, dok su u evropskim državama i svuda gdje je preovladalo hrišćanstvo kao vladajuća društvena struktura, ti objekti sistematski i planski rušeni. Izuzeci su preživjeli mržnju koju hrišćanstvo osjeća prema Islamu i njegovom poimanju svijeta.

Osim arhitekture obrađene su i druge vrste umjetnosti, njegovane u Osmanskoj državi: umjetnost proizvodnje tepiha, tekstila, ukrasnih posuda, namještaja, i svih drugih vidova umjetnosti koji su dali doprinos visokom urbanom nivou osmanskih gradova.

Književnosti kao formi iskazivanja vlastitog doživljaja stvarnost posvećena je manja pažnja, dok je težište stavljeno na neformalne tekstove, čiji autori nisu imali značajnu političku i književnu ulogu. U svojim radovima iskazivali su

vlastiti doživljaj videnog i stvarnog, čime su doprinijeli da se kristalizira interes ka intimi i doživljaju običnog pojedinca.

Jelo i piće su bili sastavni dio društvenog života. Vrste kuhanja i prezentacija jela bila je specifična za svaku vrstu druženja. I u ovom poglavlju naglašen je život žene, i kao jedinke i kao društvenog faktora.

Teškoće posljednje decenije Osmanske države reflektirale su se i u kulturnom životu. U vrijeme kada je u Evropi rastao prezir prema "bolesniku na Bosforu" vodeći društveni krugovi u Turskoj su bili spremni prihvatiti i usvojiti tekovine evropske kulture. Nastaje faza "modernizacije" osmanskog kulturnog života i dolazi do pojave novih formi vizuelne kulture.

Ova knjiga u manjim i većim razmjerama razmatra kompletan život naroda koji su živjeli u osmanskoj društvenoj i političkoj zajednici u trajanju od pet do šest stoljeća. Prezentiranjem tog života naučnim metodom zaslužuje vrijednost nezaobilaznog udžbenika na katedrama i historije i islamske civilizacije.

Hatidža Čar-Drnda

Amir Ljubović, LOGIČKA DJELA BOŠNJAKA NA ARAPSKOM JEZIKU. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo, 1996, 254 str.

Knjiga *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku* predstavlja izvanredan rezultat istrajnog i dugogodišnjeg naučnoistraživačkog rada Amira Ljubovića koji sistematično i uz obimne preliminarne radnje zahvaća obilje do sada neistraženih radova Bošnjaka koji su nekoliko stoljeća pisali djela na arapskom jeziku iz oblasti filozofije, tačnije bavili su se logikom čiji korpus je

nastao pod utjecajem arapsko-islamske tradicije na tlu Bosne i Hercegovine.

Amir Ljubović se u polaznim postavkama suočio s dominirajućim uvjerenjem da se kraj 13. i početak 14. vijeka u historijama logike označavaju kao "završna faza evolucije" i "faza raspada" arapske logike, pri čemu naziv "arapska" ne treba shvaćati kao etnički već kao jezički fenomen, budući da su mnogi narodi stvarali na tome jeziku. Rezultati autorovih istraživanja dokazuju, međutim, neodrživost takvog uvjerenja jer i u periodu nakon početka 14. vijeka stvaraju se djela iz oblasti logike čak na jednome novom prostoru. Logika se na području Bosne susrela u 16. vijeku s aristotelovskom logikom u njenoj latinskoj varijanti, posredstvom hrvatskih latinista, gdje se razvijala u te svoje dvije varijante sve do pojave djela na južnoslavenskim jezicima. Rezultati pokazuju da su Bošnjaci istovremeno, na istome prostoru i gotovo na isti način, pisali djela ili komentare iz oblasti logike: jedan na latinskom u okviru zapadnoevropske kulturne i teološke tradicije, a drugi na arapskom, u okviru arapsko-islamske tradicije.

U sklopu preliminarnih radnji i znajući za istočnjačka vrela bošnjačkih djela iz logike, autor Ljubović u prvom poglavlju (*Razvoj arapske logike do 16. stoljeća*, str. 15-30) utvrđuje i definira opći kontekst iz kojeg je proizašao njegov predmet, tj. logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku, te prati put kojim je arapski aristotelizam stigao do Bosne.

Prateći tu nit, autor u drugom poglavlju (*Naši autori i njihovi radovi iz logike*, str. 31-59) zahvata obilje izvorne građe na arapskom jeziku, konstatirajući da intenzivan rad Bošnjaka na arapskom jeziku započinje u 16. vijeku i traje sve do 19. vijeka, i evidentira niz bošnjačkih autora koji su na arapskom jeziku ostavili radove iz oblasti logike. Veoma strogi naučnoistraživački kriteriji, među kojima su pouzdanost izvora, potpuna historijska identifikacija autora i auten-

tičnost djela, uvode u centar istraživačke pažnje četvericu autora: Hasana Kafiju Pruščaka (1544-1615) i njegova djela *Kompendijum iz logike*, te njegov komentar vlastitoga djela, pod naslovom *Komentar Kafijinog "Kompendijuma iz logike"*; zatim Muhameda sina Muse - Allameka (1595-1636) i njegovo djelo *Komentar "Sunčanog traktata"*; Mustafu Ejubovića - Šejha Juju (1651-1707) kao autora *Komentara "Isagoge"*, *Korisnih glosa uz "al-Fenarijeve napomene"*, *Novog komentara "Sunčanog traktata"* i *Komenatara "Obuke iz logike i apologetike"*, te Muhameda Čajničanina, autora djela *Otkrivanje tajni u komentarisanju "Isagoge"*.

Pored ovih autora koji su, dakle, u centru pažnje, obrađeni su, u posebnom odjeljku (*Ostali autori*, str. 55-61) Ibrahim sin Ramadana Bošnjak, Fadil Užičanin i Muhamed sin Jusufa Bošnjak.

Treće poglavlje (*Karakteristike spisa iz logike - logička problematika*, str. 63-147) temeljito predstavlja strukturu i sadržinu djela bošnjačkih autora iz oblasti logike, utvrđujući u njima, uprkos izvjesnoj i nužnoj različitosti, jedinstvenu opću tematiku i usmjerenja na osnovne probleme. Probijajući se s velikim naporom, ali i sa izuzetnim iskustvom, kroz obilje rukopisne građe na arapskom jeziku, autor dokazuje na ispitanoj građi da se u historiji logike njen tzv. arapski period, uključujući i osmanski period gdje su Bošnjaci dali značajan doprinos, ili logika arapskog jezičkog izraza, "s punim pravom može smatrati kao njen posthelenistički period" (str. 198).

Posebnom vrijednošću knjige *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku* nama se čini komparatistički pristup koji karakterizira cijeli rad a poentira se decidnim izvođenjem zaključaka u četvrtom poglavlju pod naslovom *Komparativni odnos naših pisaca i pisaca u zapadnoevropskoj logici* (str. 149-173). Analiza i poredenje tekstova nastalih od recepcije cjelokupnog Aristotelovog *Organona* do

pojave moderne logike nedvosmisleno pokazuje da je riječ o jedinstvenoj povijesti logike u dva paralelna toka, ili u dva jezička izraza i kulturna i civilizacijska kruga: jednom stvaranom na arapskom jeziku i u krugu arapsko-islamske tradicije, i drugom - pisanom najvećim dijelom na latinskom jeziku.

Detaljno proučavajući logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku i kvalificirano ih uvodeći u širi kontekst historije logike uopće, Amir Ljubović obrazloženo zaključuje da je povijest logike u Bosni izvanredan pokazatelj kako su Bošnjaci dali doprinos razvoju i širenju filozofske misli, "te koliko su, s druge strane, naši krajevi po specifičnostima razvoja, raznovrsnosti izvora i iskustava, a potom po direktnom susretanju različitih društvenih, filozofskih i teoloških doktrina i tradicija i njihovom koegzistiranju jedinstveni na evropskom prostoru" (str. 200).

Za petim poglavljem (*Meduzavisnost koncepata i strukture logičke problematike i datog stanja filozofije i drugih oblasti znanosti*, str. 175-191) i *Zaključkom* (str. 193-200) slijedi dragocjeni *Rječnik logičkih termina* (str. 201-216), urađen po korijenskom principu, a koji predstavlja naučni rad za se. Šesnaest strana *Popisa izvora i literature* (str. 227-242) također su dragocjen priručnik budući da je ovaj *Popis...* urađen s krajnjom akribijom i pouzdanošću, sa istrajavanjem i na posljednjem transliteracijskome znaku.

Knjiga *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku* predstavlja, vjerujemo, jedno od najznačajnijih djela i prekretnicu u istraživanju bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima. Naime, ovo djelo je do sada najozbiljnije prevladavanje pozitivističkog pristupa baštini na orijentalnim jezicima: ono izdvaja predmet svoga istraživanja i bavi se njime u pravome kontekstu - u kontekstu historije predmeta (historije logike), čime se stječu osnovne metodološke pretpostavke za valjano historijsko

vrednovanje logičkih djela Bošnjaka na arapskom jeziku u najširim okvirima povijesnog razvoja logike. Zato smo uvjereni da ova knjiga još uvijek čeka pravu valorizaciju, da tek predstoji puna afirmacija njenih sjajnih istraživačkih dometa i valjane metodološke orijentacije.

Esad Duraković

Esad Zgodić, BOŠNJAČKO ISKUSTVO POLITIKE - OSMANSKO DOBA. Euromedia, Sarajevo 1998., 458 str.

Istraživanje kulturne baštine Bošnjaka pisane na orijentalnim jezicima i arapskom grafijom kod nas ima dugu tradiciju, dužu od jednog stoljeća (tačnije od Ibrahim-bega Bašagića i njegovih prvih radova iz 1884/85. u *Bosanskim salnamama*) i rezultate koji nisu za podcijeniti. No, ta istraživanja su, najvećim dijelom, bila obilježena naporima na prikupljanju i sistematizaciji građe, prevodenjem i radovima bio-bibliografskog karaktera, što je nužno u sebi nosilo i obilježja pozitivističke znanstvene metode sa svim njenim vrlinama i manama. Posljednje dvije decenije produkcije naše orijentalistike obilježene su i pojavom jednog broja studija o pojedinim autorima ili oblastima duhovnog stvaralaštva koje su pobudile dužnu pažnju domaće javnosti i svjetske orijentalistike i koje su, što je još značajnije, stvorile neophodne pretpostavke za sintetički pristup ne samo književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima nego i sintezi filozofske, socijalne, političke, pravne, teološke ili društvene misli. Upravo knjigom koja je pred nama "... hoće se", kako kaže autor u Uvodu, "demonstrirati kako u povijest duhovno-kulturne produkcije Bošnjaka (iz doba osmanske uprave, prim. A. Lj.) ulazi, kao njen bitan sadržaj, i iskustvo politike,

odnosno mišljenja društva i države kao ono relevantno bošnjačkog etničko-duhovnog identiteta", i to ne samo kroz analizu eksplicitno političkih traktata nego i interpretacijom drugih različitih formi u kojima se to mišljenje objektiviralo kao što su rasprave, poslanice, putopisi, hronike, različiti traktati, pisma, memoari, poezija i sl. Otuda ova knjiga zaslužuje dužnu pažnju i poštovanje.

Knjiga dr. Esada Zgodića pod naslovom *Bošnjačko iskustvo politike - osmansko doba* podijeljena je na dvadeset i dva poglavlja opremljena nužnom znanstvenom aparaturom i ima posebno poglavlje "Bibliografija", u kojoj je dat popis korištene literature i izvora.

Već i sam uvid u strukturu rada, odnosno naslove poglavlja: "Ideal pravde i moć države", "Religijska dogmatika i politika islamske heterodoksije", "Inkonzistencije u kritici vlasti", "Socijalna kritika u formi biografskog rukopisa", "Kritika vjerske intolerancije", "Šifrirana kritika osmanske vlasti", "Iskustvo etičke i etničke polifonije", "Historiografija i iskustvo politike kao rata", "Islamski misticizam i etika asketizma", "Politika kao totalna represija", "Teorija rata, etika milosrđa i toksikomanija", "Socijalna etika i islamska epigrafika", "Politika sa distance", "Križa države i islamsko-moralna restauracija politike", "Politika u svjetlu radikalne kritike", "Kritika dekadencije osmanske države u Bosni", "Sankcijska politika i politički konformizam", "Politički projekat bosanske autonomije", "Rano bošnjačko prosvjetiteljstvo", "Sufijsko pjesništvo i bosanska samosvijest", "Bošnjačka prevratnička politika i rat protiv Austrougarske" i "Završne akcentuacije", te uvid u podnaslove i imena najmarkantnijih bošnjačkih učenjaka od XVI do kraja XIX stoljeća koji su se na direktan ili indirektan način bavili politikom, ili pojedinim političkim pitanjima, govore o nakanama autora i onome što bi nam knjiga mogla ponuditi.

Neke od navedenih tema već su bile predmetom pojedinačnih radova, ali se većina njih po prvi put u našoj znanosti analizira i interpretira u kontekstu povijesti socijalne i političke misli. I za one teme za koje smo mislili da su već dovoljno elaborirane, sam pristup dr. Esada Zgodića ukazuje da je nužno i moguće drugačije čitanje i razumijevanje, pa potom i vrednovanje. Time autor praktičnim primjerom dokazuje i pokazuje aksiološku premisu da bez obzira koliko se sa promjenom različitih društvenih formacija mijenja i poredak u hijerarhiji vrijednosti, na kraju uvijek u vrhu ostaju one koje imaju univerzalni, općeljudski karakter. A upravo u djelima ili kraćim tekstovima, koje u prvi plan stavlja Esad Zgodić, su sadržane one trajne vrijednosti univerzalnog karaktera kao što su: čovjek i njegova ljudskost, vjera i vjerovanje, sloboda i istina, znanje i učenost, dobrota i ljepota, pravičnost i humanost ..., a uz to i one izvedene, "pratikularne", svojstvene bošnjačkom narodu. Autor ne propušta da ukaže i na "antivrijednosti" i ono što pokušava prekinuti taj kontinuitet, čime pokazuje koliko se ova djela, svaki put kada se čitaju (zahvaljujući dobrom i kvalifikovanom interpretatoru da posreduje između prošlosti i sadašnjosti), doimaju živim i aktuelnim.

Pažljivo čitanje knjige sasvim jasno govori o ogromnom naporu kojeg je autor uložio na iščitavanju i sistematiziranju obilja građe, te o izuzetnoj znanstvenoj inventivnosti i darovitosti autora da razumijeva, interpretira, i dovoljno transparentno argumentima dokaže svoje tvrdnje. Gotovo da nema niti jedne bibliografske jedinice relevantne za ovu temu, a da nije pažljivo proučavana i iz nje iskorišten maksimum. S druge strane, Esad Zgodić je ušao u kulturnu baštinu Bošnjaka osmanskog perioda (u segmentu koji je njega posebno interesirao) neopterećen bilo kakvim predrasudama, a posebno strogim pozitivističkim orijentalno-

filološkim metodama i pretjeranom doksografijom - kakvom su nerijetko bili opterećeni orijentalisti - te već izrečenim vrednosnim sudovima. Ovo posljednje posebno zbog toga što su ocjene koje susrećemo u literaturi, a koje su donosili naši orijentalisti, u pravilu, izuzetno suzdržane, naročito u zaključcima općenitijeg karaktera i što su često ostajale isključivo "unutar" orijentalno-islamskog svijeta i bez nužnih komparacija i šireg historijskog konteksta. S druge strane, ocjena izrečene u krugu zapadnoevropske orijentalistike i orijentalistike i historiografije susjednih naroda i država još češće su bile opterećene evropocentrizmom ili nekim predrasudama i vanznanstvenim kriterijumima kojima se željela obezvrijediti duhovna baština Bošnjaka. Autor, dakle, uspjeva da nam bošnjačku baštinu sasvim novim čitanjem, drugačijom vlastitom recepcijom i novim tumačenjem predstavi na jedan sasvim nov način. Tako, naprimjer, u dosadašnjoj literaturi ne možemo sresti niti aluzija o tome da bi se u tekstovima Šejha Mustafe Gaibije mogla naći kritika osmanske vlasti, da se u putopisima Jusufa Livnjaka i Mustafe Bošnjaka Muhlisije može naći obilje građe za temu o iskustvu etičke i etničke polifonije, da pisma Muhameda Užičanina tako upečatljivo govore o politici kao totalnoj represiji, da islamska epigrafika, samo na primjeru stihova Mehmeda Mejlije, pruža tako izvanredne mogućnosti za analizu svojevremenog sistema vrijednosti i posebno socijalne etike, da se i Bašeskijin *Ljetopis* može posmatrati kao djelo svojevrsne "politike sa distance" itd.

Autor često uspjeva da iz skromnog korpusa (skromnog po kvantitetu, jer je samo manji dio preveden) znanstvenom intuicijom osjeti "cjelinu" i izvuče maksimum. Istina, autor se ponekad u svojim razmatranjima i izvođenju zaključaka čini preslobodnim, no to niukoliko ne umanjuje značaj i vrijednost općih zaključaka datih na kraju svakog

poglavlja i u poglavlju koje nosi naslov "Završne akcentacije". Opredjeljenje autora da upravo na ovakav način pride duhovnoj baštini Bošnjaka pokazalo se sasvim opravdanim.

Knjiga Esada Zgodića, također, pokazuje da su gotovo stoljetno postojanje moderne bosanskohercegovačke orijentalistike i njeni dosadašnji rezultati dovoljni za slobodno posezanje za studijama sintetičkog karaktera - bilo da je riječ o pojedinim autorima ili oblastima stvaralaštva (u ovom slučaju je to politika, a slično je i sa filozofijom, teologijom, pravom, književnošću, filološkim disciplinama ...) - i onih koji nisu znalci orijentalnih jezika, a koji imaju znanstvene, interdisciplinarne i općeintelektualne pretpostavke za takva posezanja. Otuda knjiga prof. dr. Esada Zgodića, kao znanstvenika i nastavnika u oblasti historije socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini, dolazi u pravom trenutku i kao jedan, u našoj znanosti, sasvim novi i interdisciplinarni pristup, ali i kao snažan podsticaj za istraživanja i studije i u drugim mogućim pravcima.

Amir Ljubović

Miguel Cruz Hernández: HISTORIA DEL PENSAMIENTO EN EL MUNDO ISLÁMICO. 1. DES DE LOS ORÍGENES HASTA EL SIGLO XII EN ORIENTE. 2. EL PENSAMIENTO DE AL-ANDALUS (SIGLOS IX-XIV). 3. EL PENSAMIENTO ISLÁMICO DESDE IBN JALDUN HASTA NUESTROS DÍAS, Madrid, Alianza Universidad - Textos, 1996; XXIV + XIV + X + 906 str.

Tačno pedeset godina nakon što je odbranio svoju doktorsku tezu o Aviceni (Madrid, 1946), Miguel Cruz Hernández nudi nam novu verziju svoga rada *Historia del pensamiento en el mundo*

islámico (*Historija misli u islamskome svijetu*). Iako bi se iz *Prologa* moglo zaključiti da se radi samo o novom izdanju (prvo dvotomno pojavilo se 1981.) već objavljenoga djela, u stvarnosti se susrećemo sa jednom novom (trotomnom) redakcijom cjelokupnoga sadržaja, u kojoj nalazimo pojedine odjeljke i čitava poglavlja koje ne sadrži izdanje iz 1981. godine. Razvrstavanje materije u tri zasebne cjeline - svaki volumen posvećen je jednome određenome periodu - znači novu strukturu u izlaganju misli u islamskome svijetu, iako u osnovi autor slijedi raniji raspored, prateći tu misao od njenih začetaka u VII vijeku do naših dana, što čini djelo kompletnijim od svih do sada napisanih o islamskoj misli od strane samo jednoga autora.

Nasuprot ranijim radovima, u kojima nam je Cruz Hernández, umirovljeni profesor islamske misli (Universidad Autonoma de Madrid, od 1957. godine), ponudio pregled filozofije elaborirane u islamskome svijetu, u ovome djelu nije želio ograničiti se samo na ovaj aspekt misli, već je uključio i one druge misaone pokrete koje je oblikovao islam u svojoj historiji, a poznati su samo dobrim znalcima kulturne historije islama, pri tome imajući uvijek na umu filozofske aspekte ovih pokreta, što, u dobroj mjeri, pomaže da se shvati porijeklo i razvoj same filozofije na geografskom prostoru islamskoga svijeta.

Tako on u prvi volumen uključuje studiju o islamu kao religiji pripadajućoj svijetu Objave (*mundo de la profecía*) u jednoj općoj viziji rođenoj u njegovoj stvaralačkoj meditaciji o samom religioznom činu, i predstavlja nam ga kao religiju usmjerenu prema Arapima. Preuzima, također, različite interpretacije islama gledanog spolja i iznutra, pa tako može uključiti analizu formi misli kao *šī'a*, *kalām* i *tašawwuf*, tretirajući ih dovoljno široko da se može formirati opća ideja ovakvih izražavanja islamske misli.

Osnovno jezgro djela čini *falsafa*, filozofija grčke inspiracije. Autor posvećuje nekoliko strana propitivanju antičkog nasljeđa, faktorima, zajedno sa striktno islamskim, što objašnjava nastanak ove filozofije, koju sada Cruz Hernández odbija zvati "arapskom" zbog poteškoća koje ovaj termin zatvara primijenjen na ovu filozofiju. Što je, konačno, denominacija koju neki priznaju oportunistom ako se ima u vidu da je većina tekstova sastavljenih od strane *falāsifa* napisana arapskim jezikom. (Gdje bi bila klasificirana djela al-Fārābija, naprimjer, da je umjesto komentara i filozofskih traktata pisao pjesme ili priče. Evidentno, unutar arapske literature. Isto se može reći za srednjovjekovne filozofe latiniste gdje se termin "latinisti" odnosi samo na jezik kojim su se izražavali, neovisno od njihovog etničkog porijekla, naroda iz koga su potekli ili religije koju su ispovijedali). Cruz Hernández analizira misao al-Kindija, al-Farabija, Ibn Sīnāa i njegovih nastavljača unutar iluminativne tradicije. Također priznaje antifilozofsku reakciju zagovaranu od strane al-Gazzālīja.

Drugi svezak posvećen je islamu al-Andalusa i glavnim filozofima koji su ponikli na njegovom području, posebno široko tretirajući Averroesovu misao. Ističemo kao novost vrijednu pažnje uključivanje sefardske misli i poglavlje posvećeno filozofsko-teološkoj sintezi Maimonidesa, istinskoj novini u djelu ovoga žanra, jer je jevrejska filozofija uvijek priznavana kao strana arapskoj filozofskoj misli. Ovaj svezak se zatvara sa poklanjanjem pažnje mistici al-Andalusa, sa analizom ideja Ibn 'Arabija iz Mursije, i posljednjim ekspresijama andalusijske misli, sa tradicijom *gnosofica* i *sufi* za vrijeme *našrija* u Granadi.

Posljednji svezak počinje propitivanjem Ibn Haldunove misli, koji je znatno više proučavan kao filozof historije i sociolog nego kao historičar. Nastavlja sa izlaganjem orijentalne gnosofije

širijskog korijena i sa iranskom mišlju od XVI do XX vijeka, dva aspekta preuzeta od H. Corbina, kao znak ne-dekadencije misli u islamu, vrlo plodnim, i vrlo slabo poznatim do sada. Završava sa opisom posljednjih manifestacija islamske misli sunnijskog korijena. Svakom poglavlju dodata je opširna bibliografija najpriznatijih, do danas objavljenih, tekstova o tretiranoj temi. Na kraju su dati indeksi termina, onomastičkih i geografskih pojmova, koji omogućuju brzu lokalizaciju riječi, autora ili mjesta koje se želi pronaći.

Rad, kako se vidi, zatvara cjelokupnu misao razvijenu u islamskom svijetu u njegovom četrnaest vjekova dugom trajanju. Pokušaj da se izlože svi i svaki od raznih i različitih aspekata njegovih je težak, mukotrpan i, da ne kažemo, nemoguć posao. Sa druge strane, želja da se ponudi jedno zaokruženo i kompletno izlaganje onoga što je još uvijek podložno reviziji i što može biti modificirano otkrićem tekstova koji se vode kao izgubljeni i drugim istraživanjima, čini se beskorisnom. Konačno, iako sve navedeno nadilazi mogućnosti samo jedne osobe, zbog poteškoća i pretjeranih zahtjeva koje implicira poznavanje ovog preopširnog područja, vjerujem da je Cruz Hernández uspio sažeti najvažnije ideje koje je ponudio islam tokom vjekovne povijesti u jedno jednostavno izlaganje, što je plod njegovog pola stoljeća dugog iskustva u predavanju ove materije. Njegovo djelo predstavlja vrijednu sintezu u kojoj bez poteškoća možemo pratiti svakog pojedinog autora u njegovom razvoju i evoluciji i razumjeti ga u pripadajućem kontekstu. *Historia del pensamiento en el mundo islámico* omogućuje i onima koji ne mogu čitati tekstove u njihovome izvorniku uputiti se u fascinantnu kulturu i uticajnu filozofiju islama, od koje toliko zavisimo u našoj historiji i u našoj sopstvenoj misli.

Uprkos kritikama koje se mogu uputiti ovome djelu, one mogu biti

nadiđene širokom upotrebljivošću koju omogućuje jedno ovako vješto koncipirano djelo sa izuzetnim obiljem pregledno izložene veoma kompleksne materije. Vrijednost jednog ovakvog djela pokazala je još prvobitna verzija koju nam je Miguel Cruz Hernández svojevremeno ponudio.

Ismet Bušatlić

QURȚUBA. Estudios andalusíes. Volumen 1 - Año 1996. Seminario de Estudios Árabes, Facultad de Filosofía y Letras, Córdoba 1996., 372 str.

Ideja o pokretanju jednog časopisa u Kordovi, koji bi objavljivao tekstove nastale kao rezultat historijskog, literarnog, naučnog i umjetničkog nasljeđa al-Andalusa nije nova. Od 1959. do 1965. godine ovaj prostor, samo donekle, pokrivaio je časopis *al-Mulk* koji je izdavao Instituto de Estudios Califales, a uređivali Rafael Castejón i Martínez de Arizala. No pošto su samo četiri broja ovoga časopisa ugledala svjetlo dana, a nije nađen drugi način da se rastući interes za al-Andalus i centralno mjesto koje je Kordova imala i ima u njemu pokrije odgovarajućim publikacijama, bilo je dovoljno mjesta za još jedan pokušaj među malobrojnim specijaliziranim časopisima u izdavačkoj panorami španske arabistike.

Tako je nastala *QurȚuba*, kao mogućnost da se u jednome časopisu objavljuju svi novi radovi na temu islamske Kordove i, istovremeno, postepeno prikupljaju i preštapavaju svojevremeno napisani i objavljeni, danas zaboravljeni i teško pristupačni radovi. Ovakva "lokalna" orijentacija časopisa samo je prividna - u povijesti Kordova je predstavljala ogledalo u kome su se vidjele i odražavale druge regije al-Andalusa - ali ona omogućava usredsređivanje šireg interesa na jedno

određeno područje u dužem vremenskom periodu, u ovom slučaju kulturu al-Andalusa, u što je moguće uključiti i ono što je od nje ostalo na kršćanskim teritorijama, kao i viziju koju su o njoj i narodu koji ju je iznjedrili imali i imaju sami Arapi.

Izdavač - Seminari za arapske studije Filozofskog fakulteta u Kordovi, urednik - univerzitetski profesor Rafael Pinilla Melguizo, te Redakcijski savjet koji čini pet istaknutih arabista: Concepción Castillo Castillo (Universidad de Granada), Mikel de Epalza Ferrer (Universidad de Alicante), Ildefonso Garijo Galán (Universidad de Córdoba), Concepción Vázquez de Benito (Universidad de Salamanca) i María Jesús Viguera Molíns (Universidad Complutense de Madrid), u potpunosti su realizirali navedeni uređivački koncept u prvome broju časopisa *Qurṭuba*, svrstavši sav objavljeni materijal u tri jasno izdvojene cjeline.

U bloku *Artículos* (str. 11-276) objavljeni su slijedeći izvorni znanstveni radovi: Camilo Álvarez de Morales (Escuela de Estudios Árabes - Granada), *Lorenzo de Chapiz y el "Negocio General de 1559"* (11-38); Laura Batriani (Istituto per l'Oriente - Rim), *De las relaciones entre Šubḥ y Muḥammad ibn Abī 'Amir al-Manšūr con especial referencia a su "ruptura" (wahša) en 386-388/996-998* (39-57); L. P. Harvey (Oxford Center for Islamic Studies) and G. A. Wieggers (Leiden University), *The translation from Arabic of the Sacromonte Tablets and the Archbishop of Granada: an illuminating correspondence* (59-78); Pedro Marfil Ruiz (Universidad de Córdoba), *Resultados de la intervención arqueológica en el Patio de los Naranjos de la Mezquita de Córdoba en el año 1996* (79-104); Christine Mazzoli-Guintard (Université de Nantes), *A propos de quelques mudun "disparues"* (105-115); Juan Pedro Monferrer Sala (Universidad de Córdoba), *Una variante árabe del Trisagio llegada a al-Andalus*

en el siglo IX (117-137); Rafael Ramón Guerrero (Universidad Complutense de Madrid), *El Prólogo del Taqrīb li ḥadd al-mantiq de Ibn Ḥazm de Córdoba* (139-155); Francisco Sánchez Villaespesa (Universidad de Córdoba), *Las torres de la campiña de Córdoba en el siglo XIII. Un sistema de defensa de las comunidades rurales en época almohade* (157-170); Delfina Serrano Ruano (Universidad Complutense de Madrid), *La práctica legal ('amal) en al-Andalus durante los siglos X-XII, a través de los Maḏāhib al-ḥukkām fi nawāzil al-aḥkām de Muḥammad ibn 'Iyād* (171-192); Juan Antonio Souto (Universidad Complutense de Madrid), *Obras constructivas en al-Andalus durante el gobierno de 'Abd al-Raḥmān III según el volumen V del Muqtabis de Ibn Ḥayyān* (193-205); Concepción Vázquez de Benito (Universidad de Salamanca), *Sobre la conservación de la salud: Averroes, Maimónides, Ibn al-Jaṭīb* (207-217). Nakon jedanaest navedenih radova slijedi *Catálogo de Manuscritos Árabes conservados en la Biblioteca Municipal de Córdoba* (219-276), koji su pripremili Ildefonso Garijo Galán i Rafael Pinilla Melguizo. Zbirku čini 61 rukopisni kodeks od kojih samo jedan privlači našu osobitu pažnju. Radi se o rukopisu obrađenom pod rimskim brojem XIV (str. 234) čijeg autora priređivači kataloga nisu uspjeli identificirati (što usput budi rečeno nije i jedini njihov propust), ali se iz naslova, koji navode u cijelosti, te početka i završetka rukopisa, koje citiraju korektno, može sa sigurnošću tvrditi da je autor naš 'Alī-dede Mostarac, te da je ovaj rukopis njegovog djela *Muḥādarat al-awā'il wa musāmarat al-awāḥir* bio je nepoznat našim istraživačima.

Drugi blok, *Reimpresiones*, počinje tekstom *La poesía política bajo el Califato de Córdoba*, što je španski prijevod referata koji je na XXI međunarodnom kongresu orientalista u Parizu, 28. jula 1948. godine, podnio slavni španski arabista Emilio García

Gómez (1905-1995) pod naslovom *La poésie politique sous le Califat de Cordoue*, a objavio francuski časopis *Revue des Études Islamiques*, u broju 17 (1949), str. 5-11. Autor drugoga teksta u ovome bloku naslovljenog *Las inscripciones en mosaico del Mihrāb de la Gran Mezquita de Córdoba y la incógnita de su data*, također poznati arabista i "učenik Don Emilia" - kako je to sam sa ponosom isticao - Manuel Ocaña Jiménez (1914-1990) prvi put je objavio navedeni rad kao dodatak monografskoj studiji H. Sterna, *Les Mosaïques de la Grande Mosqué de Cordoue* u *Madriдер Forschungen*, Deutsches Archaologisches Institut Abteilung Madrid, broj 11 (1976), str. 48-52. Blok zatvara kraći rad pod naslovom *Un pasaje ignorado en el Naqf al-'arūs de Ibn Ḥazm de Córdoba*. To je, ustvari, saopćenje koje je Laura Bariani podnijela na naučnome skupu organiziranom u Kordovi 1994. godine u povodu proslava Ibn Hazmove hiljadugodišnjice rođenja. Tekst je preuzet iz kulturnog dodatka "Cuadernos del Sur" n. 372 dnevnog lista *Diario Córdoba*, od 10.11.1994, IX/33, posvećenog ovom jubileju. Uskoro će se pojaviti i treći put u zborniku radova sa pomenutog skupa *Milenario de Ibn Ḥazm 994-1067. Textos y artículos*, koji je pripremio R. Pinilla, a izdavač je Diputación Provincial de Córdoba.

U treći blok, *Reseñas y notas bibliográficas*, koji je koordinirala M. J. Viguera Molins, uvršten je impozantan broj opširnih prikaza i kraćih bibliografskih bilježaka u kojima je predstavljeno čak 136 knjiga, zbornika, kataloga i časopisa, španskih i inostranih, izdatih u dvogodišnjem periodu 1994-1995., a tretiraju širok spektar tema vezanih za historiju, društvo, kulturu, jezik, literaturu, nauku i umjetnost al-Andalusa.

Ismet Bušatlić

Eric Zürchner, *TURKEY: A MODERN HISTORY*, I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, London-New York, 1993, 381 str.

Knjiga *Turkey: A Modern History* djelo je Erica Zürchnera, holandskog turkologa čiji je fokus znanstvenog interesa tranzicija Osmanlijskog carstva u Republiku Tursku. Premda je u pitanju priručnik za studente s tekstom koji nije popraćen znanstvenim aparatom, autorov nov, znanstveno utemeljen pristup vrlo aktuelnoj temi nastanka i razvoja moderne Turske zanimljiv je znanstvenoj kao i široj javnosti. Priručnik predstavlja jedan od rijetkih pokušaja da se razdoblje kasnog Osmanlijskog carstva i cjelokupna historija Republike Turske prikažu unutar jedne sinteze. E. Zürchner stoji na stanovištu da "modernost" Republike Turske nije shvatljiva bez upoznavanja sa procesima osmanlijskog usvajanja tekovina Zapada i rasta utjecaja evropskih sila, što obilježavaju historiju Osmanlijskog carstva od kraja 18. st. i rezultiraju, u kontekstu poraza u I. svjetskom ratu, uspostavom nacionalne sekularne države. Autorovo je viđenje da je preko dvjesto godina inkorporacije u zapadni svijet organska cjelina prožeta kontinuitetom reformskog pokreta i da mnogi fenomeni današnjeg političkog i ekonomskog života u Turskoj imaju korijene u konfliktnom razdoblju 19. i početka 20. st. Ipak, većina se autora do danas isključivo bavila ili Osmanlijskim carstvom ili Republikom Turskom, pri čemu su osmanisti završavali sa dvadesetim godinama ovog stoljeća a historičari Republike počinjali u najboljem slučaju s mladoturskom revolucijom 1908. Jedan od rijetkih izuzetaka je djelo Bernarda Lewisa *The Emergence of Modern Turkey* koje obrađuje kompleksnu tematiku historije vesternizacije u Osmanlijskom carstvu i Republici Turskoj, no, za razliku od

Zürchnera, Lewis se gotovo isključivo bavio idejama, pokretima i velikanima, zaboravljajući opće političku i socioekonomsku problematiku.

U engleskom jeziku *modern history* znači ne samo moderno historijsko razdoblje nego i modernu historijsku znanost. Zürchner sam ističe da je njegova knjiga *modern history* i u drugom značenju. Naime, autor je slijedeći novije historiografske trendove, pokušao uravnoteženo prikazati glavne tokove političkog života, ne inzistirajući na mikrofaktografiji, no posebno su vrijedni njegovi iscrpni prikazi ekonomskih kretanja koja pokušava sistematizirati služeći se teorijom historijskog sociologa Wallersteina o uspostavi svjetskog kapitalističkog sustava u 19. st. i o podjeli rada u njemu. Svijet tada postaje integrirana ekonomska cjelina pri čemu neke zemlje čine "jezgru" a druge "periferiju" te cjeline. Po Zürchneru, kasno Osmanlijsko carstvo možemo svrstati u "periferiju", među zemlje koje "jezgra"(evropske velesile) pomoću oružja i tržišta drže u ovisnosti. Također nije izostavljena problematika državne uprave, društvenih pokreta i utjecajnih ideologija. Shvaćanje osmanlijsko-turske historije kroz koncept evropskih utjecaja i odgovora vladajućih grupa na njih zasnovan je pak na teoriji "izazova i odgovora" A.Toynbeea. Historija kulture je, s druge strane, izostavljena.

Nakon *Uvoda* u kojemu je u osnovnim crtama prikazana periodizacija i metodologija u djelu, slijedi *Zapadni uticaji i rani pokušaji modernizacije*, prvi dio knjige, koji se bavi periodom osmanlijske historije 1789.-1908. Krajem 18. st. centralna vlast u Carstvu nije vršila efikasnu kontrolu nad većinom pokrajina gdje je narastao utjecaj ajana, što je onemogućilo efikasno oporezivanje i time dovelo do permanentne fiskalne krize. Slaba centralna vlast nije se mogla

suprotstaviti opadanju discipline i efikasnosti vojnih snaga, kao ni rastu utjecaja evropskih velesila koje su pomoću kapitulacija i sistema berata sve više kontrolirale trgovinu, ali i kršćanske zajednice unutar Carstva. Prijetnja Rusije i osamostaljenih ajana navela je Selima III (1789.-1807.) da pokuša reformirati vojsku (*Nizam-i Cedid*), no on je morao napustiti vlast pod pritiskom janjičara i uleme. Nakon kraćeg vremena Mahmut II nastavlja *Nizam-i Cedid* stvarajući odrede *Segban*, ali zbog pritisaka privremeno odustaje. Prve decenije 19. st. donijele su buđenje nacionalizama na Balkanu i faktično otcjepljenje Egipta, uspon grčkih trgovaca kao ključnih posrednika između Evrope i Carstva, te postepeno zauzdavanje moći ajana i konačno 1826. janjičara. Do smrti Mahmuta II (1839.) nastavljaju se postepeno vojne, upravne i obrazovne reforme. Razdoblje od kraja 1830-ih do sredine 1870-ih bilo je razdoblje britanske političke i ekonomske hegemonije koje je bilo obilježeno zamahom trgovine i evropskog kreditiranja. Na političkom planu ističe se britanska i francuska podrška daljnjoj egzistenciji Carstva dok osmanlijsko društvo ulazi u razdoblje dubljih reformi općepoznatih pod nazivom Tanzimat koje započinju 1839. sa *Gülhane Hatt-i Şerifi* novog sultana Abdülmecita. Svim podanicima je dana garancija sigurnosti života i imovine, te je proglašena jednakost svih pred zakonom. U ovom razdoblju reformirana birokracija postaje moćnija od sultano vog dvora, a naziru se začeci ustavnog pokreta i muslimanske reakcije protiv privilegiranog položaja kršćana u Carstvu. Ovo razdoblje završava sa dubokom ekonomskom i političkom krizom 1873.-1878. kada se nakon kratkog ustavnog perioda na vlast uspinje sultan Abdülhamit. Razdoblje njegove vlasti, koje završava 1908., doba je sporije ekonomske ekspanzije, ali se pojavljuju

prva strana ulaganja u Carstvu. Administrativne i tehničke reforme traju, no progone se pristalice nacionalističkih i liberalnih ideologija (rastući mladoturski pokret) i vidljiva je reorijentacija na islamsku tradiciju Carstva.

Slijedi poglavlje *Mladoturska era u turskoj povijesti* u kojem Zürchner obrađuje razdoblje 1908.-1950. Ovaj dio knjige je koncentriran na pokušaje mladoturaka, grupe zapadno obrazovanih birokrata i oficira, aktivnih od samog kraja 19. st., da ojačaju društvo i državu na osnovu pozitivističkih i nacionalističkih ideja. Pod vladavinom mladoturaka Turska je, kako kaže Zürchner, dvaput prošla isti politički krug. Prvi put, od ustavnog prevrata 1908. do vojnog poraza u I.svjetskom ratu 1918., za vladavine Komiteta jedinstva i napretka, te drugi put za vladavine "kemalista", Udruženja za zaštitu nacionalnih prava Anatolije i Rumelije, i poslije Narodne stranke. Svaki se krug sastojao od liberalne (1908.-1913. i 1919.-1925.) i jednopartijske, autoritarne faze u kojoj je vlast kombinirala nacionalizam i daljnje sekularne reforme (1913.-1918. i 1925.-1950.). Ipak posebno je težište na izgradnji preduvjeta za stvaranje nacionalne države u toku uspješnog rata za nezavisnost (1918.-1922.) i krucijalnom razdoblju poslije njega kada je promijenjena struktura države u republiku i uspostavljena jednostranačka država. Nakon II. svjetskog rata vladajuća Narodna stranka prolazi kroz transformaciju koja omogućuje uspostavljanje parlamentarne demokracije i njen miran silazak sa vlasti.

Treći dio knjige nosi naslov *Uznemirena demokracija* i obrađuje period od dolaska na vlast Demokratske stranke 1950. do početka 90-ih. Zürchner primjećuje da je to većim dijelom razdoblje istinskog demokratskog pluralizma i uspona masovne politike,

prekidano miješanjem armije u politiku i jačanjem lijevog i desnog ekstremizma. Razdoblje vlasti Demokratske stranke (1950.-1960.) obilježeno je političkom i vojnom integracijom Republike Turske u Zapadni blok. Primjetan je značajan ekonomski rast, ali i porast financijske ovisnosti o SAD. Opadanje utjecaja sekularizma izazvalo je vojni prevrat 1960. Novi ustav koji je ubrzo donešen dozvolio je širenje spektra političkih stranaka i izvan stranaka centra, no istodobno je legalizirao miješanje vojske u politiku. U razdoblju 1960.-1980. razvijala se protekcionističkim mjerama zaštićena industrija, no istodobno stotine hiljada Turaka su emigrirale u Evropu u potrazi za poslom. Sedamdesete su bile godine izmjenjivanja slabih vlada i ekonomske krize koja se pojavila kao eho svjetske ekonomske krize. Socijalna nesigurnost i politički ekstremizam rezultirali su vojnim pučevima 1971. i 1980., no njihova pojava nije uspjela da Republiku Tursku na duže vrijeme odvoji od parlamentarne demokracije. Nakon nekoliko godina vojne restrikcije političkog života, Republika Turska je doživjela ponovno uvođenje demokracije 1983. Ekonomski je Republika Turska orijentirana sve više na ukidanje protekcionističke politike prijašnjih vlada, dok je na vanjskopolitičkom planu evidentno još jače vezivanje uz SAD. Nakon 1991. u potpunosti je obnovljen politički život kakav je bio prije 1980.

Posebna prednost ove knjige su njen bibliografski dodatak u kojemu autor nabraja, ali i prosuđuje, tursku i stranu literaturu o modernoj Turskoj uopće i pojedinim historiografskim problemima, te biografski leksikon istaknutih pojedinaца spomenutih u djelu.

Dino Mujadžević

Behija Zlatar, ZLATNO DOBA SARAJEVA (XVI STOLJEĆE), Sarajevo, 1996., 260 str.

“Cvijet među gradovima”, tako se u dokumentima ponekad naziva Sarajevo. S pravom. Jer, u pitanju je, kada je reč o XVI veku, svakako najveći i najznačajniji grad u Bosni i jedan od najvećih na Balkanu.

Uprkos naporima ne malobrojnih istraživača njegove prošlosti, počevši od onog Vladislava Skarića, pa do Hazima Šabanovića, prošlosti Sarajeva, odnosno njegovom zlatnom dobu - XVI veku, posvećena je tek u naše dane, iz pera sarajevskog osmaniste Behije Zlatar, zaslužena monografija. Rad je nastao na osnovu njene doktorske disertacije (odbranjene 1986. godine u Beogradu), pisane, pretežno, na osnovu turske građe dosad nekorišćene ili samo delimično korišćene. To su u prvom redu turski popisni defteri (1468-1604), sidžili (1556-1558, 1565-1566), Muhimme defteri (od sredine XVI do početka XX veka), dokumenti Historijskog arhiva u Dubrovniku, Hronika Muhameda Enveri Kadića, izvori koji su se nalazili u Orijentalnom institutu pre njegovog vandalskog uništenja.

Knjigu čine sledeća poglavlja: Uvod, Gradovi na Balkanu u XVI stoljeću, Nastanak i izgradnja grada, Sarajevo kao upravni i vojni centar Bosanskog sandžaka, Stanovništvo, Gradska privreda, Lokalna i spoljna trgovina, Kultura i prosvjeta, Podizanje i održavanje građevina monumentalne islamske arhitekture, Zaključna razmatranja (uz navedene Izvore i literaturu).

Sarajevo je podignuto, znamo, pored srednjovekovnog trga Trgovišta (odnosno Utorkovišta, koje je stradalo u ratovima) i smatra se planski osnovanim gradom. Od svog osnivanja, 1462. godine, pa do kraja XVI veka, Sarajevo je izraslo u jedan od većih gradova na Balkanu: već do kraja XV stoleća bio je

administrativni, kulturni i privredni centar Bosanskog sandžaka. Nastanak Sarajeva vezan je za dolazak Osmanlija, a osnove budućeg šehera postavio je Isabeg Ishaković, skopski krajišnik i potonji bosanski sandžakbeg. U najranijim turskim izvorima Sarajevo se naziva Saraj (po saraju - dvoru Isa-bega Ishakovića), kasnije Saraj-ovasi (Sarajevo Polje), a u zapadnim izvorima Vrhbosna, odnosno Vrhbosanje. Autor uopšte ne insistira (a trebalo je) na turskom imenu naselja, jer je i to neosporan dokaz da je reč o novom naselju, budući da su zatečena naselja zadržavala svoje ime (što, nažalost, ni danas još nije praksa) prilagođeno turskom izgovoru (Skoplje - Uskup) ili, eventualno, prevedeno na turski (Belo Polje - Ak ovasi), dok bi novoosnovanim naseljima Turci davali svoja imena.

Prvo muslimansko naselje nastalo je oko Careve džamije pre 1462. godine, a drugo naselje na području Sarajeva (odnosno prve građevine o kojima postoje pisani dokumenti) nastalo je na Bendbaši, na teritoriji srednjovekovnog sela Brodca.

Vakufnama Isa-bega Ishakovića (iz 1462.) pokazuje dobre osnove planirane urbanizacije grada, ističe B. Zlatar. Pored tekije, oko koje se počelo stvarati novo naselje, podizanjem hana odnosno karavan-saraja sa mnogim dućanima, postavljene su i osnove privrednog centra, mostom preko Miljacke omogućeno je povezivanje najstarijeg naselja oko Careve džamije sa novim privrednim središtem na drugoj obali reke. A izgradnja vodovoda i hamama svedoči da je Sarajevo već tada imalo svoja kupatila.

Kako je već istaknuto, svoj najveći teritorijalni i ekonomski razvitak Sarajevo je doživelo u XVI veku. Krajem toga veka Sarajevo je zauzimalo onaj prostor koji je sačinjavao gradsku teritoriju sve do vremena austro-ugarske okupacije (1878.). Tu je bilo stotinjak mahala (mnoge od njih nastale su od

ranijih srednjovekovnih naselja) lociranih od Bašćaršije prema okolnim brežuljcima i duž Miljacke prema Marindvoru. Jedan od razloga zašto je XVI stoleće zlatno doba Sarajeva je svakako pojava Gazi Husrev-bega na ovim prostorima. Po ocu Hercegovac, ovaj unuk sultana Bajazita II i najpoznatiji bosanski sandžakbeg učinio je da Sarajevo od kasabe postane šehar, grad sa stotinjak bogomolja, pet medresa, šest hamama, tri bezistana, šest tekija, nekoliko biblioteka, preko 90 mekteba, više mostova, hanova i karavan-saraja sa mnogobrojnim dućanima. Izgrađen je i čitav niz vodovoda iz kojih je voda tekla u više od dve stotine javnih česama, zatim u hamame, šadrwane, te u mnoge česme po avlijama i kućama. Jer stambena arhitektura bila je ovde (kao i drugde na osmanskom prostoru) prilagođena ljudskoj meri i potrebi. Bezmalo svaka kuća imala je baštu sa mnogo voća i cveća. Tamo gde nije bilo tekuće vode, ona se dovodila posebnim rukavcima. Otuda mnogobrojni putopisci govore o ovom gradu kao o oazi zelenila, a slovenački arhitekta Dušan Grabrijan kaže da je tu "san moderne arhitekture - vrtni grad - već odavno ostvaren".

Početakom XVII veka Sarajevo je imalo 91 muslimansku mahalalu, dve hrišćanske i džemat Jevreja sa ukupno 5 553 kuće. Poseban značaj u njegovom razvitku (kao, uostalom, i drugih osmanskih gradova) imali su vakufi (zadužbine). Legatori (vakifi) - predstavnici feudalne klase, zanatskih i trgovačkih cehova, ulagali su svoja sredstva u izgradnju grada. Otuda su vakufi, u nedostatku državnog budžeta, predstavljali gotovo jedinu osnovu za rešavanje kulturnih i komunalnih potreba u gradovima. Početkom XVII veka broj vakufa u Sarajevu prešao je stotinu.

Osvojene zemlje bosanskog kralja, oblasti Pavlovića i Kovačevića, kao i delove Hercegovine zemlje, Osmanlije su pretvorile u vilajete, koje su sjedinili sa

vilajetima u Raškoj i Bosni i od čitavog tog područja osnovali Bosanski sandžak čije je sedište bilo Sarajevo.

Bosna je zadržala krajiški karakter tokom cele osmanske uprave; u početku, kao polazna tačka za dalja osvajanja, a kasnije kao bedem u odbrani od Austrije i Venecije. To je rezultiralo posebnim odnosom Osmanlija prema bosanskom stanovništvu i specifičnostima u vojnoj organizaciji zemlje. Zbog slabljenja centralne vlasti dolazi, 1580. godine, do osnivanja Bosanskog pašaluka (ili ejaleta), koji je imao svoje sedište u Banjaluci.

U XVI veku muslimansko stanovništvo Sarajeva, shodno statusu grada (šehera) bilo je oslobođeno od državnih i feudalnih obaveza. Povlastice je uživao i deo hrišćanskog stanovništva, kao i tri kuće Jevreja (koje su se bavile zanatstvom, uz prihvatanje odgovarajućih obaveza). Ovo stanovništvo bilo je nastanjeno u samom gradu Sarajevu, dok je ono u perifernim mahalama bilo u statusu raje. Inače, Sarajevo je stalno bilo u hasu bosanskog sandžakbega i njegovi prihodi kretali su se od 80 000 do 95 000 akči.

Sa stabilizacijom osmanske vlasti dolazi i do naseljavanja sarajevskog područja. U prvom turskom popisu (iz 1468.) u malom Trgovištu zabeleženo je 5 muslimanskih i 70 hrišćanskih kuća (zajedno sa udovicama i neoženjenim muškarcima). Islam se najviše širio u užem kraju oko Sarajeva, tako da već u narednom popisu (iz 1485) "pazar Trgovište, poznat kao Saraj" ima 42 muslimanske, 107 hrišćanskih i 8 kuća Dubrovčana, odnosno 27% muslimana i 73% hrišćana, dok je u selima sarajevske nahije bilo 34% muslimana i 66% hrišćana. U nekim selima je već tada stanovništvo čak u većini bilo muslimansko. Naredni popis (iz 1489.) ubedljivo svedoči da se broj muslimanskih kuća u gradu bezmalo udvostručio. Ili, u procentima: 43% muslimana (među kojima je bilo 69%

zanatlija) i 57% hrišćana. Što se tiče porekla muslimanskog stanovništva, pretežno su poticali iz sarajevske okoline. I hrišćani Sarajeva bili su uglavnom domaće mesno stanovništvo.

Povećan broj muslimanskog stanovništva u gradu uticao je i na širenje islama u okolnim selima, posebno u onima bliže gradu.

Oko 1530. stanovništvo Sarajeva ima "skoro potpuno slavenski sastav", ističe autor, a među konvertitima je 50% sa sela. I ratni zarobljenici (poreklom iz Hrvatske, Slovenije, Mađarske) imali su znatnog udela u formiranju gradskog stanovništva u Bosni, pa i u Sarajevu. Oslobadali su se uglavnom oni robovi koji su prihvatili islam.

Sredinom XVI veka u Sarajevo su počeli da se doseljavaju i Jevreji.

Početkom XVII veka u gradu je bilo 97% muslimana i 3% hrišćana, dok je taj odnos u sarajevskoj nahiji bio još povoljniji u korist muslimana (99,5%).

Započeta u prvoj deceniji nakon osvajanja Bosne, islamizacija je najviše razmere poprimila u XVI veku, a trajala je do druge decenije XVII. Osim sarajevske nahije, islam se najviše širio u plodnijim zemljoradničkim područjima, oko utvrđenih gradova i duž puteva, dok je znatno manji uticaj imao među vlaškim stanovništvom, kao i u rudarskim centrima gde su postojale crkve. U širenju islama u Bosni, posebno u XVI veku, kapitalnu ulogu odigrali su gradovi, a posebno Sarajevo kao najveći orijentalno muslimanski grad u to vreme. Značajnu ulogu imala je i ulema, kao i derviši. "Tolerantan odnos osmanske države prema pripadnicima monoteističkih religija" - ističe B. Zlatac - "tolerantni porodični odnosi u kojima jedan ili više članova prelaze na islam dok drugi ostaju u svojoj vjeri, sačuvan jezik itd., jesu činjenice koje govore da u tom postupku nije bilo prisiljavanja". Pored hrišćanskog stanovništva (pravoslavaca i katolika), koje se usled

islamizacije znatno smanjilo, tokom XVI veka u Sarajevu su živeli još i Dubrovčani, Jevreji i Cigani. U to vreme u gradu se razvilo preko 60 različitih vrsta zanata, a dominirali su oni vezani za preradu kože, metala i tekstila. Cehovske organizacije predstavljale su veoma važnu društvenu i ekonomsku snagu. Zanatstvo je ostalo glavni faktor gradske privrede u Sarajevu XVI veka.

U to vreme Sarajevo je bilo i važan trgovački centar, a posebnu ulogu imalo je, zahvaljujući svom položaju, u međunarodnoj trgovini. Tu je još od srednjeg veka postojala jaka dubrovačka kolonija, a kasnije se javljaju i moćne kolonije Firentinaca i Mlečana. Iz zemlje su se izvozile domaće sirovine (ponajviše koža), a uvozile tkanine, manufakturna i galanterijska roba, nakit, južno voće i drugo. Razvoj trgovine uticao je na izgradnju čitavog niza trgovačkih objekata na području sarajevske čaršije. I u Sarajevu je, poput ostalih gradova, izrazito dominirala islamska kultura; počev od celokupne izgradnje grada, njegovih sakralnih i drugih objekata, pa do svakodnevnog života, prosvete, nauke, jezika. Ta kultura najviše se, ipak, ispoljila na području arhitekture i graditeljstva (otuda stari deo grada i danas ima izrazito orijentalni karakter). I turski jezik je ostavio traga u bosanskom, ali, po mišljenju autora - što je sasvim prihvatljivo - "posebno značajnu ulogu odigrao je naš bosanski jezik u očuvanju autentične etničke prirode muslimana u Bosni".

Glavni centri hrišćanske kulture bili su crkve i manastiri, a nosioci pismenosti i celokupnog kulturnog života katolika bili su franjevci. Oslanjajući se na tradiciju, negde u vreme namesnikovanja Gazi Husrev-bega sagrađena je Stara pravoslavna crkva. A spominje se i škola za pravoslavnu decu.

Pored objekata sakralnog i prosvetnog karaktera u Sarajevu su, tokom XV i XVI veka, podignuti i razni

objekti privrednog, saobraćajnog i društvenog značaja. Sve su ih, kao svoje zadužbine (vakufe) podizali viši i niži predstavnici feudalne klase, trgovci i zanatlije. Po tvrdjenju autora to je doba opšteg kulturnog procvata Sarajeva, doba u kome su njegovi stanovnici prihvatanjem islama prihvatili i tekovine islamske kulture prilagodavajući ih, istovremeno, ovim prostorima. Oni su u islam uneli svoju tradiciju. Otuda je Sarajevo i grad u kome se susreću Istok i Zapad i naporedo (ko)egzistiraju četiri velike monoteističke religije. Grad, u kome su mnogi vredni objekti, pa i čitave mahale, vremenom nepovratno nestali i koji je najžasnije stradao upravo u naše vreme, trudom Behije Zlatao kao da se ponovo pojavio u svojoj nekadašnjoj lepoti i celovitosti. A objavljivanje ove knjige (obogaćena je čak i ilustrativnim materijalom koji dobro komunicira sa tekstom) u jednom teškom i košmarnom vremenu podvig je vredan najveće pohvale.

Olga Zirojević

Bracewell, Catherine Wendy. SENJSKI USKOCI. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću. Prev. N. Popović, M. Rossini. Zagreb, 1997.

Autorica C. W. Bracewell, koja već deset godina predaje na poznatoj Školi slavenskih i istočnoevropskih studija na Univerzitetu u Londonu, objavila je 1992. godine knjigu „The Uskoks of Senj“, u kojoj sumira rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja o senjskim uskocima tokom šesnaestog vijeka. Prevod ove knjige na hrvatski jezik je objavljen 1997. godine od strane izdavačke kuće „Barbat“ iz Zagreba. Djelo „Senjski uskoci“ predstavlja prije svega još jedan doprinos izučavanju

historije socijalnih grupacija koje su tradicionalno okarakterisane kao razbojnici i pirati. Ova historiografska tendencija doživjela je ekspanziju prije svega nakon radova historičara E. J. Hobsbawma početkom šezdesetih godina, koji je pokušao da objasni postojanje razbojnika i pirata kroz prizmu socijalnih sukoba. Hobsbawm smatra da se egzistencija ovakvih grupacija može objasniti kao jedan vid otpora potlačenih slojeva prema privilegovanim. Historičari kao, naprimjer, A. Blok su međutim pokazali da interesi razbojnika i seljaka nisu uvijek i svuda bili identični. Razbojnici su često bivali prisiljeni na savezništvo sa elitom kako bi osigurali svoju egzistenciju.

I među naučnicima koji se bave proučavanjem osmanske historije veliki je broj onih koji postojanje razbojnika (eskiya, haramiler, haydutlar) u Osmanskom carstvu dovode prije svega u vezu sa socio-ekonomskim poteškoćama i sa slabljenjem moći centralne vlasti u provincijama. Radovi na ovu temu turskih historičara M. Akdaga i H. Inalcika najilustrativniji su primjeri ovakve tendencije. Kod balkanskih historičara je nerijetko prisutan romantičarski pristup ovoj problematici. Tako, naprimjer, B. Cvetkova i A. Matkovski prikazuju hajduke prije svega kroz prizmu borbe domaćeg hrišćanskog stanovništva protiv osmanske vlasti, a ponekad i kao preteče boraca za nacionalno oslobođenje.

Bracewell predstavlja uskoke iz Senja tokom šesnaestog stoljeća kao jednu od pograničnih vojnih institucija u službi Habsburške monarhije. Oni su mogli biti angažovani ili kao stipendijati (dobijali su plate) ili kao venturini (dobrovoljci kojima je pljačkaški plijen predstavljao platu). Kao glavni zadatak uskoka smatralo se učešće u odbrani pograničnih oblasti od osmanskih napada, te, destabilizacija i nanošenje materijalne i ljudske štete Osmanlijama. Uskoci su obezbjeđivali svoju egziste-

nciju jednim (manjim dijelom) od plata „Hofkriegsrat“ u Grazu (Dvorsko ratno vijeće). Glavni način zadovoljavanja njihovih životnih potreba bio je prije svega otimanje robe osmanskih trgovaca, kao i pljačkanje stanovništva na osmanskom teritoriju. Meta njihovih pljačkaških aktivnosti bili su i mletački trgovački brodovi i ruralno stanovništvo u Dalmaciji, pogotovu u periodu mirnodopskih odnosa Venecije i Osmanskog carstva. Time je u šesnaestom stoljeću Jadransko more predstavljalo „uskočko lovište“ (s. 207).

U ovoj studiji Bracewell prikazuje historijsku realnost uskoka na osnovu karakteristika koje su im pripisivane u različitim izvorima. Autorica je istraživala diplomatske izvore, sudske dokumente, zapisnike ispitivanja zarobljenih uskoka ili onih koji su bili osumnjičeni kao pomagači, svjedočenja očevidaca o uskočkim prepadima pred povjereništvom Vojne krajine, dokumenta o isplatama uskočkih plata i druge vojne i administrativne spise. Saznanja stečena iz ovih izvora su kombinovana sa informacijama koje su dobijene iz pisama i izvješća, pisana od samih uskoka. Tako je autorici pošlo za rukom pokazati kako su sami uskoci gledali na vlastitu egzistenciju i svoje pljačkaške poduhvate, a ne samo mišljenje žrtava o njima.

Prema tome, u knjizi „Senjski uskoci“ istraženi su ekonomski uslovi i vojna organizacija u okviru kojih su uskoci živjeli i djelovali (s. 21-155). Pritom nisu ostali zanemareni ni neki aspekti „uskočkog mentaliteta“. Bracewell uspijeva dati analizu njihovog duhovnog svijeta, ideja, vrijednosti i vjerovanja. Čitaocu su predstavljene karakteristike „uskočkog života“ koji je tipičan i za ostale pogranične zajednice (s. 155-233). U ovom kontekstu je posebno obraden „Uskočki kodeks časti“. Pod ovim se podrazumijevaju tradicionalno važeće norme, na osnovu kojih su se regulisali međusobni odnosi uskoka i njihove veze

sa vanjskim svijetom (s. 155-175). Ovaj kodeks časti Bracewell smatra sličnim onome kod nomadskog i seminomadskog vlašskog stanovništva koje je živjelo na području Vojne krajine. U ovom kontekstu se podrazumijeva područje „Tromede“ od 16. do 18. vijeka koje je u habsburškim izvorima uglavnom označavano kao „tripleks konfinium“.

Po mišljenju Bracewell-ove bilo bi suviše jednostrano okarakterisati uskoke samo kao obične pirate, koji su pljačkali bez ikakve ideološke pozadine. Ideologija uskoka bila je jasna - odbrana kršćanstva, u skladu s političkim i vjerskim nazorima i ciljevima Habsburgovaca i Katoličke crkve. S tim u vezi njihove dominantne aktivnosti odnosile su se na otimanje robe i imovine koja je pripadala trgovcima i stanovništvu Osmanskog carstva, kao i zarobljavanje osmanskih podanika. Pljačkanje venecijanskih podanika autorica tumači prije svega kao rezultat nedostatka sredstava za život, ali i kao izraz protivljenja dobrim mletačkim odnosima sa Osmanlijama (s. 234-240). Ovakav način obezbjeđivanja egzistencije uskoka autorica dovodi u vezu sa prirodom življenja u pograničnim oblastima, ali i sa mentalitetom nomadskih stočara, pošto su uskoci regrutovani uglavnom iz redova pograničnog vlašskog stanovništva (s. 224). Vojna krajina nije pružala idealne uslove za zadovoljavajuće obezbjeđivanje egzistencije zemljoradnjom ili stočarstvom, tako da je graničarsko stanovništvo moralo tražiti dodatne izvore prihoda. U slučaju uskoka bile su to vojne službe kod Habsburgovaca. Kada plaće nisu bile dovoljne ili redovne, egzistencija se obezbjeđivala pljačkom i otimanjem tuđe imovine. Uskočke aktivnosti mogu se po mišljenju Bracewell-ove tumačiti i kao pokazatelji stepena autoriteta centralne vlasti u toj slobodnoj krajiškoj zajednici (s. 16). To znači da se povećana učestalost uskočkih prepada na trgovačke brodove i civilno stanovništvo,

između ostalog, može tumačiti i kao izraz slabljenja moći centralne vlasti na tom području.

Ova knjiga pokazuje na najbolji način od kolike je važnosti komparativni pristup dobijanju historijskih saznanja o življenju i djelovanju uskoka i sličnih socijalnih grupacija. Autorica stavlja naglasak na socijalne, ekonomske i političke činjenice, koje su stvorile uskoke i njihov modus vivendi. Pored toga, ona nadopunjava ove spoznaje sa informacijama o nekim aspektima njihovog mentaliteta i tradicije. Istražujući norme uskoka, koje su važile unutar njihove zajednice i na osnovu kojih su sagledavali i opravdavali vlastite postupke, Brocewell je pokušala dati odgovore na pitanje zašto su oni činili pljačke. U tom kontekstu treba podvući da je autorica opisala aktivnosti uskoka samo na osnovu izvora mletačke i habsburške provenijencije. S obzirom na to da se veliki dio njihovih aktivnosti odnosio na osmanski pogranični prostor, bilo bi od velike važnosti uzeti u obzir i informacije koje se mogu dobiti iz osmanskih izvora. Na taj način bi se dobila svestranija i objektivnija slika o uskokima i njihovom djelovanju.

Arifa Ramović

I "DOCUMENTI TURCHI" DELL' ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA. Inventario della miscellanea a cura di Maria Pia Pedani Fabris con l'edizione dei registi di Alessio Bombaci. Pubblicazioni degli Archivi di Stato strumenti CXXII, Roma, 1994., LXXII + 697 + 1 - 6 (karte)

Svima koji se bave historijom Osmanskoga carstva dobro je poznat značaj osmanskih dokumenata u Državnome arhivu u Veneciji. Svojedobno

vrlo teško dostupna, ta je venecijanska zbirka napokon doživjela da i katalogom bude prezentirana znanstvenoj javnosti.

Katalog čine sljedeće cjeline: 1. kraći predgovor (Premessa, IX - X); 2. tekst o Alessiu Bombaciju (Ricordo di Alessio Bombaci, XI - XVI), kojemu je autor Aldo Galotta; 3. zbirka izvještaja o svome radu na registama osmanskih dokumenata, koje je Bombaci podnio Ministarstvu kulture (Lettera di Alessio Bombaci, XVII - XXXII); 4. uvod Marie Pie Pedani, priređivačice Kataloga (Introduzione, XXXV - XLII); 5. upute o korištenju kataloga, bibliografija i terminološki glosar (Avvertenza, Fonti e bibliografia, Glossario, XLIII - LXXII); 6. dokumenti i registi (Inventario e registi, 3 - 556); 7. indeksi osobnih imena i geografskih naziva (Indici, 559 - 638); 8. tabelarni prikaz signatura i inventarnih brojeva pod kojima se ti dokumenti mogu pronaći (Tavola di raffronto segnature precedenti, 641 - 697) i 9. šest geografskih karata (stranice nepagirane).

U uvodu A. Galotta piše o životnome putu A. Bombacija (1914. - 1979.). Taj glasoviti turkolog studirao je pravo i orijentalne jezike kod Luigija Bonellija, začetnika turkoloških studija u Italiji. U relativno kratkom vremenu ovladao je, osim zapadnoevropskim, i ruskim, mađarskim i albanskim jezikom. Već nakon prvih objavljenih radova dobija namještenje u Orijentalnome institutu Univerziteta u Napulju, gdje započinje svoju briljantnu karijeru. God. 1940. Ministarstvo kulture predlaže Bombaciju da sredi građu Državnoga arhiva u Veneciji, čiji je fundus nastao početkom druge polovine 19. st. (1866. - 1868.). Bombaci taj poziv prihvaća i u spomenutom arhivu radi od 1941. do 1943. godine. U tom kratkom vremenu izvršio je redakciju inventara iz 15. i 16. st. i izradio duže prijevodne sažetke dokumenata, poznate pod imenom "Regesti Bombaci". Nažalost, započeti

posao nije priveo kraju zbog rata, ali i drugih brojnih obaveza. Šezdesetih godina taj je rad nastavio znameniti turski povjesničar M. T. Gökbilgin, koji je preveo i objavio stotinjak dokumenata iz vremena Sulejmana Veličanstvenog (1520. - 1566.). Kasnije su u poslovima sistematiziranja dokumentarne građe sudjelovali i drugi turkolozi, ali je radikalniji zahvat na tom planu učinjen tek 1979. godine.

Krupan korak u sređivanju Bombacijevih regista, ali i u daljnjem sistematiziranju arhivske građe, napravila je Maria Pia Pedani Fabris, priređivačica ovoga kataloga. Po njezinim riječima, svaki dokument pohranjen u venecijanskome Državnom arhivu u Katalogu je predodčen uz dosljedno sproveden diplomatski opis koji sadrži ove podatke: a) datum izdavanja dokumenta, mjesto njegova nastanka, ime autora i ime adresata dokumenta; b) diplomatsku definiciju dokumenta, status (original, prijepis, prijevod), informaciju o korištenom jeziku i, ako se radi o prijevodu, ime prevoditelja; c) arhivističke i bibliografske podatke. U Katalogu je na taj način prezentiran 2031 dokument venecijanske zbirke koja zasigurno nije najveća (veće su one u Istanbulu i Sofiji), ali je iznimno značajna jer posjeduje najstarije osmanske dokumente.

Naime, osim službenih osmanskih dokumenata i sultanskih pisama venecijanskim duždovima, postojećih 750 kodeksa s već navedenim brojem dokumenata sadrži i one na grčkom, hebrejskom, arapskom, latinskom i južnoslavenskim jezicima (često su originali popraćeni prijevodima mletačkih dragomana). Najstariji, oni iz doba vladavine Mehmeda II Osvajača (1451. - 1481.) i Bajazita II (1481. - 1512.), u najvećem broju slučajeva pisani su na grčkom i (rjeđe) na talijanskome jeziku. Od 1502. do 1513. godine naizmjenice se koriste grčki i osmanski jezik, a najznačajniji dokumenti sastavljeni su u

два originala (na grčkom i osmanskom jeziku)! Tek od 1513. isključivo se rabi osmanski kao službeni jezik.

O značaju venecijanskih dokumenata za izučavanje povijesti (i) naše zemlje uvjerljivo govori činjenica da se u indeksu geografskih naziva Bosna spominje oko 180, a Hercegovina preko 70 puta. U njemu susrećem i imena mnogih bosanskohercegovačkih gradova (Banjaluka, Bihać, Bosanska Krupa, Brod, Duvno, Foča, Glamoč, Konjic, Livno, Ljubuški, Prozor, Prusac, Sarajevo /Bosna-Saraj ili Saraj-Bosna, oko 40 dokumenata/, Travnik, Trebinje itd.). Stoga s radošću pozdravljam tiskanje kataloga "I 'Documenti turchi' dell' Archivio di Stato di Venezia", a M. P. Pedani Fabris čestitam na tako značajnu i korisnu djelu.

Ekrem Čaušević

Rašid Hajdarević, DEFTERI SARAJEVSKOG SARAČKOG ESNAFA 1726-1823 (prevod). Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1998, 181 str.

Za izučavanje opće historije Bosne i Hercegovine ili njenih pojedinih segmenata (politička, ekonomska, kulturna i dr. historija) i za njenu prezentaciju u formi udžbenika, studija, sintetičkih prikaza i dr., nužan je preduslov objavljivanje prvorazrednih historijskih izvora. Ovaj težak i nezahvalan posao koji kod nas nikada nije bio adekvatno vrednovan (a svi oni koji su pisali, ili "mislili" da pišu sinteze, vrlo dobro znaju da bez čestito obavljenog ovog dijela posla nema ni prave historije), a nije imao razumijevanja ni kod izdavača niti kod finansijera. Otuda napor Istorijskog arhiva Sarajeva da se prezentira rad arhivskih radnika i objave dokumenti

koje su oni preveli i obradili, zaslužuju svaku pažnju i podršku.

Kada je riječ o osmanskim dokumentima nastalim u vrijeme osmanske uprave u našoj zemlji, onda treba kazati da do danas postoje sačuvani brojni neobjavljeni dokumenti različitih vrsta, među koje spadaju i nekoliko vrsta *deftera* -- popisa (popisa stanovništva sa njihovim приходима, vojske pred odlazak na ratišta, esnafa i sl.), pravljenih za različite potrebe i u različita vremena, a svi se oni ubrajaju u red prvorazrednih historijskih izvora. Jedna od vrsta tih popisa su *defteri* pojedinih esnafa.

U knjizi *Defteri sarajevskog saračkog esnafa 1726-1823.* - koja je rezultat dugogodišnjeg rada skromnog i vrijednog orientaliste i arhivskog radnika Rašida Hajdarevića i koja je na svoje objavljivanje čekala više od dvadeset godina - se upravo prezentiraju u prijevodu na naš jezik i sa nužnom interpretacijom takvi dokumenti. Knjiga počinje Uvodom (str. 7-24), podijeljenim u šest potpoglavlja: Opće napomene (str. 7-8), Sarački esnaf (str. 8-10), Organizacija esnafa (str. 10-16), Izleti - teferiči - kušanma (str. 16-18), Sarači i janičarska organizacija (str. 18-21) i Esnafski *defteri* (str. 21-24). Sama struktura Uvoda govori da je Rašid Hajdarević vrlo dobro shvatio u kojem kontekstu treba posmatrati ove *deftere* - popise, a informacije koje je dao u navedenim potpoglavljima su sasvim dovoljne da čitaoca koji ne poznaje navedenu problematiku u nju uputi. Čini se, jedino, da nije dovoljno jasno i eksplicitno naznačena funkcija ovih *deftera* u vrijeme kada su nastali.

Središnji dio knjige čine prijevodi pet sarajevskih saračkih *deftera* datih hronološkim redom:

- Popis iz 1726. godine (sa malim dodatkom nekolicine dopisanih sarača 1745, str. 27-44) je sačinjen na teferiču kraj vrela Abihajat (Abuhajat - Vrelo života) koje se nalazilo nedaleko od Kozije ćuprije. Popisano je 525

pripadnika ovog esnafa, a dokument je ovjeren potpisom 19 članova Esnafske uprave.

- Popis iz 1750. godine (str. 45-61) je sačinjen na teferiču održanom u bašči mevlevijske tekije koja se nalazila na Bentbaši, a sadrži unesenih 470 pripadnika esnafa i 11 potpisnika *deftera*.

- Popis iz 1777. godine (str. 63-88) je, također, sačinjen na teferiču održanom u bašči mevlevijske tekije, a popisano je sa 849 pripadnika esnafa i 17 potpisnika i članova Esnafske uprave.

- Popis iz 1797. godine (str. 89-116) je izvršen na istom mjestu i sadrži imena 830 sarača i 20 članova Esnafske uprave i, na kraju,

- Popis iz 1823. godine (str. 117-158) sačinjen je na teferiču održanom na polju pod Kovačićima; popisano je 1140 pripadnika ovog esnafa, a 20 je potpisanih članova Esnafske uprave.

Prije svakog prijevoda autor je dao i stručni opis samog *deftera* (format, vrsta papira, povež, vrsta pisma i druge karakteristike), što je uobičajeno kod objavljivanja prijevoda ili izvornika, a na kraju knjige dat je koristan "Rječnik termina i manje poznatih riječi".

Iz zbirke ovih *deftera* je jasno da je ova vrsta dokumenata:

(1) imala poseban značaj u vrijeme kada su nastali, jer su:

(a) zanatlije (majstori, kalfe, šegrti i pomoćni radnici), na osnovu upisa u ovakav *defter*, ostvarivale svoja statusna prava, a, s druge strane,

(b) na osnovu ovih dokumenata Porta je imala sasvim jasan uvid u klasnu, socijalnu i proizvodnu strukturu stanovništva. Pošto su zanatstvo i esnafi u Bosni bili direktno povezani i sa vojnom strukturom *janjičara*, to je značilo, na posredan način, i uvid u odbrambenu sposobnost i vojnu moć države i

(2) danas ova vrsta dokumenata ima značaj za:

(a) detaljnije izučavanje upravo ovih pitanja,

(b) izučavanje ustrojstva ovog esnafa, njegove brojnosti, ekonomske, političke i vojne moći i položaja, te veza i odnosa sa derviškim redovima,

(c) za izučavanje ekonomske, političke i vojne historije BiH i, posebno, Sarajeva,

(d) za izučavanje genealogije pojedinih porodica i

(e) budući da se radi dokumentima vezanim za Sarajevo i period od 1726. do 1823. godine, ovi dokumenti imaju poseban značaj za izučavanje historije Sarajeva, zbivanja u njemu, ekonomskih migracija, položaja pojedinih porodica iz ovog esnafa itd., ali također sadrže i obilje grade za etnologe i filologe.

Ova knjiga, budući da je objavljena posthumno i da autor nije imao priliku da učestvuje u njenom konačnom pripremanju za štampu i da razmotri i, eventualno, prihvati primjedbe i sugestije recenzenata, ima i izvjestan broj manjkavosti (redaktor je izvršio najnužnije intervencije). No one, sasvim sigurno, ne umanjuju značaj ove knjige kojom je naša historiografija dobila vrijedne izvore, a istraživači različitih profila i šira čitalačka publika zanimljivo štivo.

Amir Ljubović

PRILOZI HISTORIJI SARAJEVA. Radovi sa znanstvenog simpozija *Pola milenija Sarajeva*, održanog od 19. do 21. marta 1993., Institut za istoriju i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1997, 531 str.

U jeku agresije na Bosnu i Hercegovinu, u opsjednutom Sarajevu od 19. do 23. marta održan je znanstveni simpozij *Pola milenija Sarajeva*. Orijentalni institut i Institut za istoriju

namjeravali su i prije izbijanja rata održati okrugli sto u povodu 530. godišnjice vakufname Isabega Ishakovića. Prvobitna ideja, zbog ratnih zbivanja realizirana je nakon godinu dana u formi multidisciplinarnog znanstvenog skupa pod istim naslovom, s ciljem da se "svestrano prezentira prošlost Sarajeva kao multikulturalnog urbanog centra", te na taj način bogata saznanja o njegovoj prošlosti "nanovo osvijetle, sintetiziraju i dopune", u smislu koji će istodobno doprinijeti cjelovitijem sagledavanju historije Bosne i Hercegovine. Učesnici su na ovom Skupu, usprkos svim nedaćama i neciviliziranim uvjetima života, dali nemjerljiv doprinos proučavanju historije našeg grada.

Zbornik, koji je pred nama, nudi preko pedeset znanstvenih radova koji se bave problematikom nastanka Sarajeva od prethistorijskih i antičkih korijena preko srednjovjekovnog, osmanskog, austrougarskog, međuratnog i ratnog razdoblja (1941-1945) sve do poslijeratne faze njegova urbaniziranja u socijalističkom periodu uprave, osvrćući se, uz to, i na znamenite pojedince i različite vidove njegove bogate kulturne, književne, privredne, socijalne i političke historije.

Prva dva rada obuhvataju prethistorijski i antički period (*Korijeni Sarajeva - prethistorija i antika* autora Envera Imamovića i *Rezultati novijih arheoloških istraživanja kasnoantičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na području Sarajeva* Lidije Fekeže), dok treći prilog autorice Vesne Mušeta-Aščerić obrađuje srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva.

Slijedeću, za nas najinteresantniju skupinu radova predstavljaju prilozi koji se bave osmanskim, "zlatnim periodom" Sarajeva.

U prvom, uvodnom prilogu iz ove skupine *Vakufnama Isa-bega Ishakovića* autorica Amina Kupusović iscrpno

osvjetljava ovaj najstariji osmanski dokument u Bosni, napisan na arapskom jeziku i datiran iz džumadel-ula 866. po Hidžri (između 1. februara i 3. marta 1462). Autorica u radu podvlači značaj institucije vakufa u nastanku i razvoju osmanskih gradova, posebno naglašavajući ulogu ovog prvog vakufa u Sarajevu, da bi istakla kako je Sarajevo još i prije konačnog pada Bosne pod osmansku vlast dobilo osnovne konture islamsko-osmanskog grada koje su ga predodredile za upravno sjedište bosanskog sandžaka te na kraju zaključila da se sjeme grada koje je Isa-beg na ovom tlu posijao svojim vakufom razvilo i raslo kroz 15. i 16. stoljeće, tako da je početkom narednog spadalo među veće osmanske gradove, jer je u njemu, prema defteru iz 1604, zabilježeno 90 vakufa koji su kontinuirano nicali u slijedećim decenijama i stoljećima.

U tematski srodnom prilogu Behije Zlatar *Zlatni period Sarajeva* iscrpno je obrazloženo period najintenzivnijeg razvoja Sarajeva. Podižući svoje vakufe polovinom 15. stoljeća, Isa-beg Ishaković postavlja temelje urbanom Sarajevu, da bi u narednom, 16. stoljeću izgradnjom najvećeg broja džamija, mostova, tekija, imareta, musafirhana, hamama i drugih objekata kao preteča današnjih humanitarnih ustanova, bio dostignut vrhunac urbanog razvoja u osmanskom periodu. U prilog tome autorica izdvaja podatak "da je početkom 17. stoljeća bio izgrađen gotovo sav prostor koji je sačinjavao gradsku teritoriju do austro-ugarske okupacije", obrazlaže ulogu vakufa u razvitku Sarajeva, navodeći, pri tom, njihove popise u defterima bosanskog sandžaka, kao i posebno značajnu pojavu Gazi Husrev-bega, najpoznatijeg bosanskog sandžakbega i najvećeg dobrotvora Sarajeva. Autorica spominje i druge značajne ličnosti tadašnjeg doba, bogate ljude i druge stanovnike ovoga grada koji su iza sebe u vidu zadužbina

ostavili brojna arhitektonska ostvarenja, poput slavnog vojskovođe Mustafa-paše Skenderpašića, sina poznatog bosanskog sandžakbega Skender-paše. Osvrćući se na stanovništvo Sarajeva, autorica podvlači činjenicu da je ono uglavnom domaće autohtono stanovništvo koje je masovnije prešlo na islam tokom 16. stoljeća, u vrijeme općeg prosperiteta ovog grada. Pri tom navodi i podatak da su tokom stoljeća "ovdje zajedno živjeli i muslimani i pravoslavci i katolici i Jevreji".

U slijedećem radu *O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu* autora Borisa Nilevića slika Sarajeva u osmanskom periodu upotpunjuje se podacima o hrišćanskom stanovništvu i o izvorima koji govore o datiranju Stare pravoslavne crkve u Sarajevu.

Sličnom tematikom se bavi i Hatidža Čar u prilogu pod naslovom *Nemuslimansko stanovništvo Sarajeva u sedamnaestom stoljeću*. Autorica priloga argumentirano obrađuje status nemuslimanskog - katoličkog, pravoslavnog i jevrejskog stanovništva Sarajeva u tom razdoblju ističući na kraju da je kulturni život nemuslimanskih zajednica pulsirao u okviru vjerskih zajednica, jer su "nemuslimanske vjerske organizacije vezane za crkvu i sinagogu", finansijski autonomne, bile u mogućnosti da organiziraju prepise knjiga vjerskog karaktera, njeguju pismenost i slikarstvo i organiziraju najrazličitije oblike kulturne djelatnosti.

U tom smislu fra Ljubo Lucić u radu *Franjevačka prisutnost u Sarajevu* donosi hronološki prikaz prisustva franjevaca na ovim prostorima.

S druge strane, Muharem Omerdić u prilogu *Derviši i tekije u Sarajevu* razmatra pojavu derviških redova u Sarajevu, tekija na tlu Bosne i u Sarajevu, posebno ističući rad i utjecaj sarajevskih derviša sve do najnovijeg vremena.

Uz ovu tematiku iz osmanskog perioda kategoriji značajnih radova svakako pripada i rad Semre Hende, koji predstavlja vrijedan doprinos istraživanju sarajevskih vakufnama.

Među radovima iz ovog perioda koji se bave pitanjima privrednog i političkog života, kao i širih društvenih previranja u Sarajevu izdvajamo priloge Enesa Pelidije (*O privredi Sarajeva u osamnaestom stoljeću*), Ahmeda S. Aličića (*Uloga Sarajeva u političkom životu Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanske vlasti*) i Avde Sućeske (*Sarajevo u bunama sedamnaestog i osamnaestog stoljeća*).

Slijedeća grupa značajnih radova obuhvata teme koje se odnose na književnost, obrazovanje i kulturu Sarajeva u periodu od 15. do 19. stoljeća, na tragove orijentalnog u našoj svakodnevici i na naše značajne alime iz spomenutog vremena.

Sferu kulturno-prosvjetne i bibliotečke djelatnosti posebno istražuju Fehim Spaho (*Počeci kulturno-prosvjetnog rada u Sarajevu*) i Lamija Hadžiosmanović (*Knjiga i biblioteka Bošnjaka u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske vladavine*), dok se Snježana Mutapčić bavi historijom zidnog slikarstva u polumilenijskom razdoblju Sarajeva. Fehim Nametak donosi značajne rezultate o Sarajevu i Sarajlijama u epigrafici osamnaestog i devetnaestog stoljeća, izdvajajući u tom smislu zapažen doprinos Mehmeda Mejlije, Fadil-paše Šerifovića i Muhameda Enverija Kadića. Lejla Gazić istražuje Sarajevo u ljetopisima sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, pomno prateći njihovu genezu od prvog registrovanog sarajevskog hroničara hadži Husein ef. Muzaferije, Osman ef. Šuglije do znamenitog ljetopisca Mula Mustafe Bašeskije.

Ciklus radova o Sarajevu na određen način zaokružuje u sintetičkoj formi

opsežan prilog Envera Redžića koji se osvrće na historiografske radove Vladislava Skarića, Hamdije Kreševljakovića i Todora Kruševca.

Značajno područje istraživanja predstavljaju i radovi Kemala Bakaršića, koji obrađuje zbirku orijentalnih rukopisa Bosanskohercegovačkog instituta za proučavanje Balkana, kao i Muhameda Karamehmedovića na temu ispitivanja poznate Sarajevske hagade, osebnog bogatstva njene umjetničke vrijednosti i misterioznog dolaska u Sarajevo.

Posebnu skupinu predstavljaju radovi o pojedinim stvaraocima - o Muhamedu, sinu Muse Allameku, iz pera pouzdanog istraživača Amira Ljubovića o ovom znamenitom profesoru klasičnog triviuma - logike, gramatike i retorike, polihistora i humaniste. O prvim muslimanskim književnicama - Umihani Čuvidinoj, Habibi Rizvanbegović Stočević, Šefiki Nesterin-Bjelevac i Nafiji Sarajlić autora Murisa Idrizovića, kao i o pjesnikinjama u književnoj tradiciji Sarajeva autorice Ajše Zahirović. Značajne sintetičke radove s područja književnosti predstavljaju prilozi Sulejmana Grozdanića (*Književna vrijednost hronografskih natpisa na orijentalnim jezicima u Sarajevu*), Amine Šiljak-Jesenković (*Motivi u pjesmama o Sarajevu na turskom jeziku*) i Zdenka Lešića (*Književni časopisi kao novi medij umjetničke komunikacije*).

Tematski značajnu skupinu radova predstavljaju i prilozi Ibrahima Karabegovića (*Sarajevo u očima stranih putopisaca od polovine šesnaestog do kraja sedamnaestog stoljeća*), Nedžada Kurte (*Arhitektura u austrougarskom periodu*), Tomislava Išeka (*Hrvatski zakladni dom "Napretkov" graditeljski prvijenac - od ideje do realizacije*) i Ivana Štrausa (*Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990*), kao i Muhameda Karamehmedovića koji se u svom drugom prilogu detaljnije bavi refle-

ksijama o likovnim događajima u Sarajevu devetnaestog i dvadesetog stoljeća.

Specifičan krug priloga čine i radovi afirmiranih lingvista Hanke Vajzović (*Sarajevo i orijentalizmi - pola milenija poslije*), Mevlide Karadžić (*Zabilješka Mula Mustafe Bašeskije o odnosu prema jeziku*) i Senahida Halilovića (*Slika sarajevskog govora u djelu Mula Mustafe Bašeskije*), kao i prilozi s tematikom o znanosti u zapaženim radovima Enesa Kujundžića (*Sarajevsko-stambolske naučne veze u osmansko doba*) i Hajrudina Numića (*Znanost u Sarajevu - u povodu pet vijekova njegovog postojanja*), koji, kao posljednji u ovom zborniku na najbolji način zaokružuje njegovu razudenu i dragocjenu tematiku, od prehistorijske faze nastajanja do kontinuiranog uspostavljanja znanosti u polumilenijskom Sarajevu.

Osim ovih radova, svojom tematskom raznovrsnošću izdvajaju se i prilozi koji obrađuju različite aspekte sagledavanja sarajevskog kulturnog, privrednog i historijskog razvoja. U tom smislu ističemo priloge Dževada Juzbašića (*O Sarajevu kao saobraćajnom centru*), Nusreta Šehića (*Sarajevo u prijelomnim danima stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*), Nedima Šarca (*Politički život u Sarajevu između dva svjetska rata 1918-1941*) i Muhidina Pelesića (*Sarajevo u Drugom svjetskom ratu - život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine*).

U cjelini posmatrano, *Prilozi historiji Sarajeva*, radovi sa znanstvenog simpozija *Pola milenija Sarajeva* (19-21. mart 1993.), predstavljaju jedinstven zbornik radova, kao trajan znanstveni dokument o Sarajevu i historiji Bosne i Hercegovine i kao najbolji dokaz duhovnog otpora genocidnom uništavanju njegovih stanovnika i svih materijalnih, duhovnih i kulturnih dobara.

Mubera Bavčić